

Тернопіль

історико-краєзнавча хроніка

1540-1944

- Д81 Дуда І.М.
Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. — Тернопіль:
Навчальна книга—Богдан, 2010. — 296 с.
ISBN 966-692-789-6

Пропоноване видання — результат майже двадцятирічної праці автора. Весь інформаційний матеріал, почерпнутий із польських та українських, частково радянських і німецьких джерел, подано у вигляді історико-краєзнавчої хроніки. Перша частина доробку налічує дванадцять часових розділів та охоплює період від 1540 до 1944 року. Аналіз подій та коментарі до них зведені до мінімуму, однак вони відображають громадянську позицію автора. По-новому висвітлюються події Першої та Другої світових воєн. Вперше публікуються переліки посадників і почесних громадян Тернополя та синхронна таблиця вулиць міста. Монографія пройшла апробацію на сторінках міської газети “Тернопіль вечірній” у 1999–2002 роках.

Для широкого кола тернополян та гостей міста, учнів, студентів і науковців, а також усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ББК 28.89

*Охороняється законом про авторське право
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора перекладу чи видавця.*

Передмова

Тернопіль має майже 470-річну історію. Він пережив десятки набігів татарських і турецьких завойовників, сваволод польських, нацистських і більшовицьких окупантів. Дві світові війни, сталінський терор. Під час обох світових воєн був зруйнований “визволителями”, а згодом відбудований. Здається, в його біографії було більше трагічних сторінок, ніж радисних.

У Тернополі під час Визвольних Змагань (кінець 1918 р.) перебував Державний Секретаріат — уряд ЗУНРу. Влітку 1920 р. був столицею маріонеткової Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. В 1989 р. тут була створена перша крайова організація Народного Руху України.

Це — батьківщина козацького отамана І. Заруцького, академіків А. Брюкнера, С. Дністрянського, К. Айдукевіча, К. Міхаловського, громадський діячів А. Кохановського і В. Болюха, композиторів Василя Безкоровайного і Василя Барвінського, письменника Ю. Опільського, історика М. Чубатого, політків Я. Стецька і К. Пужака, мистців Т. Вацка і Д. Шолдри, єврейського просвітителя Й. Перля і мовознавця С. Пінскера, польського скульптора А. Гловінського, військових діячів-братів Клеєберґів, С. Спрінґвальда, митрополита Є. Базяка.

Тут жили, навчалися і працювали академіки І. Горбачевський, С. Рудницький, К. Студинський, С. Балей, історик літератури О. Барвінський, письменники Д. Лукіянович, П. Карманський, В. Гжицький, композитор Д. Січинський, актори і режисери Й. Стадник, Л. Курбас, М. Крушельницький, Патріарх УГКЦ Й. Сліпий, есперантист М. Юрків, фізики І. Пушой та О. Смакула, громадські діячі С. Голубович і М. Галушчинський, єврейські вчені С. Раппопорт і Н. Крохмаль, польський поет В. Поль, державні діячі А. Голуховські, К. Грохольські, Л. Пінінські, історик Л. Фінкель.

З Тернополем пов'язана творча і громадська діяльність І. Франка, С. Крушельницької. В різні часи тут бували композитори А. Вахнянин, М. Лисенко, письменники П. Куліш, Б. Лепкий, В. Стефаник, П. Тичина, академік В. Гнатюк, балетмейстер В. Авраменко, кінорежисер О. Довженко, митрополити С. Сембратович і А. Шептицький, Патріарх Мстислав, Головний Отаман УНР С. Петлюра. Сюди приїздили цесарі Австрії Франц Йозеф І, Карл І, кайзер Німеччини Вільгельм ІІ, маршал Польщі Ю. Пілсудські, маршал СРСР Г.К. Жуков, Голова Ради Міністрів СРСР М.С. Хрушов, Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко. Тут похований генерал Армії УНР*Є. Мешковський. Імена видатних людей України увічнено в пам'ятниках, меморіальних таблицях, назвах вулиць і навчальних закладів.

Серед пам'яток історії та культури вирізняються: Старий замок (сер. XVI ст.), Надставна церква (XVI–XVII ст.), Середня церква (поч. XVII ст.), колишній Домініканський костюл (2-га пол. XVIII ст.). Чимало пам'яток були по-варварському знищені під час світових воєн, а також за радянських "мирних" часів, зокрема Парафіяльний костюл і Манастирська церква.

* * *

Місто Тернопіль розташоване в західній частині України, майже у центрі однойменної області. Воно лежить на перехресті чотирьох шосейних доріг: Зборів — Підволочиськ, Кременець — Заліщики, Бережани — Ланівці, Броди — Гусятин. Відстань до Києва по шосе — 480 км через Рівне. Через Тернопіль проходить залізнична лінія Львів — Київ, курсують поїзди далекого сполучення до Москви, Варшави, Софії, Белграда, Братислави, Будапешта.

Населення міста (станом на 1.01.2001 р.) складало 234,4 тис. осіб, із них українців — 91,2%, росіян — 7,1%, поляків — 0,5%, білорусів — 0,3%, євреїв — 0,3%, інших національностей — 0,5%. Середній вік мешканця міста — 30,9 років. За даними на 1.01.2009 р., у Тернополі проживало 217,3 тис. осіб.

Місто займає площу 5 852 га, налічує 231 вулицю, 5 майданів, 4 парки, 1010 будинків, 30 загальноосвітніх шкіл, 3 ліцеї, 7 вузів, 3 коледжі, 6 училищ, 13 бібліотек, 3 палаци культури, 2 театри, 2 музеї, 5 лікарень, 17 церков, близько 25 банківських установ, 513 магазинів і закладів громадського харчування. Господарський та науково-культурний комплекс міста формують 2599 підприємств, установ та організацій.

У місті працюють швейна, меблева, кандитерська, фармацевтична фабрики, м'ясокомбінат, ряд видавництв і друкарень. Зменшили потужності, але продовжують діяти виробничі об'єднання та акціонерні товариства "Ватра", "Текстерно", "Оріон", заводи — комбайновий, фарфоровий, шпунчої шкіри, авторемонтний, цукровий "Поділля", хлібозавод.

Серед закладів культури — академічний драматичний театр імені Т. Шевченка, Театр актора і ляльки, філармонія, краєзнавчий і художній музеї, музичне училище ім. С. Крушельницької, палаци культури "Березіль" і "Ватра", кінотеатри, кінопалац імені І. Франка.

Місто лежить по обидва боки річки Серет — лівої притоки Дністра. Довжина Серету — 218 км. Це найдовша річка із притоків Дністра в межах області, що бере початок біля с. Ратиш. В районі Тернополя долина річки коритоподібна з крутим правим схилом. Ширина русла — до 10 метрів, швидкість течії — 0,6 метра за секунду. На південь від міста долина Серету сягає ширини 1,2 км, вона заболочена і важкопрохідна. За греблею і поблизу приміського села Петриків прокладено нове рукотворне випрямлене русло. Гідрологічний режим річки тісно пов'язаний з джерелами живлення і залежить від пори року. Весняне водопілля починається в першій половині березня і триває близько місяця. Висота рівня повені — 0,7–2 метри над нульовою відміткою, але нерідко вона досягала максимальної відмітки 3,5 метра і вище. Низькі рівні спостерігаються влітку і взимку. У літні місяці, особливо червні-липні, коли випадає максимум опадів, рівень води у річці на кілька днів піднімається. Взимку річка не замерзає. В дуже холодні зими — замерзає, але з великою кількістю ополонків.

На річці Серет у західній частині міста розташований Тернопільський став площею 290 га. Його ширина сягає близько 1 км, а довжина — 3,5 км. Середня глибина ставу — 3,75 м, найбільша — 12 м — біля Білеського водозабору. Став утримує дамба з мостом-греблею, по якій проходить автомагістраль і з'єднує центр міста із Загребеллям. У верхів'ях ставу між селами Біла і Пронятин прокладена друга дамба, за якою лежить Серетське болото площею 740 га. Став і болото взимку замерзають. Льодостав встановлюється останніми роками в середині грудня, скресання криги — наприкінці березня. Весняний льодохід триває 3–6 днів. Каламутність води є показовою для стоку річки. Сучасна господарська діяльність (масове осушення ґрунтів, відходи тваринницьких комплексів, неконтрольоване використання

отрутохімікатів) впливає на забруднення річки і ставу. Результати хімічних аналізів свідчать, що вміст грубодиспансерних органічних домішок у ставі в кілька разів вищий, ніж у Сереті. Вони стали поживним середовищем для водоростей, що призводить до “цвітіння” води. Найбільш чиста і прозора вода взимку.

Місто лежить у західній частині Подільської височини на Тернопільському плато. Зазначимо, що максимальна висота рельєфу області — гора Попелиха в с. Мечиців на Бережанщині (443 м), а мінімальна — 113,5 метра у с. Окопи при впадінні Збруча в Дністер. Висота пагорба — “Золотої гори” у районі Кутківців — сягає близько 350 метрів. У районі Східного масиву знаходиться найвища точка міста — 374 метри. Фундамент плато становить Волино-Подільська плита, на якій залягають породи палеозою, силуру і девону. Природні відслонення девонського періоду (410–350 млн. років до Р.Х.) в долині Серету виходять на поверхню. Північна межа виходів девону на поверхню сягає широти Тернополя. Тоді територія області була вкрита морем. Імовірно, тут проходила межа між лісостеповою і степовою зонами микулинського віку. З Тернополя відомі найбільш повні розрізи середньоантропогенних лісів, що були материнською основою коршилівського ґрунтового утворення.

Біля Тернополя, на схилах Товтрової гряди, є значні скупчення щільних різновидів рифових вапняків, які успішно використовуються у житловому і промисловому будівництві. Центр міста і масив “Дружба” наприкінці 1950 — початку 60-х років були забудовані з місцевого вапнякового камісно-черепашника.

Торф залягає невеликими масивами в долині річки Серет, на південній околиці Тернополя. Промислова розробка торфу на Оболоні проводилася до кінця 1950-х років.

Значні поклади глини є на горбі між масивом “Дружба” і с. Петрівків. На базі цього родовища до середини 1960-х років працював цегельний завод. Нині глиняні кар’єри забудовані житловими будинками.

На південь від Тернополя в басейні Серету трапляються родовища пісковиків і фосфатів. Родовища піску пов’язані з неогенними відкладеннями (25 млн. років до Р.Х.), коли територія області востаннє була вкрита водою.

За характером ґрунтів Тернопіль належить до Тернопільсько-Білоцерківського агроґрунтового району. Материнською породою є лес легкого і середньосуглистого складу. Поширені чорноземні, темно-сірі опідзолені ґрунти, що належать до найбільш родючих в області. Гумусний горизонт чорноземів — 45–60 сантиметрів. Опідзолені ґрунти утворились у зв’язку з насуванням лісової рослинності на степову.

Тернопільщина лежить у межах Волино-Подільського артезіанського басейну і багата на підземні води. Девонський водоносний горизонт поширений в долині Серету. Дзеркало підземних вод залягає на різних глибинах — від 4 до 76 метрів. У Тернополі потужність водної товщі складає близько 60 метрів. За хімічним складом столова мінеральна вода, яку розливає і штучно газує завод у Великих Бірках, є гідрокарбонатно-хлоридонатрієвого типу — прозора, без запаху і присмаку, з мінералізацією до одного грама на літр і температурою +8°С. Воду беруть з девонського горизонту на глибині 160 метрів. Джерело у парку Національного відродження, від якого бере початок річка Рудка, є гідрологічною пам’яткою природи і має естетичне значення.

Центральну частину Тернопільщини називають “холодним Поділлям”. Тут проходить межа двох кліматичних поясів — західно-європейського, помірнього, і східно-континентального, різкого. У зв’язку з цим середньорічне коливання температури повітря в Тернополі менше (23,8°), ніж у Києві (25,7°), які розміщені приблизно на одній географічній широті. Максимальна амплітуда коливань температури не перевищує 68–70°С.

Для Тернополя властива порівняно м’яка зима, тепле літо і значна кількість опадів. На клімат суттєво впливає географічний фактор — розташування міста на Подільській височині

і близькість Карпат. Середня температура повітря в 1872–1874 роках: зима $-4,63^{\circ}\text{C}$, весна $+5,38^{\circ}\text{C}$, літо $+14,08^{\circ}\text{C}$, осінь $+6,62^{\circ}\text{C}$. Середньорічна температура за 1881–1960 роки становила $6,9^{\circ}\text{C}$, у т. ч. по місяцях: I $-5,4^{\circ}$; II $-4,4^{\circ}$; III $+0,1^{\circ}$; IV $+7,0^{\circ}$; V $+13,5^{\circ}$; VI $+16,6^{\circ}$; VII $+18,4^{\circ}$; VIII $+17,4^{\circ}$; IX $+13,0^{\circ}$; X $+7,4^{\circ}$; XI $+1,8^{\circ}$; XII $-2,8^{\circ}\text{C}$.

Зима триває з середини грудня до кінця лютого, всього 103–112 днів. Середньо-зимові температури коливаються від $-2,8^{\circ}$ до $-6,2^{\circ}\text{C}$. Ґрунт промерзає на глибину 40–60 сантиметрів. Найхолодніший період (нижче за -5°C) триває 21–35 днів. “Зима століття” — мінус 40° — зареєстрована в 1928–1929 роках. Порівняно з областю, у Тернополі рідко спостерігаються теплі зими, але й сильних морозів зазвичай нема. Абсолютний мінімум температури може опускатися у січні-лютому до -32 – -36°C , в окремі роки він досягав -12 – -16°C . Перший заморозок гідрометеобюро зареєстрований 16 жовтня 1953 р. ($-1,1^{\circ}\text{C}$), останній — 20 травня 1952 р. ($-0,0^{\circ}\text{C}$). Став замерзає в кінці листопада — на початку грудня. Крига скресає у середині березня — на початку квітня.

Взимку часто бувають відлиги, які настають під впливом теплих західних вітрів. У Тернополі кількість днів з відлигою — до 15 у грудні та лютому, до 10 — в січні. Відлиги тривають один-сім днів, при цьому температура повітря підвищується на 3 – 5°C . У середині березня починається період стійкого переходу середньодобової температури через 0° у напрямку її підвищення. Сніговий покрив утворюється наприкінці грудня і починає зникати у першій декаді березня. В районі Тернополя зафіксована найбільша середня кількість днів з хуртовинами (24) і туманами (56 днів на рік, у т. ч. 47 — під час холодного і 9 — теплого періодів).

У березні тепло настає повільно, температурний режим нестійкий, наприкінці місяця буває дуже тепло. Весна починається у другій декаді березня. Від середини квітня і до початку травня характерне повернення холоду, що супроводжується морозами, короткочасними снігопадами, приморозками. Середня дата пізнього весняного приморозку — 24 травня, раннього осіннього — 18 вересня. В окремі роки приморозки настають на 15–20 днів раніше або пізніше від середніх дат.

Літо починається у третій декаді травня і закінчується у середині вересня. Температура повітря може підніматися до $+33$ – 39°C . Однак спостерігається й значне зниження температури — до -5°C . Температура 0°C восени настає на початку жовтня. Абсолютні мінімуми температури зареєстровані у вересні -3°C , жовтні -19°C , листопаді -24°C . Осінь завершується у середині листопада.

Варто пам'ятати, що за часів Польщі температуру повітря вимірювали не лише за шкалою Цельсія, а й термометром Реомюра: $1^{\circ}\text{C} = 0,8^{\circ}\text{R}$.

Тернопіль знаходиться в районі значного зволоження. Вологість повітря залежить від температури, напрямку вітрів та опадів. Середня кількість атмосферних опадів за 1881–1964 роки складає 590 мм. За місяцями опади розподілялися так: I — 28, II — 28, III — 27, IV — 42, V — 61, VI — 85, VII — 87, VIII — 73, IX — 45, X — 46, XI — 38, XII — 30 мм. Найбільша кількість опадів випадає у літній період — 87 мм у червні. Опади мають переважно характер злив — до 100 мм на добу. Посушливі та занадто вологі літа бувають дуже рідко. Протягом теплового періоду проходять грози (24–32 дні) і випадає град (1–2,5 дні). Із настанням осені кількість опадів різко зменшується.

У міській зоні переважають північно-західні та південно-східні вітри. Влітку впливає азорський максимум, взимку і восени — сибірський антициклон. Середня швидкість вітрів коливається в межах 4,5–6 метрів за секунду. Майже 145–150 днів у році характеризуються безвітряною погодою.

Тернопіль розташований у лісостеповій зоні. Лісові масиви збереглися на кутковецькому схилі, між львівським і бережанським шосе, поблизу приміських сіл Петриків і Шляхтинці. Поширеним є широколистяний граб, що складає 60–90% деревостою. Поблизу Кутковець понад

ставом на площі 40 га зростає 60-річна ясенво-дубова діброва заввишки майже 20 метрів — пам'ятка природи. Над нею височіє Золота гора, з-під якої витікає струмок. До Пронятинна тягнуться ботанічний заказник “Кутковецькі чагари” площею 87 га. У підліску дубового лісу ростуть лікарські рослини — крушина та горобина. Інший заказник місцевого значення — “Шляхтинський” (з протилежного боку) — має площу 36 га. У дубових молодяках поширена крушина і черемха, у травні росте барвінок.

У Тернополі на кожного жителя припадає 39,5 квадратного метра зелених насаджень. Це одне з найбільш зелених міст України. Між будинками №№1 і 3 на вул. Листопадовій збереглася ровесниця Домініканського костелу — 250-річна липа, діаметр якої сягає 110 см. У місті є кілька пам'яток садово-паркового мистецтва. Сквер посеред бульвару Т. Шевченка відновлений в 1957 р. Тут ростуть 15 видів рідкісних для області дерев, зокрема ягідний тис і японська сакура. В іншому сквері, біля вул. Т. Чорновола (1967), є близько 50 порід дерев і кущів з екзотами. Старий парк площею 7 га, закладений як ландшафтний, після реконструкції 1984 р. набув регулярного вигляду. В ньому залишилося всього 16 видів дерев, у т. ч. зелена дугласія, сосна веймутова.

Болотна рослинність у заплаві Серету представлена лісячою осокою, тонконогом, повзучою мітлицею, рогозою. Серед лікарських рослин — кульбаба, стокротки, мати-й-мачуха, яглиця, живокіст.

Фауна околиць Тернополя включає десятки видів гризунів і хижих, комахоїдних і рукокрилих, кілька парнокопитних тварин. Поширені заєць, лисиця, куниця. У річці водяться видра і норка. Водоплавна птиця (крижні, чирки, бекаси) після початку сезону полювання прилітають на став, а коли він замерзає, перелітають і зимують на річці.

У Тернопільському ставі водиться понад 20 видів риби: в'язь, ящі, плітка, йорж, карась, короп, судак, окунь і щука, лин, верховодка, товстолобик, яєць. У 1958 р. рибалка-аматор передав на кафедру біології медичного інституту голову щуки, спійманої в Тернопільському ставі. Скелет риб'ячої пащі мав розмір 11 x 15 см. За річними шарами кісток визначили, що щука жила понад 30 років і добре жила. У 1998 р. біля Старого замку виловили амура вагою 15 кг. Його вік — понад 9 років.

Види і кількість птахів змінюються залежно від пори року: сойки, сороки, сірі ворони, галки, граки, горобці, вівсянки, зяблики, шпаки, ластівки, чайки. Теплого травневого вечора в річкових хащах можна послухати спів солов'я. У гідропарку працює природний звіринець.

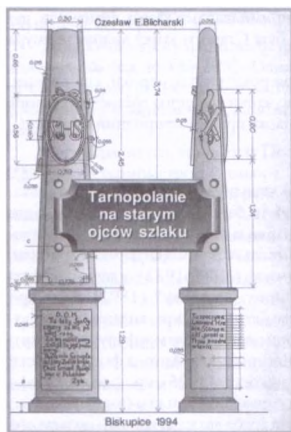
* * *

Всю краєзнавчу літературу про Тернопіль можна поділити на три групи: польська, радянська й українська. Польськомовні джерела вміщують багату інформацію, хоч вони тенденційні. Варто зауважити, що поляки у міжвоєнний час видали путівники про воєводство, повіті, повітові міста і містечка, окремі села, але про Тернопіль окремого видання не зробили. Варті уваги згадки в краєзнавчій монографії Томаша Кунзека (1928, 1932), в путівниках по воєводству (1928, 1931), оглядові статті в “Географічному Словнику” (1892). Уяву про довоєнний Тернопіль, його будинки, вулиці, сквери, пам'ятники дають видані за Австро-Угорщини і Польщі поштові листівки, в т. ч. кольорові. Вони передають атмосферу неквапного життя провінційного міста. У літературі поміщені докладні мапи барона Антона фон Посареллі (1797), Альфреда Бруттера (1908), архітектора Макса Шафкопфа (1925), професора Юзефа Галічера (1931). Перелік використаної літератури подається в кінці книжки (за розділами).

Першим фундаментальним дослідженням історії міста треба вважати хроніки польського краєзнавця, тернопільянина Чеслава Еугеніюша Бліхарського, який зібрав спогади очевидців подій 1914–1946 рр., опрацював тематичні матеріали з періодичної преси. Цінна, переважно невідома досі широкому загалові інформація, міститься в його монографіях польською мовою:

Ч.Е. Бліхарські. Тернопільські Збірки. Т.1 (1994). Обкладинка

Ч.Е. Бліхарські. Тернополяни на старому батьківському шляху (1994). Обкладинка

“Тернопіль, затриманий в кадрі пам’яті” (1992), “Тернопіль у 1809–1945 роках” (від спізоду наполеонівської спопеї до вигнання)” (1993), “Тернополянн на старому батьківському шляху” (1994), “Тернопільські Збірки” (4 т., 1994–1997), що заслуговують особливой уваги.

За часів радянської України видано кілька путівників, нарисів і фотоальбомів, але вони поверхові та політизовані. Наше минуле подавалося з позицій радянської історичной псевдонауки. Інакше й бути не могло. Автори перебували в залежності від партійно-ідеологічних чинників і видавничой цензури. Краєзнавцям були невідомі цілі пласти біографії міста, а доступ до першоджерел та архівів — недосяжний. Історія до 1939 р., який виділялося близько 20% обсягу книжки, подавалася в чорних фарбах, а т. зв. “сьогодннн” — в рожевих. Посилань на першоджерела чи переліки використаної літератури робити не можна було. Переважно путівники про Тернопіль укладали партійні функціонери та журналісти. Йдеться про такі видання (у хронологічному порядку):

Тернопіль. Міста Радянської України / Автор-уклад. І.Ю. Розум. — Тернопіль, 1962.

Тернопіль: Путівник / Укладнн В. Андреев, М. Приходько. — Вінниця, 1964.

Тернопіль. Обласні міста Радянської України / Автори тексту Б.І. Мінц, М.А. Приходько. — К., 1966.

Тернопіль: Путівник / Автор тексту Р.І. Пинь. — Львів, 1975.

Тернопіль: Фотоальбом / Автор тексту Р.І. Пинь. — К., 1979.

Ельгорт В.Б., Лопата В.Г., Чернявський Ф.Ф. Тернопіль: Історико-краєзнавчий нарис. — Львів, 1979.

Тернопіль: Фотоальбом / Уклад. та автор вступ статтн А.Ф. Тринько. — К., 1986.

Дуда І., Мельничук Б. Тернопіль. Шо? Де? Як?: Фотопутівник. — К., 1989

Тернопіль згадується у літературі про область, яка також не може задовольнити сучасного читача та історика-краєзнавця:

Шевчук Г.І. Молодіють міста і села над Збручем. — Львів, 1967.

Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М. Тернопільщина: Путівник. — Львів, 1968. — С. 33–58.

Тернопільська область: Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти т. — К., 1973 — С. 66–99

Тернопільщина: Фотоальбом. Серія “Області Радянської України” / Автори тексту Б.І. Мінц, М.А. Приходько. — К., 1974.

Тернопільщина. Землі квітучой краса: Фотоальбом / Уклад. та вступ. слово К. Валігурнн та А. Тринька. — К., 1987

У Києві видавалися комплекти кольорових листівок (1979, 1986), на яких відтворено визначні пам'ятки Тернополя повоєнної доби. Вони увійшли до збірок листівок по області: "Мальовнича Тернопільщина" (1984) і "Памятныя места Тернопольщины" (1987).

Туристські карти-схеми по місту та його околицях вперше видано в Москві (1987, 1988), потім у Тернополі (1996). До того часу карти міста, як і статистичні дані, вважалися секретними і були недоступні авторам і читачам.

За час незалежності України побачили світ два фотопутівники (Київ, 1996; Львів, 2005), які нічого нового не додали до історії Тернополя. Вони відображали сьогоденне місто, а не його багате минуле. Вагомою з точки зору інформативного та ілюстративного матеріалу стала праця Любомири Бойцун "Тернопіль у плінні літ. Історико-краєзнавчі замальовки", видана у Тернополі (2003).

У 1989 р., у зв'язку зі змінами в країні політичної ситуації, що насувалася, автор отримав можливість ознайомитися з літературою української діаспори. Відкрилися "спецхрані" у Львові. Нова, досі не відома інформація про ЗУНР, УСС, УГА, ОУН, УПА, видатних тернопільців заповнила "білі плями" рідної історії. Цікаві матеріали почерпнуто з тритомного історико-мемуарного збірника "Шляхами Золотого Поділля" (Філадельфія, 1960, 1970, 1983). Значний інтерес становлять монографія Б. Остап'юка "Давній Тернопіль" (Маямі-Торонто, 1984), спогади В. Безкоровайного, П. Гайди, Н. Гірняка, М. Губчака, Т. Демчука, О. Кравченюка, наукові розвідки М. Чубатого. На підставі їхніх публікацій став відомий зміст першого нариса "Місто Тернопіль та його околиця" (1894) о. Петра Білінського, який давно став бібліографічною рідкістю. Велике значення для систематизації нових знань мали "Українські Енциклопедії" за редакціями Івана Раковського (3 т.) та Володимира Кубійовича (10 т.), історії України М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Субтельного.

Важливі дані про життя міста поміщено на сторінках провідної львівської газети "Діло" (1880–1939), у тернопільських газетах "Вільне життя" (1939–41, 1945–2000), "Радянський Тернопіль" (1945), "Тернопіль вечірній" (1990–2000), польськомовних регіональних часописів "Голос Польський", "Газета Народна", "Кур'єр Львівський".

Працюючи над другою частиною рукопису, автор використав рішення Міської ради за 1950–1990 роки, матеріали Міського архіву та Державного архіву Тернопільської області, дані обласного гідрометеорологічного центру.

У процесі роботи над монографією визріло її жанрове спрямування. Автор відмовився від поширеної композиційної побудови у вигляді тематичного нарису і маршрутного путівника, повернувшись до традицій давньої історичної хроніки. Основні події, в т. ч. побутові й погодні, подаються в часовому порядку. Винятки зроблено лише з метою збереження цілності викладу матеріалу. Весь зміст двотомної праці поділено на 17 часових розділів, що відповідають сучасній національній історичній методології.

Автор прагнув бути максимально об'єктивним при висвітленні 470-річної історії Тернополя на різних її етапах. Починаючи від 1956 року, поряд із документально підтвердженою інформацією, він також подає власні замітки, враження і спостереження. Аналіз подій та коментарі до них зведено до мінімуму, однак вони відображають громадянську позицію автора.

Типова "радянська" термінологія, мовні штампи і специфічні вислови комуністичних часів, що виходять з ужитку, стають анахронізмами, взято у лапки.

Всі іншомовні імена та прізвища (німецькі, польські, російські) передаються в їхньому

оригінальному написанні — методом транскрипції. Т. зв. “по батькові”, привезене “визволителями”, вживається лише для позначення осіб повоєнної доби.

Назви установ, підприємств, навчальних закладів, організацій і товариств подаються за правописом того часу, в якому вони згадуються. Наведені назви вулиць, бульварів, проспектів і майданів відповідають їхній хронологічній послідовності. Синхронну таблицю вулиць за часів Австро-Угорщини, Польщі, СРСР і України поміщено в кінці книжки.

Рекомендована читачеві монографія про Тернопіль пройшла апробацію на сторінках міської газети “Тернопіль вечірній”, де друкувалася від 12 лютого 1999 до 15 травня 2002 року. Окремі розділи суттєво доповнені й уточнені.

**І. Топільче.
Під владою Польщі
(1540-1648)**

На лівому березі Серету, який, очевидно, був вкритий дрімучими лісами, люди селилися давно. Від нападників поселення з трьох боків захищали болотисті заплави річок Серет і Рудка, від сходу — сухий рів з валом і частоколом.

У приміських селах Великий Глибочок, Петриків і Ступки археологи виявили сліди стоянок первісних людей пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту. В 1931 р. було розпочато, а 1987 р. продовжено розкопки в Петрикові. Тут виявлено унікальне поховання молодої пари: жінка припала до лівого плеча чоловіка. Поряд лежали речі домашнього побуту і прикраси. Досліджено ряд поховань часів висоцької культури (XI–VI ст. до Р.Х.). Глибина залягання могильників незначна — всього 30–40 см. На місці гідропарку, де раніше були торфорозробки, в 1955 р. виявлено пам'ятки доби бронзи.

Вірогідно, що територія центру міста була заселена вже в VI–VII ст. до Р.Х. Про торговельні зв'язки мешканців давнього слов'янського городища свідчать, зокрема, знайдені в 1926 р. на Оболоні горщик з монетами, серед яких була золота візантійська монета із зображенням імператриці Ірини (752–803). З 981 р., за князя Володимира Святославича, поселення увійшло до складу Київської Русі.

Наприкінці XI ст. належало до удільного Тербовельського, а з 1199 р. — об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Давньоруське поселення над заболоченою долиною Серету відоме як Топільче. Топонімічно ця назва більше відповідає характерові місцевості, ніж його можливий варіант — Сопільче. Воно було зруйноване під час зимового (1240–1241) походу хана Батия до Карпат. Через деякий час поселення відродилося.

В середині XIV ст. терен був приєднаний до Великого Князівства Литовського. В 1349 р. землі Галицької Русі захопив польський король Казімір III Великий, після смерті якого (1370) почалася угорська експансія. В 1385 р. після Кревської унії королева Польщі Ядвіга приєднала ці землі до своїх

Граф Ян Тарновскі (1488–1561)

володінь. Внаслідок наступної Люблінської унії (1569) було завершено процес об'єднання Литви з Польщею. В історії Топільча почалася нова доба, що тривала понад 500 літ.

Галицька земля в середині XV ст. була поділена на три воеводства: Руське, Подільське і Белзьке. Тернопіль разом із Західним Поділлям тепер належав Руському воеводству. Великої шкоди подільській землі завдавали татаро-турецькі орди, які регулярно нападали від 1241 до 1699 року і спустошували її. Постійна загроза і необхідність у пильності та бойовій готовності вимагала створення постійних пунктів оборони. На місці давніх дерев'яних городищ зводилися муровані замки, що становлять нині одну з характерних пам'яток архітектури Поділля. В XVI ст. замки зведені в Баворові, Бережанах, Будзанові, Чорткові, Гусятині, Ягільниці, Микулинцях, Монастирську, Острові, Зборові та Тернополі.

Французький дипломат та історик XVI ст. Блез де Віжнер писав про Червону Русь — Галичину: “Ця країна дуже добра, дуже плодоча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги татар...”.

Найбільшими на той час землевласниками вважалися польсько-литовські та руські родини Збарзьких, Снявських, Бучацьких, Потоцьких, Вишневецьких, Тарновських. Одним із видатних полководців і державних діячів Польщі був граф Ян Тарновський (1488–1561) — син краківського воєводи Яна Амора з Тарнова. Молоді літа він провів при єпископі Перемишльському і дворах польських королів. Юнаком відзначився у війні з Волощиною (1509), битвах із татарами в с. Лопушне

Старий замок. Акварель Н. Орди. 1870-ті рр.

під Вишневецем (1512) і Оршою (1514). Військові студії вдосконалював у Сирії, Палестині, Аравії, Єгипті, країнах Південної та Західної Європи. В Португалії прийняв від короля Еммануеля командування військами у війні проти маврів. За визначні військові заслуги був удостоєний цісарем Карлом V титулу графа Німеччини. Після повернення до краю став каштеляном Войніцьким. У 1521 р. командував армією, висланою на допомогу угорському королю у війні з турками. Незабаром очолив об'єднані сили. З 1526 р. — великий коронний гетьман, воєвода Руський, каштелян Краківський. Отримав славу перемогу під Обертином 22 серпня 1531 р. над господарем Молдавським Петром IV (Петрилом), який порушив мирну угоду з Польщею. Був щирим прихильником короля Сигізмунда I та його сина Августа, однак із невідомих причин розійшовся з ними і від 1553 р. стояв на чолі опозиції в кількох сеймах. Згодом відійшов від державної діяльності, усамітнівся в селі Вейворка, де й помер. Сприяв заселенню спустошених татарами обширних просторів Галицької Русі й зміцнив їх фортецями. Був автором наукових праць з військової справи та земельного права. “Була то людина непохитної енергії, людяна з підлеглими, щедра для шляхти, вроджена для добра Польщі”, — свідчить “Енциклопедія” С. Оргельбранда.

Вперше Тернопіль (як Тарнополе) згадується у квітні 1540 р. у грамоті короля Польського і великого князя Литовського Сигізмунда I, в якій каштеляну Краківському, великому коронному гетьманові Яну Тарновському надавалося право на володіння територією сучасного міста та його околицями, а також спорудження замку над Серетом в урочищі Сопільче (Топільче) Тербовельського повіту, що мав охороняти південно-східні кордони королівства від нападів кримських татар. Місто звільнялося на 15 років від податків та інших повинностей. Першим війтом став Яків Будзановський. Замок був заснований майже тоді, коли князь Дмитро Вишневецький-Байда з цією ж метою заложив на Малій Хортиці Запорізьку Січ — колицку українського козацтва.

Про походження назви міста достовірних відомостей немає. Ототожнення Тернополя з “терновим полем” є питанням дискусійним і не має документального підтвердження. В давні часи назви нових міст походили від імен власників, а не їхніх прізвиськ. Прізвиська вони перебирали від назв міст і місцевостей, де народилися або якими володіли. Зокрема, Тарновські гербу “Леліва” — від родового міста Тарнова (тепер Польща). Авторська гіпотеза полягає в тому, що назва “Тернопіль” складається з двох частин: “Тарн” (укр. “терн”) + “Ополе” (укр. “опілля”) — частина Подільської височини на захід від Золотої Липи (за ін. даними — від Серета).

Герб “Леліва” Тарновських

6 лютого 1545 р. за указом короля Вацлав Баворовскі, уродженець і власник Баворова, відступив Яну Тарновському села на правому березі Серета — Петриків, Кутківці та Пронятин. Спорудження замку та оборонних укріплень велося швидко, так що через вісім років роботу

було завершено. Товщина стін нижньої (цокольної) частини сягала від 2,5 до 5 метрів. Від міста замок був відділений вузьким сухим ровом — “фосою” й обнесений земляним валом із дубовим частоколом. З країв височіли муровані прямокутні вежі з бійницями. До замку можна було в’їхати зі сходу через кам’яну браму з підйомним мостом. Дві оборонні вежі зруйновано турками в 1690 р., більше їх не відбудовували.

Найбільшою небезпекою від часу заснування міста були набіги кримських татар, які ілюндрували його в 1544, 1575, 1589, 1618, 1629 роках. Восени 1544 р. жителі утримували поселення з недобудованим замком від нападу татар, аж доки не підійшов сам Ян Тарновські з військом із Сандомира і не відігнав нападників. Міщани ховалися в підземеллях, що були пристосовані до тривалої облоги.

Біля дамби, на підвалинах древнього дерев’яного храму (історія якого сягає XIII ст., часів Данила Галицького), водночас із замком була зведена мурована з каменю-пісковика церква Здвиження Чесного Хреста. Старожили називають її Надставною. Складається вона з основного об’єму — церкви і масивної триярусної вежі-дзвіниці, прибудованої із заходу на початку XVII ст. Споруда трипільна — з притвором, прямокутним нефом і півкруглою апсидою. Відповідно перекрита хрестовим, півциркульним із розпалубками склепінням.

За церквою, на пагорбі (між вул. Руською і Старим Ринком), мстився християнський цвинтар — перший у Тернополі. Останні надгробки на ньому, очевидно, були датовані 1783 р., коли цар Йозеф II заборонив поховання на цвинтарях при костіолах і церквах. Винятки робили лише для духовенства.

У церкві (до Другої світової війни) зберігалось Євангеліє, видане у Вільно 1649 р. Напис на срібній оправі повідомляє: “Тшанієм і трудолюбієм Ієрея Николая при храмі Чеснаго Креста Господня и всіх обще христіян, облече в ліпоту сіє Євангеліє на престольное в році ахи (1608) місяця Юня дня 29 Іоан злотник Тернопольскій”. Інший напис свідчив, що “оно (Євангеліє) откуплено од жовніров подчас збуреня Межиборскаго”.

Поблизу Львівської брами Ян Тарновські також збудував дерев’яний парафіяльний костіол св. Яна Хрестителя — перший римо-католицький храм у місті. Він був спалений турками в 1675 р.

У 1548 р. Тернопіль отримав Магдебурзьке право на самоврядування, згідно з яким місто мало свого війта та судову лаву, міщани підлягали виборній управі та власному суду. Вони на 20 років звільнялися від сплати мита. В місті встановлювалися щотижневі торги і три ярмарки на рік. Місто мало свій герб — “Леліву” Терновських: шестикутну зірку над півмісяцем на голубому щиті.

У травні 1548 р. в долині Серету було насипано дамбу і зведено греблю вздовж Львівського тракту, в результаті чого річка розлилася й утворився великий став завдовжки 6 км (тепер —

*Турецькі вершники-яничари.
Гравюра XVI ст.*

Надставна церква з дзвіницею. Листівка

3,5 км) і завширшки 1 км. Цілком можливо, що дамба і став мають давніше походження — кінця XV ст.

У вересні 1550 р. надійшов від короля новий привілей, за яким купці з возами солі, котрі їхали з Галича, Коломиї і Коропця до Крем'янца та інших міст Волині, повинні були проїжджати через Тернопіль і платити мито на його розвиток. Гостинець через місто виявився простіший і безпечніший. Водночас тернополяни звільнялися в цілм краю від сплати королівського мита, окрім пограничного. Того ж року король звільнив купців — загінників волів від мита.

Економічне піднесення нового міста сприяло росту його населення. У місті замешкала велика кількість селян із навколишніх сіл, які прибували під охорону новозбудованих мурів і фортеці. В своєму нарисі о. Петро Білінський припускає, що перші мешканці прийшли з Галича, бо багато тернопільських міщан мали ті самі прізвища, що й галичани. Першими жителями Тернополя були русини-українці, згодом сюди прибула ходячкова шляхта, а наприкінці XVI ст. — жиди (євреї), які спершу займалися позичками грошей на проценти, а згодом кинулися до торгівлі. Міщани переважно були рільниками і ремісниками. Ремісники жили на Підзамчі (під замком), на ринку та Микулинецькому передмісті.

Приїжджих заохочували зводити власні садиби, їм виділяли земельні наділи. Будівлі мали відповідати вимогам міських споруд. Хто не міг виконати цієї вимоги, змушений був оселитися поза міським валом. Розмір будинків обмежувався — 18 x 50 ліктів (10,5 x 23,5 м). До кожної будівлі додавали за межами міста город площею 40 x 150 ліктів і менше. Той, хто залишив свій дім і поле без опіки більш

ніж на вісім тижнів і не передавав іншому осілості, втрачав право господарювати (на господарство). Будинки і город складали неподільну власність і не могли бути продані окремо. Дозволялося також будувати власні броварні та цукровні, безплатно варити пиво. Збіжжя-сировину міщани мали отримувати від державних млинів міста Тернополя і села Глибочок.

Від 30 вересня 1550 р. власник міста наклав повинність влітку відробляти два дні у фільварку на жнивях і сіножаті. За право ловити рибу в ставі міщани зобов'язані були брати участь у ремонті греблі. Привілеєм від 27 вересня 1559 р. згадані повинності було замінено на грошову оплату (по 2 гроші від кожного дому). Залишалася, однак, обов'язкова праця з ремонту доріг, мостів і млина, почергове вартування міста, сплата т. зв. "подимного" з більших домів — 6 грошів, з менших — 3 гроші річно. За городи платили збіжжям — "зсип", лише вівсом, що призначався для замкових коней. На св. Михайла (21 листопада) сплачували "десятину" за пасіки і відгодівлю свиней (по 1,5 гроша).

Міська самооборона спиралася на цехові корпорації, передусім шевців, кушнірів і кравців. У замку стояла залога з професійних вояків. Під час нападів татар міщани з передмість ховалися разом із худобою за міськими стінами, стаючи до спільного захисту.

Син великого коронного гетьмана Ян Кжиштоф Тарновскі, який з 1551 р. став власником міста, "підніс вище мури" і зміцнив фортецю так, що вона могла витримати тривалу облогу. Для піднесення добробуту міста король дозволив привілеєм від 6 липня 1556 р. місцевим торговцям, нарівні з купцями Львова, мати власні гуртові склади для зберігання товарів і займатися перевезенням солі. Прикарпатська сіль славилася своєю якістю, тож торгівля нею була дуже

Вид на Підзамче. Долина Серету. Листівка

прибутковою справою. Місто стало одним із центрів торгівлі на Поділлі. Приїзди купців, велелюдні ярмарки поживлявали економічне життя в Тернополі. З розвитком ремесел виникали цехові організації шевців, кравців, гончарів, бондарів, пекарів, ковалів та інших професій.

У XVI–XVII ст. Тернопіль займав порівняно невелику площу на пагорбі. Його межі проходили від замку по нинішніх вулицях М. Грушевського, Валовій, Патріарха Мстислава, Г. Танцорова і до ставу. До міста можна було в'їхати через східну Кам'янецьку і західну Львівську брами, які на ніч замикалися. Через те дороги відповідно називали — Кам'янецька і Львівська (нині в складі вул. Руської). Від Львівської брами, що була на початку греблі побіч Надставної церкви, до Шевської вежі, що стояла над водою на підмурованих земляних валах, вела довга вулиця (пізніше вул. Довга, тепер — Г. Танцорова). Біля Львівської брами, а згодом поблизу греблі митники збирали данину. Мостове мито було скасоване лише в 1904 р. Від мурованої Шевської вежі по прямій догори, за вул. Валовою, перед заболоченою лукою стояла мурована Кушнірська вежа. Із зовнішнього боку оборонної стіни проходив сухий глибокий рів, а за ним — земляний вал. Від Кушнірської вежі пролягав шлях на Збараж. Вежі обслуговувалися й одночасно були місцем праці цехових шевців і кушнірів. Міські оборонні мурі мали вигляд неправильного чотирикутника із заокругленими кутами на сході. Разом із замком, синагогою, Середньою і Надставною церквами вежі входили до фортифікаційної системи тодішнього Тернополя. Давні джерела подають: “Місто Тернопіль з двох сторін, від Замку до вежі, званої “мурованою” (Кушнірською), а від вежі до брами (Кам'янецької) і вежі, що стоїть над водою (Шевської), підмуроване на висипаних валах”.

Висока вежа над в'їзною Кам'янецькою брамою (на місці Середньої церкви) була оглядовим пунктом на випадок набігів татар зі сходу. Її було видно здалека. Селяни навколишніх поселень зберегли пам'ять про могутній вигляд оборонних споруд у народній пісні “Ой не видно Тернопілля, тільки його брами”.

Із заходу і півдня місто надійно охороняло водне плесо. Ще в першій чверті XVI ст., тобто до заснування замку, з південного боку існував інший став, закладений Вацлавом Баворовским, який отримав від короля в дар обидва береги річки із селами Петриків та Пронятин. Його води підходили до нинішньої вул. Г. Танцорова, тому тут мурів і “фос” не будували. Вода, болота, рів і вал обмежували середньовічне місто і робили його достатньо обороноздатним перед нападами татар. Став Баворовського існував до третьої чверті XVII ст.

Поза укріпленою нейтральною частиною міста простягалися передмістя: на півночі — Білецьке, або Заруддя, на північному заході — Збаразьке, на сході — Смиковецьке, або Засадки, на південному сході — Микулинецьке. На сході за садами і городами півколом розкинулися хутори, звані “гаями” — Великі, Малі (Ходорівські), Чумакові, Гречинські, Шляхтинецькі. Мешканці Гаїв завжди вважали себе тернопільськими міщанами.

Ян Кжиштоф (1536/7–1567), останній з родини Тарновских, не мав нащадка, тому Тернопіль після нього в 1570 р. перейшов у власність Острозьких. Дочка гетьмана Софія вийшла заміж за князя Василя-Константина Острозького

(бл. 1526–1608) — київського воєводу. Цей перехід був поштовхом для росту церковно-громадських організацій та культурно-освітнього життя українських міщан. Князь В.-К. Острозький заснував “Шпитальну Фундацію” при Середній церкві, яка невдовзі перетворилася в церковне “Тернопільське Брацтво” на зразок львівської Ставропигії. Одним із головних завдань діяльності Братства була благодійність, опіка над бідними, старими, немічними, хворими, вдовами, сиротами, подорожніми — усім допомагали в міру своїх можливостей. “Тернопільське Брацтво” виступало в ролі оборонця батьківської віри, а незабаром пересбрало шкільництво та ціле церковно-релігійне життя міста. Воно було організацією “всестановою” — до нього мали право вступу всі, хто того бажав.

Зміст Грамоти князя К. Острозького від 3 вересня 1570 р. наведено у праці о. П. Білинського: Константин князь Острозький — київський воєвода, маршалок волинської землі, володимирський староста, повідомляє, що надає привілей потомкам та їх наступникам на побажання тернопільських міщан. Фундація церкви Різдва Христового повинна сприяти хвалі Божій, належними і пристойними мають бути священик, диякон і проскуряниця. При церкві має бути шпиталь для бідних,

для якого придаються лани біля сіл Біла та Березовиці, від Теребовлянського шляху. Шпитальні лани й церковні речі наглядатимуть куратори-дозорці Душина Олехович, Грицько Ваєвич, Марко Суконник, Симеон Лічковецький, Андрій Крупка, Тимко Крамар, Лука Гороховський, Лука Дяк. Вони також мають завідувати церквою Воздвиження Чесного Хреста і бути звільненими від міських податків. У разі смерті куратора-дозорця на його місце вибирають іншого з-поміж себе. “Оця то Фундація, або радше право, має тривати в повній силі на вічні часи і не має бути нічим порушене”...

Тернопіль був вперше зазначений на мапі Пограбіюса, виданій у Венеції 1570 року.

У 1575 р. татари вдруге напали на Тернопіль, спалили приміські села, зруйнували місто, захопили багато полонених, однак замку здобути не змогли. Місто захищав невеликий загін під про-

*Графиня Софія Тарновська
з Острозьких*

*Князь Василь-Константин
Острозький (бл. 1526–1608).
Копія портрета XIX ст.
з оригіналу XVI ст.*

Українські землі в 1569 р.

водом Якуба Незабітовського, який, маневруючи між Тернополем і Збаражем, завдавав несподіваних ударів нападникам.

Саме тоді семірічним хлопцем потрапив у неволю тернополянин Іван Заруцький (1568–1614). Проданий у Туреччину, він там виріс, навчився мови і мусульманських звичаїв. Згодом утік до донських козаків, де відзначився відвагою і військовим талантом. На чолі 5-тисячного загону до 1607 р. перебував у війську Івана Болотникова. Потім перейшов до Лжедмитрія II, був удостоєний боярського звання. З розпадом Тушинського табору перейшов на бік польського короля Сігізмунда III. Восени 1610 р. повернувся в Калугу до Лжедмитрія II. Після смерті Самозванця одружився з його вдовою Мариною Мнішек. У січні 1611 р. козацький полковник Іван Заруцький разом із П. Ляпуновим і Д. Трубецьким очолив перше ополчення. З-під Москви в травні 1614 р. втік в Астрахань. Виданий яйцькими козаками, був страчений (посаджений на кіл) у Москві на Красній площі.

В 1589 р. татарська орда знову з'явилася в Західному Поділлі й під Тернополем

стала табором, нападаючи окремими загонами на приміські села. Після поразки під Баворовим татари відступили, забравши ясир.

Того ж таки року Тернопіль відвідав і правив Службу Божу в Середній церкві Патріарх Константинопольський Ієремія II Транос (1572–95, з перервами). Він їхав до Москви з настановами до першого московського патріарха. Затримали Ієремію львівські братчики, які просили розв'язати їхню суперечку з місцевим духовенством, яким була надана Ставропігія. Разом із ним перебував церковно-освітній діяч, письменник і друкар Кирило Транквіліон-Ставровецький як перекладач — знавець грецької мови. В XVII ст. зносини зі східними патріархами припинилися, їх заборонив сейм.

В 1589 р. (за ін. даними — у квітні 1594 р.) через Тернопіль також проїжджав Еріх фон Лясота (бл. 1550–1616) — австрійський дипломат, посол цісаря Рудольфа II до запорізьких козаків, який мав укласти угоду про спільні дії проти турків у Молдавії. Він записав, що місто положене “над гарним ставом, що йому рівних небагато бачив у Польщі”.

4 вересня 1593 р. князь В.-К. Острозький видав нову грамоту, якою розширив і доповнив указ 1570 р. Нова фундація — “для підупавших і убогих або скалічених міщан” — передбачала зв'язок і безпосередню допомогу управи “Тернопільського Братства” парафіяльній церкві міста. Князь передав 235 моргів і 1463 сажнів поля біля сіл Березовиця і Біла на утримання обох тернопільських церков. Виборна кураторія з восьми міщан (згодом — десяти) мала право призначати священників, наглядати за церковним Богослужінням і братським шпиталем. Шпитальні мешканці збирали офіри на Братство, особливо в дні ярмарків. При Братстві існувала школа — перша в місті. Кураторія на початку своєї діяльності мала чимало труднощів і була змушена вдаватися за допомогою до польської влади.

Братство розуміло силу друкованого слова, мовленого рідною мовою. Тож 1596 року Лука з Тернополя переклав частину Біблії руською (староукраїнською) розмовною мовою на основі видань білоруса Ф. Скорини, надрукованих у 1517–1519 роках і поширених в Україні. Кінець рукопису втрачено, але наприкінці п'ятої Книги Мойсеевої “Повторення Закону” є приписка: “Божією допомогою, повелієм же и пильністю худаго человека на имя Луки в неславном граді Тарнополі. Літа 1596”. Оригінал рукопису зберігається у бібліотеці Варшавського університету.

Біля Кам'янецької брами стояла дерев'яна церква Різдва Христового, відома як Середня. Була невелика за розміром, тридільна, з охоронною вежею над притвором. Згоріла наприкінці XVI ст. Як свідчить пам'ятний камінь на бічній

*Патріарх Константинопольський
Ієремія II Транос*

стіні, нову церкву зводили з 15 червня 1602 по 4 серпня 1608 р. на місці дерев'яної під наглядом муляра Леонтія. В церковній хроніці про цю подію записано: “В літо от создания міра 7111, от воплощення Ісуса Христового 1602 місяца Юня 15 дня, за щасливого панованя на тот час годной памяти, яснеосвенценоного Его милости, в святом крещенї наречаного князя Александра воеводи Волинскаго... начався муровати дом Божїй, храм Рождества Господа Спаса нашего Ісуса Христа... Самі міщани і селяни з протоієреєм Юрієм Гавриловичем без помочи багатїїв трудилися при будові того ковчега, що спас руську віру і народність”. 4 вересня 1608 р. будівництво завершили. Наступного року церкву освятив єпископ Львівський Ієремія Тисаровський. Храм прямокутний в плані, триконховий, з товщиною стін до двох метрів, з високо розташованими вікнами-бійницями, що свідчить про його оборонний характер. Сучасного вигляду споруда набула в результаті пізніших перебудов. При церкві був цвинтар, який згадувався в інвентарі міста 1672 року. Нині вкритий асфальтом на вул. Руській.

Татари нападали на Тернопіль і в XVII ст. В 1618 р. вони вчетверте пограбували місто, а вогонь знищив усі дерев'яні будівлі.

На початку XVII ст. тернопільські євреї заснували свій цвинтар далеко за мурами міста, на південно-східній околиці, т.зв. “На Окопиську” — між нинішніми вул. К. Острозького, Шпитальною і Стрімкою, зверху обмежений городами, що прилягали до нинішньої вул. Я. Стецька. Було тут близько тисячі поховань до 1840 р., доки євреї не заклали новий цвинтар. Є згадки, що “На Окопиську” були надробки, датовані XVI ст.

3 травня 1623 р. воевода Томаш Замоїскі заклад другий костюл Різдва Пресвятої Діви Марії. Він стояв над ставом, на північному краю Ринку, неподалік від місця свого попередника (діяв до 1784 р.). Між костюлом і Надставною церквою розміщався християнський цвинтар — перший у місті.

В 1626 р. під Тернополем відбувся бій польського війська під проводом Хмелецького, в результаті якого татари зазнали поразки і відступили. Напади татар завдавали мешканцям відчутних матеріальних і людських втрат.

До Надставної церкви в 1627 р. була прибудована вежа-дзвіниця, що мала оборонне значення. Над входом вмурована кам'яна плита, на якій вирізьблено напис слов'янською в'яззю, що засвідчує дату закінчення будівництва дзвіниці: “За щасливого панованя яснеосвенценоного Его милости пана Томи Замоїского воеводи Киевскаго і Ея милости паней воеводиной Катарини преосвященного Ієремії Тесаревскаго... сія звонница року Бож. 1627 місяца Юля 28”.

У 1620 р. місто перейшло у власність родини Замоїських. Подільський воевода, коронний канцлер Томаш Замоїскі (1591–1638), який одружився з Катериною Острозькою, часто перебував у замку і відновив його. 26 лютого 1636 р. він видав указ, який захищав фахові інтереси кравецького цеху. З того указу відомо, що місто мало для своєї оборони власний збройний відділ-міліцію, озброєну рушницями, мушкетами, шаблями. Указом запроваджувалися цехові “братерські суди”. Цехова громада щороку обирала цехмейстера, який складав присягу перед ними та міською владою. Ремісничі цехи дбали про моральність своїх “братчиків”.

Саме тоді (1636) на Микулинецькому передмісті постав монастир

оо. василіянів і дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці, звана Манастирською.

Крім трьох головних церков Тернополя, є відомості про існування монастирка з церквою Пречистої Діви Марії на північно-східному передмісті між вулицями Збараською і Вертепною. В кінці вул. Камінної стояла Свято-Янівська капличка. Поруч з нею був давній цвинтар, на якому ще в середині ХХ ст. зберігалися кам'яні плити з металевими хрестами. Нині на місці цвинтаря височить адміністративний будинок.

Кожне місто має свої таємниці. Тернопільське підземелля — одна з них. Відомо, що мешканці міста ховалися від татар у рукотворних підземеллях. Допоки татари нищорили порожніми вулицями і хатами, тут можна було перебути лиху годину — кілька днів чи тижнів. Коли хтось із своїх зраджував, розкривши перед загарбниками систему підземних ходів і переходів, місця зберігання скарбів і майна, тернополяни замурували можливі шляхи їхнього просування.

Підземні ходи і галереї призначалися для оборони і слугували як складські комори. Як передають легенди, ходи зв'язують між собою Старий замок із Надставною, Середньою і навіть Манастирською церквами, синагогами, костьолами оо. домініканів і єзуїтів. Повідають, що під водами ставу проходить таємний хід до Загребелля: Ян Тарновські, перед тим як зупинити води Серету, збудував під дамбою перехід на захід.

У минулому часто при копанні ровів під фундаменти будинків траплялися сліди давніх коридорів. У 1931 р. запала зсміля на розі вул. Перля і Ринку, оголивши підземні переходи до вул. Тихої і Фарної. На перехресті вул. Багатої і Короткої відкрили два коридори. В окремих місцях переходи лежали на глибині 14 метрів і з'єднувалися між собою сходами. На Ринку знайдено колодязь, на той час засипаний, що слугував вентиляційною штольнією. Свого часу на вул. Шталковського і площі Собеского магістрат не дозволяв нове будівництво з огляду на небезпеку. У центрі міста порожнини пролягають на глибині всього 3–5 метрів. Про існування під містом підземних ходів свідчать також провали інструментів під час буріння свердловин. Відомо висоту ходів — майже 3 метри, ширина — 4 метри, їхні стіни складено з каменю на вапняному розчині, а стелі мають склепінчасту форму.

У 1937 р. тернополянин М. Хомишин через таємний вхід зі складу на площі

Середня церква. Листівка

Річка Серет. Листівка

Казімежа побував у підземеллі. Він спустився по сходах на глибину двоповерхового будинку. Хід вів у напрямку Замку. Завширшки зо два метри та заввишки більш ніж людський зріст, вгорі він завершувався гострокутною аркою. Підлога тунелю була земляною. Через кілька десятків метрів він натрапив на завалене господарськими речами відгалуження праворуч, яке, очевидно, вело до

Домініканського костюлу. Вхід у підземелля від костюлу зберігся до сьогодні. Десять метрів від входу юнак виявив нове відгалуження: одне вело праворуч і вниз, інше звертало ліворуч, до Надставної церкви. Скільки часу М. Хомишин перебував у підземеллі, не пам'ятає. Коли повернувся, вогонь свічки обпікав йому пальці.

Існування підземного ходу від Старого замку до Кутківців підтверджується спогадами будівельників, які відновлювали замок на початку 1950-х років. Споруда має ще три поверхи вниз. У нижньому вони виявили масивні залізні двері в зовнішній стіні, через які потрапили в муровану штольні заввишки у людський зріст. Через 20 метрів вони вперлися в штучний завал і припинили мандрівку. Незабаром двері зняли, а отвір замурували наглухо. Нині води ставу залили підвали замку. Вхід до підземелля забетонували. Тоді ж біля Старого замку запала земля, утворивши велику яму-штольнію. Щоб її ліквідувати, вилили два самоскиди бетонного розчину. Яма його "проковтнула". Тоді її закрили арматурою і зверху знову залили бетоном.

У 1970-х роках кілька разів западало асфальтне покриття на майданах — Театральному і Свободи, на відрізку вул. Руської від середньої школи № 6 до універмагу. В 1980-х роках стався обвал будинку на вул. Руській, а житловий будинок на вул. Замковій, 1 тріснув у кількох місцях. На Загребеллі, у ліску, є вхід у підземелля, який засипали будівельним сміттям. Зрозуміло, що в багатьох місцях ходи завалено, зруйновано чи підтоплено. За радянських часів будь-які згадки про ходи під містом замовчувалися, а інформацію про тернопільське підземелля заборонялося оприлюднювати.

На початку 1990-х років якийсь чоловік звернувся до міської ради з пропозицією купити в нього схему підземних ходів. Схему не купили, а особа залишилася невідомою.

Польський краєзнавець Александр Чоловський висловив думку, з якою не можна не погодитися: "Пам'ятки кожного краю є відображенням його минулого і тих обставин, від яких залежав їхній культурний розвиток".

II. Козаччина. Руїна (1648-1694)

Національно-визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького знайшов у Галичині живий відгомін. Осередками революційного зриву на Тернопільщині стали Теребовля і Тернопіль. Козацькі агенти Б. Хмельницького створили тут таємні гуртки для допомоги визвольній справі. Як свідчать судові акти, Ярема Концевич на тортурах зізнався, що він організував такі гуртки в Тернополі та Бродях.

Тернополяни підтримували козацьке військо у часі його походу на Львів (1648) і наступного року, коли Б. Хмельницький узяв в облогу Збараж. Тернопіль та його околиці були місцем гуртування, таборування і боїв польського та українського військ. 1649 року під Тернополем загинув козацький сотник Бинюга. Його поховали біля Збараської дороги в улоговині неподалік джерела — витoku річки Рудки (тепер парк Національного відродження). На могилі до 1970-х років стояв кам'яний козацький хрест із написом.

Під час Зборівської битви (1649) місто і замок були спалені. Мешканців Б. Хмельницький наказав виселити на схід, щоб уберегти їх від помсти поляків.

18 травня 1651 р. на південно-західній околиці Тернополя відбулася сутичка між козаками і поляками. 28 травня Б. Хмельницький приймав під Тернополем послів Семигородського князя Ф. Ракоці й протягом чотирьох днів вів з ними переговори про спільні дії проти поляків. У червні, перед початком битви під Берестечком, головні козацькі сили збиралися між Збаражем, Тернополем і Зборовим. Стояли тут двотро тижня, очікуючи приходу татар.

Влітку 1653 р. Б. Хмельницький, вирушивши назустріч польському війську, стояв табором під Тернополем. У місті тоді перебувало турецьке посольство. Султанський посол запропонував гетьманові просити заступництва в турецькій Порти, на що козацька рада рішуче заперечила.

Гетьман України Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657). Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

Про цей епізод докладно описує Проспер Меріме: “Щоб взнати думку народу, (Б.Хмельницький) скликав у Тернополі Велику раду, на яку разом з козаками прибуло багато селян руських провінцій. Більшість з них була погано настроєна проти гетьмана й, обізнана з тим, що він відправив послів до Константинополя, звинувачувала його в тому, що він хоче зробити їх залежними від Порту. Рада розпочалася запальним словом Хмельницького, в якому він, окресливши похмуру картину становища країни, хотів показати, що порятунком існує лише в захисті з боку могутньої держави. Хто має бути цією державою — Московія, Туреччина, Польща?

Більшість селян-русинів і навіть козаків віддала перевагу цареві; усі з огидою висловилися про те, щоб стати підлеглим султана. Лише один полковник Богун подав голос за угоду з Польщею за умови, що вона гарантуватиме шанобливе ставлення до віри та привілеїв Війська Запорізького”.

Наприкінці липня 1653 р., коли поляки збиралися вирушити в похід, із грізним ультимативом прибуло московське посольство. Цар вимагав скарати на смерть тих польських магнатів, які у своїх листах виявили “невихованість”, бо допустили пропуски титулів. Цар міг би вибачити правопорушників за умови, що Польща припинить воювати проти козаків, поверне захоплені церкви і суворо дотримуватиметься статей Зборівської угоди. Російській цар вперше, хоч і формально, виступив на захист України. Це було результатом рішення ради в Тернополі.

Прибувши до Переяслава, Б. Хмельницький розіслав звідти універсали, в яких писав, що поляки керуються почуттям помсти, висувають неприйнятні умови миру. “Ми хочемо цьому запобігти і вже були рушили з невеликою частиною козацького і ординського війська до Глинян на поляків, однак, зловивши під Тарнополем польських “язиків”, дізналися, що в Глинянах не тільки збиралося безліч лядського війська, а й сам королівська величність перебуває там. Отож мусили ми повернути від Тарнополя назад...”.

За часів Козаччини не замирало культурне життя України. Співак і хормейстер Теодор з Тернополя (Федір Тернопільський) — “сын мешанскій” — за невідомих обставин з’явився в Києві. В 1636–38 навчальних роках студіював у Києво-Могилянській Колегії, де й здобув музичну освіту. В 1640–50-х роках працював регентом хорової капели Колегії. 21 лютого 1652 р. між дванадцятьма українськими співаками, котрі приїхали до Москви на запрошення царя, натрапляємо на імена двох галичан: Теодора з Тернополя — “визначного гармонізатора напівів” та Андрія з Бережан. З 1653 р. тернополянин — регент Придворної капели царя Алексея Михайловича у Москві. Теодор з Тернополя був новатором-творцем хорового, т. зв. “партесного”, співу без солістів і супроводу, поширеного в українській церковній музиці XVII–XVIII ст. Маємо один із багатьох прикладів того, як культура Росії збагачувалася за рахунок творчого потенціалу України. В бібліотеці Народного Дому у Львові зберігалися рукописні кодекси трьох партесних літургій, серед яких — “Missa Vocum 8, Tarnopol” (1831).

Після смерті Б. Хмельницького (1656), на підставі Переяславської угоди, доля Великої України стала нерозривно пов’язана з Московією, а доля Тернополя

продовжувала залежати від Польщі. Настали часи кризи української державности, суспільного розбрату, інтервенції сусідів (московитів, поляків, турків, татар) і подальшого спустошення краю. Доба громадянської війни відома як Руїна.

В 1663 р., йдучи походом на завоювання Лівобережної України, через Тернопіль проходило польське військо коронного гетьмана С. Потоцького.

Братство у Тернополі продовжувало боронити церковні та національні інтереси міщан. Воно дбало про самоосвіту своїх членів, заохочувало їх до читання Св. Письма не тільки на зібраннях, а й удома. Маючи достатні матеріальні засоби, братчики поширили свій вплив на молодь і 1668 року в церковній школі при Середній церкві заклали окреме “Братство благочестивих і благоговійних младенцов в місті Тарнополи обитающих”. 26 жовтня наступного року його затвердив єпископ Йосиф Шумлянський, який перебував у Тернополі. Відтоді кожний парох Середньої церкви вважався єпископським намісником-вікарієм. Вибір пароха залежав від родини князів Острозьких.

У часи Руїни відновилися спустошливі набіги “бусурманів”. У 1667 р. на місто знову напали кримські татари. Наприкінці XVII ст. до татар приєдналися турки. У 1672 р., після короткого опору, місто здалося на милість турецької армії Ібрагіма Шишмана-паші й тому не постраждало.

Подорожуючи Польщею в 1670–1672 роках (через Збараж і Бережани), Тернопіль відвідав і залишив письмові враження німецький мандрівник Ульріх фон Вердум (1632–1681). Наші знання про місто, замок і став маємо саме з його

щоденника. Він писав: “Це місто... спадкова власність пана Конєшпольского, Долинського старости. Лежить біля схилу згаданого пологого пагорба. З трьох боків його оточує великий став й широкі болота. Четверта сторона захищена від поля досить широким ровом та обкладеним валом із двома масивними вежами на кутах і однією посередині, яка водночас служить брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, в італійському стилі будівлі з каменю; мури й вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться став. Від міста є вузький сухий рів із земляним валом і частоколом. Католики мають у місті великий кам’яний костюл, русини — три (церкви), а жида, яких тут так багато, що займають окрему, до того ж найкращу частину міста, мають тут таку гарну кам’яну божницю, що кращої я ніде в Польщі не бачив. На сході міста,

Интер'єр старої синагоги. Листівка

праворуч від в'їзду, розкинулося також велике передмістя з католицьким костюлом...”.

Згідно з “Інвентарем міста Тернополя”, складеного 15 березня 1672 р. для чергового власника Станіслава Конєцпольского з податковою метою, у місті налічувалося 13 вулиць, 420 дерев'яних домів та 11 “кам'яниць”, проживало 2 400 мешканців. На вулиці Багатій мешкали найбагатші громадяни міста: Дмитро Билина, Яцек Борешький, Станіслав Бурмістр, Хома Зозуля, Лазар Караїс, Яцек Лея, Андрій Маслянка, Яцек Фостик. Рільництвом займалися 65, промисловими ремеслами — 15, торгівлею — 10 відсотків населення. Діяли 181 фільварок, 4 млини, 5 броварень і 4 цукроварні. Серед ремісників було 15 шевців, 12 ткачів, 10 кравців, 6 ковалів, 4 мельники, по 2 пекарі, олійники і золотарі, по одному — кушнір, тесляр, бондар, столяр, гончар, римар.

Року 1673-го за урядування ляндивїта Александра Шемовского і віїта Стефана Любінецького, на першому році правління короля Яна III Собеского, в околицях Тернополя панував неврожай через нашествия сарани.

У 1675 р., коли турки стояли в Тернополі гарнізоном протягом кількох тижнів, наслідки були фатальні. Роздратовані опором Теревовлі, вони зруйнували місто, спалили замок, обидві вежі підірвали (залишилося всього 46 будинків). Рани на тілі замку не швидко загоїлися. Про це свідчить інвентаризація 1690 р., коли Тернопіль переходив у власність Марії-Казіміри Д'Аргюен (1641–1716) — вдови Яна Замойского, королеви Польщі, а з нею — до родини Собєських. Замок стояв у руїнах: підйомний міст — без ланцюгів, в'їзна брама — без даху, вали та їхні підмурівки пошкоджені, житлові приміщення спалено і перетворено на стайні, склепіння багатьох залів обвалилися. Однак незабаром замок набув первісного вигляду і таким утримувався упродовж усього XVIII ст. У 1675 р. також був зруйнований парафіяльний костюл над ставом. Камінь використали для будівництва шпиталю.

Патронат над церквами перейшов до рук “Тернопільського Брацтва”, яке з 1688 р. перебрало від священників більшість церковних справ, зокрема хрещення, шлюби, похорони. Велику увагу управа Брацтва звертала на урядження церковних процесій. Дуже урочисто відбувалися поховання братчиків, після яких справлялася трапеза для бідних. У призначені дні померлих братчиків та їхніх близьких родичів поминали у церкві.

Центром міста в XVII ст. вважався Ринок (у межах нинішніх вулиць Замкової, Руської і Старий Ринок), посеред якого височіла ратуша — будинок міського самоврядування. Навколо неї прямокутником розміщалися хлібні крамниці та різницькі лотки. З півночі на південь, майже посередині, Ринок ділила вулиця, де торгували виробами із заліза. В північно-східній частині містилися крамниці з добротним сукном, в західній можна було купити боднарські речі та вироби зі скла. Дерев'яні крамниці на півдні Ринку згодом були замінені на муровані, в яких продавали горщики і горнята. Звідси походять назви вуличок, які не існують: Боднарська, Залізна, Крамова, Суконна, Шклярська, Шевська, Кравецька. Будинки, що оточували Ринок, були переважно одно- або двоповерхові, з південного боку — партерові. У південній частині Ринку містилися склади тканин —

Старий ринок. Листівка

“суконниці” та галантерейні крамниці. Була тут аптека — перша в місті, корчма та громадська криниця.

Стара мурована божниця (синагога) на вул. Подільській-Вищій, про яку згадує У. фон Вердум, зведена у другій половині XVII ст. Мала оборонний характер. Споруда строгої раціональної форми, з відчутним східним впливом, прямокутна в плані, вільна від декору, за винятком ренесансного атика, прикрашеного аркадою. В загальних рисах нагадує божницю в Гусятині. Цінним було внутрішнє оздоблення божниці. Пам'ятка архітектури постраждала під час бомбардування Тернополя у квітні 1944 р. і потім була розібрана. Кажуть, що камінь зі стін використали для прокладання гостинця до Великих Гаїв. На місці синагоги звели котельню.

В 1690 р. сарана знову знищила посіви збіжжя.

**III. Під владою
Польщі
(1694-1772)**

Правобережжя України, а в 1699 р. і значна частина Поділля потрапили під владу Польщі. Відновилися шляхетські порядки. Однак це була доба занепаду держави, ослабленої внутрішніми міжусобицями, інтервенцією Швеції, війною Росії з конфедератами, що призвели до поділу Речі Посполитої. Тернопіль відроджувався повільно, позбавлений традиційних ринків в Україні.

У 1694 р. стався останній напад кримських татар на Тернопіль.

Українська Православна Церква, за оборону якої воювали козаки, була віддана під владу патріарха Московського. Відбувається критична переоцінка ролі церкви в суспільстві. В Галичині унія з папським Римом стала принагідною за об'єднання з Москвою. В 1700-08 роках церковну унію приймає Львівська єпархія, а з нею — Тернопіль.

У 1709 р. Середню церкву перекрили і поділили на дві частини: горішня — Пресвятої Трійці (греко-католицька) і долішня — Різдва Христового (православна). До притвору прибудували дві бокові півкруглі вежі, через які входили на верхній (горішній) ярус. В XIX ст. до західного фасаду додали новий прямокутний об'єм, перекритий зімкнутим склепінням на восьмигранному світловому барабані. Передню стіну церкви усунули. Сім бань, що вінчають споруду, виконані згідно з традиційною схемою українських храмів. “Пам'ятник належить до краших творів подільської архітектурної школи XVII ст.”, — зазначається у довіднику-каталозі 1986 року. На початку XX ст. з південного боку добудовано службові приміщення.

Через Тернопіль у 1711 р. проїжджав данський посол Юль Юст. Із Поділля посол їхав до Львова. Його спогади про тогочасну Україну мають велику історичну вартість.

Рушійною силою економічного змищення Тернополя стали ярмарки. Великий обсяг припадав на торгівлю, якою займалися переважно євреї. Основними товарами були збіжжя, худоба і коні. В 1724 р. місто отримало новий привілей від короля Августа I (підтверджений царем Фердинандом 10 травня 1836 р.) на проведення щорічного ярмарку в день Успіння св. Анни — 26 липня, який тривав 14 днів і славився на всю Галичину продажем коней.

Від 1730 р. у Надставній церкві перебувала чудотворна ікона Пресвятої Богородиці. Історія її така: в часи великого посту на образі Божої Матері, що був у хаті тернопільського міщанина-шевця Василя Маркевича, з'явилися слюзи. Швец мешкав над ставом, по сусідству з церквою. Місцевий священник зі свідками ствердив очевидність дива. Згодом митрополит Атаназій Шептицький прислав зі Львова духовну комісію, яка визнала, що слюзи мають надприродне походження.

Після цього проголосив своїм декретом ікону чудотворною. У великому хрестовому ході 15 липня 1730 р. у день Положення Ризи Пресвятої Богородиці ікону урочисто перенесено в церкву і поміщено за головним престолом. Згаданий декрет поновлений єпископом Левом Шептицьким у 1737 р., а митрополит Григорій Яхимович підтвердив його втретє у 1844 р. У Почаївському збірнику церковних пісень є «Пісня до Пресвятої Диви в чудотворній іконі в Тернополі». Існує легенда про наявність у Надставній церкві більш давньої чудотворної ікони — 1673 року.

Після королеви Марії-Казіміри Тернополем деякий час володіли королевичі Константин і Якуб. Відтак останній у 1738 р. продав місто Юзефу Потоцькому (1673–1751) гербу Пилява — великому коронному гетьману і краківському каштеляну. Він був власником Станиславова, мав великі володіння як у Галичині, так і за Збручем, на Середньому Поділлі. То були драматичні часи, коли Польща почала занепадати і дедалі більше зазнавати впливу Росії. Після Ю. Потоцького місто перейшло у володіння його сина Станіслава (1698–1760) — познанського воєводи.

7 червня 1738 р. в Тернополі відчувалися сильні підземні поштовхи. В 1743 р. місто вразила велика комета. Чи були жертви — невідомо. У липні того ж таки року на місто знову напала сарана. Вона вкрила поля шаром завтовшки у півлікті. У травні 1768 р. на греко-католицький Великдень несподівано випав сніг до колін.

У 1744 р. оо. василіяни передали Манастирську церкву на Микулинському передмісті світським священикам.

У 1752 р. євреї отримали від короля ряд привілеїв — торгових, промислових і громадянських.

У середині XVIII ст. розвиток економіки стабілізувався, але посилювався національний і релігійний гніт. Польська шляхта не виявляла особливої поваги до греко-католицьких священиків, нерідко примушуючи їх працювати у своїх фільварках.

Православна Надставна церква була занедбана парафіянами, її зачинили і перетворили на склад. Годішня власниця Тернополя Гелена Потоцька з Замойських грамотою від 6 червня 1760 р. надала окрему дотацію у вигляді «сіножаті на вітцівщині», що сприяло подальшому відродженню храму.

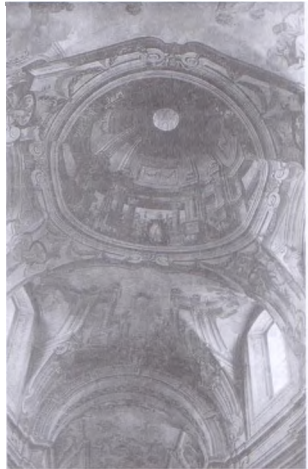
Насаджуючи католицизм на землях Галичини, поляки масово

Костьол оо. домініканів (1749–79). Листівка

Головний вівтар Домініканського костьолу

Купол Домініканського костьолу

Інтер'єр Домініканського костьолу

Вхід у монастир оо. домініканів

почали зводити костьоли. По осі від замку в 1749–1779 рр. збудований новий костюл і кляштор (монастир) оо. домініканів за проектом архітектора і військового інженера Яна де Вітте. Ряд довідкової літератури приписує його авторство Августу Мошинському (1731–1786), на що немає достатніх хронологічних підстав. (Не міг 17–18-річний юнак бути архітектором-професіоналом!) Краєзнавець Богдан Януш вважає, що “костюл домініканів у Тернополі належить до найцінніших творів архітектури пізнього бароко в цілій Польщі...”.

Фундатором будови був Юзеф Потоцкі. Костюл носив ім'я св. Вінсента з Феррари. На утримання костюлу було записане село Стегниківці. В архітектурі храму переплітаються західноєвропейські та галицькі впливи. В плані — це видовжений восьмикутник. Виділяється чіткістю композиції, гармонійністю пропорцій своїх об'ємів. Фасад прикрашають дві квадратні в плані триярусні вежі з видовженими пірамідальними куполами. На південній вежі був встановлений годинник. Пластику стін, поділених карнизом на два яруси, оживляють майстерно виконані деталі: пілястри з капітелями іонічного ордеру, сандики і рокайлєве обрамлення вікон. Масивна овальна баня з люкарнами, що завершується ліхтарем, підсилює враження монументальності та величі всієї споруди. Середній неф овальної форми перекритий півциркульним із розпалубками склепінням. Бокові нефи вдвічі нижчі від головного. Інтер'єр освітлюють ряди вікон, що високо розташовані у бокових стінах. Внутрішнє оздоблення доповнювали сім різьблених вівтарів з XIX ст., амвон і статуя фундатора, над балдахіном — св. Вінсентій із чотирма ангелами біля ніг. У 1777 р. купол завершив розмальовувати польський маляр-монументаліст Станіслав Строїнські. Це — рідкісний приклад стінопису в польській культовій архітектурі. Фрески купола відображали важливі події історії ордену оо. домініканів. Фрески бокових нефів належали учневі С. Строїнського Юзефу Хойніцкому.

Костюлу разом із фундацією подарували чудотворний образ Матері Божої Ружанкової італійської школи, що датувався початком XVIII ст. Щороку в травні образ поміщали у головному вівтарі. Тепер ікона зберігається у Домініканському костюлі в Познані. В 1778 р. домініканці, прагнучи віддячитися фундаторові Ю. Потоцкому, встановили пам'ятну таблицю-епітафію праворуч від входу, на другій опорі, навпроти амвону. Вона зникла під час перебудови інтер'єру в 1978 р. Текст епітафії наводить

Чудотворний образ Матері Божої Ружанкової (поч. XVIII ст.)

*Фігура св. Вінсента Феррарського
на Домініканській площі*

собаки, яка стояла на закритій книзі й тримала в зубах палаючий смолоскип (“домініканці” — дослівно означає “пси Господні”). В монастирських приміщеннях тепер міститься обласний державний архів.

На просторому майдані перед костюлом, що отримав назву Домініканського, невдовзі було встановлено на високому постаменті-колоні статую-“фігуру” св. Вінсента Феррарського з хрестом у руці. Тут проходили щорічні ярмарки в день св. Анни.

У 2000 р., під час перевірки стану каналізаційних труб, виявили підземний хід поміж обласним архівом і середньою школою № 3. Хід був спрямований до колишнього костюлу оо. єзуїтів.

Навесні 2003 р. спеціалісти з Києва провели геофізичні дослідження території колишнього костюлу. Вони виявили підземні ходи, що прямували з північного заходу на південь. З допомогою сейсмоакустичного зондування науковці встановили, що перша зліва при вході колона — порожня всередині. Вона могла виконувати роль вентиляційної труби і з’єднана з підвалом. У підземеллі, перед входом в архів, може бути похований фундатор храму Юзеф Потоцькі. Купол собору розташований над центром позитивної електромагнітної аномальної зони, яка сприятливо впливає на людину. На глибини чотирьох метрів залягає двометровий водяний пласт.

Стихійні лиха та епідемії не минали мешканців Тернополя: історія зберегла чимало таких трагедій. Влітку 1770 р. спалахнула епідемія чуми (мор). На дорогах виставили озброєну варту, яка перевіряла в’їзд і виїзд з міста. Лише зимові морози призупинили епідемію. Від чуми померли майже три тисячі русинів і поляків та одна тисяча євреїв.

Від тих часів, на нинішній вул. Чернівецькій, зберігся хрест (пробитий кулями) на могилі невідомого тернопільського міщанина-різника, який помер 30 грудня 1770 р. Про це свідчить пошкоджений напис.

До 1892 р. біля костюлу стояв пам’ятний хрест, встановлений тернопільським міщанином Павлом Різничком 30 грудня 1779 р., з написом: “Тут спочивають три тисячі осіб, які померли через моровицю, за яких має ширю молитися кожний перехожий, щоби швидше дісталися до неба, повинен, бо є в тому потреба”. Через 8 років (1778) чума повторилася, забравши численні жертви.

**IV. Під владою
Австрії
(1772-1809)**

Після першого поділу Польщі (1772), визначаючи нові кордони, уряди Австрії, Пруссії та Росії користувалися новою картою Джованні Антоніо Ріцці-Цанноні, видану в Парижі. Австрії було передано Галичину, яка мала сягати на Сході до річки Підгорець. Дотримуючись тексту угоди, австрійці почали на місцевості шукати річку з такою назвою і не знайшли її. На згаданій карті річку Гнізну помилково названо Підгорець. Тоді Австрія визначила кордон по річці Збруч, близько 30 км на схід від Гнізної, незважаючи на протести поляків. Тривалий час в офіційних документах Збруч іменували як “Підгорець”. Нову адміністративно-територіальну одиницю названо “Королівство Галіції і Володимерії”, до якого увійшли Галичина і Буковина. Столицею коронного краю став Львів. Австрійська імперія тоді переживала економічне і культурне піднесення.

Реформи Йозефа II наприкінці XVIII ст. справили значний вплив на галицькі міста. Офіційною мовою стала німецька. Польські закони замінили австрійськими. Оскільки місцеві урядовці не володіли німецькою мовою, на посади запрошували німців (євреїв) або чехів. До складу Магістрату почали входити бургомістр (голова), два ассори (засідателі), синдик (правник) і касир (скарбник). Закон забороняв вимагати від селянина більш ніж три дні панщини на тиждень, обмежував додаткові повинності, давав право особистої свободи, зокрема одружуватися без дозволу пана й віддавати своїх дітей на навчання.

Нова політика поліпшила становище греко-католицької церкви: уряд заборонив виганяти священиків і дяків на панщину, а потім зрівняв їх у правах з римокатолицьким духовенством. Це, однак, послабило зв'язки церкви із селянами і міщанами.

Австрійці вступили в місто 5 серпня 1772 р. і незабаром почали зводити адміністративні будинки, прокладати бруківку, робити тротуари. В 1786 р. розпочато будівництво кам'яної дороги — “гостинця” зі Львова через Тернопіль до російського кордону в Підволочиську. Міська забудова поширилася в напрямку північного сходу поза вул. Валуви і лінію “костьол оо. домініканів — Замок”. Середньовічний Тернопіль швидко змінював свій вигляд.

У Тернополі народився Йозеф Перль (1773–1839) — єврейський просвітителі і теолог, видатний представник т. зв. “гаскалістичного руху”, провідним гаслом якого було: “Будь Жидом вдома, а Людиною — поза домом”. Його батько Тодрос Перль, багатий купець, виховав сина в традиційному дусі, дав йому високу іудаїстичну освіту, оженив у дуже молодому віці й спрямував на шлях комерції. Й. Перль часто виїжджав в Угорщину і до Відня, де торгував вином, воском, іншими

товарами. Займаючись практичними справами, не переставав учитися. Під впливом філософських праць Маймонідеса і свого вчителя В. Гюнсберга, який ознайомив його з творами, змінив світобачення і став ревним “гаскалістом”. У 1819 р. опублікував працю “Meqallen temigin” (“Відкривач таємниць”) — гостру сатиру на цадикизм. Був борцем проти хасидизму — секти іудаїзму.

У 1774 р. імператриця Марія-Терезія заснувала у Відні “Барбареум” — греко-католицьку Духовну семінарію при церкві св. Варвари, що давала галичанам богословську освіту. В 1783 р. у Львові заснували ще одну семінарію, а через рік — Львівський університет. Австрійці запровадили три типи шкіл: однокласні “парафіяльні” на місцевій русинській говірці, трикласні “тривіяльні” та чотирикласні “нормальні” з німецькою і польською мовами навчання. Духовенство стало єдиною соціальною групою, для якої був відкритий шлях для вищої освіти. Руська (українська) мова почала занепадати, зведена до рівня “мови хлопів”. Переважна більшість населення була неграмотною. У Тернополі нормальна школа розміщувалася в монастирі оо. домініканів, разом із Ошадною касою і військовою кранницею.

Всю Галичину поділено на шість (згодом — дев’ятнадцять) округів, званих “циркулами”. Тернопільщину поділили на три циркули — Бережанський, Заліщицький і Тернопільський, а в 1788 р. утворили четвертий — Чортківський. На чолі циркулів стояв “крайсгауптман”, якого за традицією називали старостою. В містах залишилися міські ради, які очолював “бургомістр” — міський голова.

Старий ринок. Листівка

Тернопіль став центром циркулу, тобто окружним містом, водночас залишаючись власністю родини Потоцьких. Влада зосереджувалася в руках імперських чиновників — переважно німців і поляків, які прагнули завоювати симпатії русинів (українців).

У центрі міста стояв Ринок, який із заходу на схід перетинала Кам'янецька дорога. Львівської брами над греблею вже не існувало. Поряд підносилася церква “Над ставом”. У північно-західному куті Ринку стояв двоповерховий Магістрат (на стику пізніших вулиць Старошпитальної і Поля), в південно-західному — божниця.

До вул. Вузької доходили чотири паралельні вулиці — Довга, Подільська, Багата і Срібна. На місці пізніших вулиць Гімназійної і Свято-Іванівської були городи, поміж якими прямував поштовий шлях. Старе місто зі Збаражем єднала Старо-Збаразька дорога. З часом вона дала початок вул. Ю. Словацького, площі св. Теклі, вул. о. Качали і Городній. Вздовж річки Рудки виляса мальовнича стежка — улюблене місце позаміських прогулянок тодішніх тернополян. Життя околиці Заруддя зосереджувалося на трьох паралельних вулицях — Вищій, Середній і Нижчій. На сході вони впиралися до дороги на Броди.

Східна частина міста закінчувалася широкою лукою, яку перетинали паралельно вул. Валовій дві стежки. З них згодом постала найкраща вулиця міста — Панська. В трикутнику, утвореному Панською, Свято-Іванівською та Ю. Словацького, стояв військовий шпиталь. Далі на схід йшли польові дороги, що започаткували три майбутні напрями — вулиці Стрілецьку Вищу і Нижчу, Уейського, Бродзінського і Кохановського; Татарську, Шопена, Монюшка і Лисенка.

Біля Буковинської (Микулинської) дороги зліва був старий єврейський, трохи далі — християнський цвинтарі. Встановлена в цьому місці рогатка вказувала, що тут закінчується місто. Усна назва “Рогатка” збереглася серед старожилів до наших днів.

Військові склади і конюшні розміщалися в новій частині міста. Одна з них була на місці пізнішої пошти, друга — електровні, третя — нового магістрату, четверта — на стику пізніших вулиць Буковинської, Стрілецької Нижчої і Шевченка.

В 1797 р. план міста опрацював окружний інженер барон Антон фон Посареллі, італієць на австрійській службі. Завдяки йому ми знаємо, як виглядало місто в кінці XVIII ст. Згідно з мапою-схемою, на якій докладно позначено всі вулиці, квартали і будинки з садивами, в місті налічувалося 406 житлових домів і 192 муровані “кам’яниці”. Серед визначних споруд міста в переліку виділені: Домініканський костюл і монастир, три руські церкви, жидівський храм і цвинтар, Регіональна школа, графський замок, магістрат, помешкання бургомистра, поліцейстера і лейтенанта, полковий шпиталь, чотири кавалерійські конюшні, військова крамниця, пекарня, пошта, торгові будинки, броварня, гуральня і християнський цвинтар. Кількість мешканців тоді сягала 5 200 осіб (за даними Ч. Бліхарського — 7 096), серед яких українців (русинів) було 2 100, євреїв — 2 100, поляків — 1 000 осіб.

У лютому 1807 р. цар Франц I домігся від папи Пія VIII створення греко-

План міста Тернополя А. фон Посареллі. 1797 р.

католицької “Галицької Митрополії” з осідком у Львові. Першим митрополитом Галицьким іменовано Антонія Ангелловича. Йому було підпорядковане християнське духовенство східного обряду Тернополя.

Місто продовжувало перебувати в руках польських магнатів. Черговий власник граф Францішек Коритовські, перед приїздом Антоні фон Посареллі, переробив замок під житло, а з південного боку 1809 р. збудував триповерховий “Новий Замок”, який ще називали “Замоквий Палац”. Він стояв на місці правого крила нинішнього готелю “Тернопіль”. Водночас знесли браму і вежі, засипали оборонні вали. На плані А. фон Посареллі вже немає сліду від фортифікацій старого міста. Тоді ж була зведена мурована огорожа з єгипетськими пілонами на місці давніх воріт. І Новий Замок, і нові ворота простояли до Другої світової війни, коли були зруйновані та розібрані.

У Тернополі 1801 р. також народився єврейський мовознавець і археолог Сімха Пінскер. Вихованням його займався батько-проповідник. Юнаком захоплювався хасидизмом. Невдачі в комерції змусили С. Пінскера виїхати до Одеси, де він обійняв посаду секретаря рабина. За підтримки меценатів заснував там школу, яку очолював до 1840 р. Став відомим як мовознавець завдяки статтям в “Орієнті”. Досліджував єврейські манускрипти, привезені з Криму і Кавказу. Російський уряд нагородив його двома золотими медалями, удостоїв звання “Почесний громадянин Одеси”. Коли єврейська громада міста надала С. Пінскеру пожиттєву щорічну пенсію 300 руб., він переселився у Відень і зайнявся науковою діяльністю. Перша праця “Likkute Kadmonijot” (1860) присвячена історії караїмства. “Mebo elha-Nikkud ha-Aschuri o ha-Babli” (1863) — вступ до системи вавилоно-єврейської пунктуації. “Mischle ha-Gezerah weha-Binjah” (1887) — дослідження єврейських дієслів. Крім цих праць залишилася велика кількість рукописів про мову й літературу. Помер 1864 р. в Одесі.

В результаті наступних двох поділів (1793, 1795) Польща залишилася розчленованою між Австрією, Пруссією і Росією. Після Тільзітського миру (1807) Наполеон I створив Варшавське Князівство — залежну від Франції маріонеткову державу. В 1809 р. Наполеон приєднав до Варшавського Князівства Західну Галичину. Почалася війна між Францією й Австрією. На боці наполеонівської Франції виступили Варшавське Князівство й Російська імперія. У битві під Ваграмом (5–6 липня 1809 р.) австрійську армію було розбито.

Протягом 1809 р. Тернопіль кілька разів переходив з рук у руки. У квітні в Галичину вступило французько-галицьке військо — польський легіон князя Юзефа Понятовського, який перебував на службі в Наполеона. У час безвладдя 26-річний Якуб Чосновскі зі села Городище 26 травня, серед білого дня, в'їхав до Тернополя, зайняв Магістрат і старостою за допомогою кінних шляхтичів, які приєдналися до нього. Бургомістр передав ключі від міста, що капітулювало без бою. Австрійський гарнізон піхоти Буковинською дорогою вирушив з міста. 27 травня з боку Збаража в'їхав ескадрон уланів під команду майора Пйотра Стжижовського. До нього приєдналися близько тисячі шляхтичів і селян. Однак польська влада затрималася недовго — до 19 червня.

З 20 червня 1809 р. в місті перебувала австрійська цивільна влада, а від 28 червня до 14 грудня австрійці правили спільно з росіянами, своїми союзниками. 27 червня поляки знищили міст через Серет, на південь від міста, щоб унеможливити переправу через річку. Єдиною жертвою тих подій був молодий офіцер наполеонівської армії граф Леонард Стаженьскі, який помер у Тернополі від ран, отриманих у сутичці під Хоростковим.

Після підписання Шенбрунського перемир'я за участь Росії проти Австрії їй було передано частину Східної Галичини, включаючи Тернопіль.

У 1809 р. в Тернополі існувала чотирикласна Головна Школа — спадкоємниця парафіяльної школи. Розташовувалася у монастирі оо. домініканів. Її керівником був Ян Плазаровскі, якому допомагали вчителі М. Кірхбергер і Ю. Мандль. Після приходу росіян Головну Школу закрили.

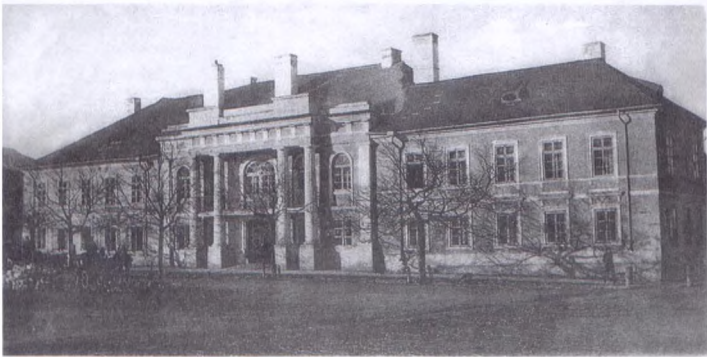
**V. Під владою Росії.
“Тарнопольській
Край”
(1809–1815)**

1809

Війна Австрії з Францією закінчилася мирним трактатом у Шенбруні, підписаним 14 жовтня, в 5-му абзаці статті III якого було сказано: “Австрійський Цісар уступає і віддає Й.(ого) В.(сличності) Цареві Росії на крайньому сході старої Галичини територію, що охоплює 400 000 людей, до якої, однак, не може входити місто Броди. Ця територія буде визначена за погодженням між представниками обох Держав”. Саме тоді Росія зробила першу спробу осісти в Галичині. В переддень ратифікації договору цісарська канцелярія видала другий декрет про склад комісії для передачі територій, до якої увійшли граф Беллегарде, граф К. Вюрмсер, Е. Кортун. Одночасно окружний староста (Kreishauptman) в Заліщиках барон фон Дік отримав наказ терміново виїхати до Тернополя і зустріти російську адміністрацію.

15 грудня 1809 р. російська армія князя Сергея Голіцина, залишивши Львів, зайняла Тернопільський округ. Місцеве населення, як не дивно, прагнуло позбутися австрійців. Однією з причин було те, що вони, перед тим як залишити Тернопіль, ухитрилися стягнути податки на два роки наперед.

“Полковниківка” на Домініканській площі. Листівка

1810

Австрійська комісія прибула до Тернополя 30 січня 1810 р. Вона складалася винятково з військових на чолі зі старшим офіцером Генерального Штабу Мюлліхом. Російське офіцерство дало гучний бал у замку на честь членів комісії. Вино і “водка” лилися рікою. Наступного дня після балу, 1 лютого, несподівано помер князь С. Голіцин, тіло якого з великою помпою вивезли в Росію. Комісія почала перепис населення. Місце Голіцина тимчасово зайняв генерал Суворов. Незабаром прибув, призначений царем, генерал Дмитрій Дохтуров.

28 квітня з Білостока приїхав цивільний правитель міста — сенатор Ігнатій Антонович Тейльс (за походженням — фламандець). Російське військо залишило Тернопіль.

11 травня на міських стінах розклеїли листівки, зміст яких зачитали з амвонів костелів і церков. У листівках мовилося, що край “на вічні часи” приєднано до Росії і тернополяни стали підданими царя Александра I. Барон фон Дік, який виконував функції крайового комісара від Австрії, став свідком, як з урядових будинків знімали чорні австрійські та вішали золоті російські орли. 15 червня він залишив місто, а сенатор І. Тейльс формально вступив на посаду губернатора. Окупована росіянами територія Галичини охоплювала 616 місцевостей з населенням в 400 023 особи.

За порадою графа Міхаїла Стаженского — поляка, якого цар особисто призначив радником губернатора, І. Тейльс залишив існуючу адміністративну систему і чиновників. На противагу попередньому австрійському правлінню, він намагався надати новій владі добротинного вигляду. Граф Стаженській залишив цікаві мемуари: “Всі, хто прибував до Тернополя в урядових справах, виявляли вхідні двері до окружного правління щільно зачиненими. Перед входом стояв невблаганний старий російський солдат і завертав кожного, хто не мав у руці паперів. Якщо папери йому представляли, то старий солдат обмацував їх і оглядав на світло. Як тільки бачив у них банківський білет, папери переходили до канцелярії, і аудієнцію було надано. Урядники, секретарі, писарі — всі оті панове виконували докладно такий же виверт”.

На той час постало питання про назву новоздобутої території. Тейльс подав цареві три пропозиції урядової назви: Ново-Російський Край, Червоно-Руський Край, Галицький Край. Цар у своєму указі від 14 серпня звелів вживати “Тарнопольський Край”. Ця назва мала існувати тимчасово, до реорганізації краю на зразок російських губерній. Спочатку він поділявся на два округи — Тернопільський і Заліщицький, а в 1814 р. утворено третій — Тербовельський.

На чолі міста став городничий (староста), відставний майор Іван Занковській, згодом — відставний штабс-капітан Демінський (обидва польського походження). Городничий підбирав персонал канцелярії, який переважно був із місцевих поляків. У своїй діяльності вони послуговувалися польською мовою. При городничому постала, на російський зразок, інституція народного представництва — два засадателі, яким платили по 600 рублів річно. Верховною крайовою владою був Установчий Комітет Тернопільського Краю, що склався з трьох членів. Першим його головою став граф М. Стаженській, останнім — російський генерал Карл

Будинок Воеводства на вул. Костьо́льній. Листівка

Баумгартен. Серед членів Комітету Еразм Забельскій затримався найдовше, до кінця існування Краю. Нагляд над канцелярією і контроль за діяльністю уряду виконував протягом усього часу генеральний секретар Комітету Угрімовіч. Окрім канцелярії Комітету ще діяла канцелярія самого Тейлса, яка мала безпосередній зв'язок з Петербургом. Нею керував секретар Крамер — пруссак на російській службі, який приїхав з Білостока. Водночас діяв маршалок Краю Францішек Коритовскі — власник замку і села Плотича. До його обов'язків входило стягнення податків, опіку́нство і ведення сиротинців.

Тернопільська Епархія належала до Галицько-Львівської Митрополії з осідком у Львові, який залишився у складі Австрії. 21 травня 1810 р. в Тернополі утворено консисторію на чолі з теробовельським деканом о. Григорієм Ганкевичем. Російська влада поступово почала втручатися в церковні справи. Наступного року (21 жовтня 1811 р.) консисторію було зліквідовано і встановлено “Тернопільський Уряд Духовний”, який продовжував очолювати о. Ганкевич.

Православне, греко-католицьке, римо-католицьке та іудейське духовенство склало 28 червня 1810 р. присягу на “непорушну вірність” російському цареві в Середній Церкві, Домініканському костюлі та старій синагозі. 29 липня те саме змушені були зробити всі мешканці Тернополя. Від 1 жовтня наказом губернатора запроваджено православний юліанський календар, що діяв тоді у Росії.

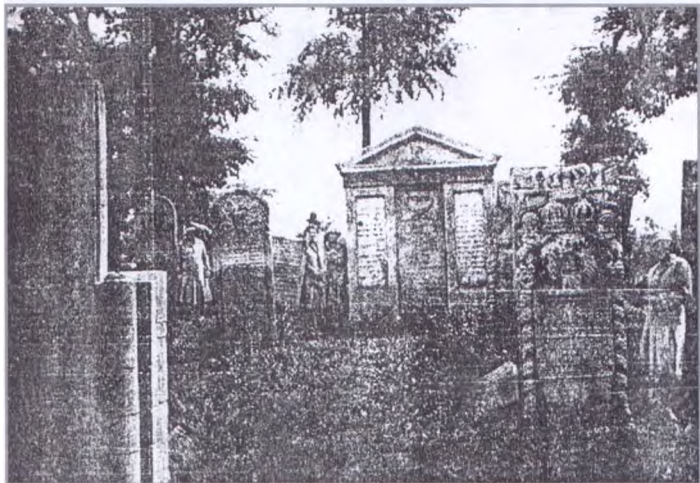
1813

Тим часом Наполеон залишив Москву і зазнав поразки над Березіною. У січні Тернопіль побачив недобитки наполеонівської армії. На початку жовтня того ж року проведено перший призов галичан на службу в російській армії.

Комісія під особистим проводом І. Тейльса протягом двох місяців забрала “в москалі” для 25-літньої служби 2 235 мешканців Тернопільщини. Тільки 113 з них повернулися додому в 1816 році.

У 1813 р. Йозеф Перль при синагозі заснував першу в Галичині приватну єврейську школу з німецькою мовою викладання (“Israelische Freuschule”), відому як “Школа Перля”, що стала взірцем для інших міст. У ній навчалися спершу всього 16 учнів віком 7–15 років. Лекції відбувалися в помешканні Й. Перля, який був керівником, учителем і вихователем. Щоб розв’язати проблему приміщення школи, він звів біля Старого Ринку власним коштом одноповерховий будинок. Згодом підвищив його до двох поверхів і добудував божницю (“темпль”), що слугувала молитовним будинком для учнів, а потім і для всієї єврейської громади, зібрав велику бібліотеку (понад 8000 томів), організував друкарню. З друкарні виходила єврейська релігійно-стична література, підручники з мови, календарі на 1813–1815 рр., укладені самим Й. Перлем.

23 січня Й. Перль уступив будинок школи тернопільському кагалові, але виконував функції директора до кінця свого життя (помер 1 жовтня 1839 р.).

Гробівець Й. Перля на “Окописку” (Єврейському цвинтарі). Фото 1923 р.

Губернатор І. Тейльс, який протегував учителеві, постарався перед царем Александром I про нагородження його орденом. Могила Й. Перля була на старому єврейському кладовищі, званому “На Окопиську”, знесеному при спорудженні житлового будинку на вул. Князя Острозького.

Згідно із заповітом Й. Перля, наступником став його син аптекар Михайло Перль (1803–1885 р.), який склав педагогічний іспит у Львові та керував Головною Школою до своєї смерті (помер 23 серпня 1885 р.). У 1873 р. в ній навчалося близько 700 учнів. Був бездітним і тому все майно, яке зібрав (бл. 300 000 зл. рин.), передав бідним тернополянам. Нагороджений австрійським Хрестом Заслуги. На честь Перлів назвали вулицю, що пролягала від Старого Ринку до вул. Рейтана (нині забудована). На ній проживали переважно євреї (понад 80%). Вона була центром культурного і торгового життя євреїв. Божниця постраждала під час бомбардування Тернополя у квітні 1944 р. і була розібрана.

**VI. Під владою
Австрії
(1815-1847)**

1815

Після розгрому Наполеона уряди Англії і Австрії намагалися не допустити зростання впливу Росії в Європі. 3 січня 1815 р. Франція, Англія і Австрія уклали таємний союз, аби перешкодити здійсненню далекочергових планів Росії і Пруссії у польському і саксонському питаннях. Царська Росія змушена була віддати Галичину Австрії. Акт передачі “Тарнопольського Краю” відбувся рівно через два місяці після битви під Ватерлоо.

15 липня до Львова прибув посланець сенатора І. Тейльса до тодішнього намісника Галичини барона Франца Гауера з листом, в якому сенатор повідомляв про секретну інструкцію з Петербурга стосовно передачі “Тарнопольського Краю” Австрії. Через два тижні на терен краю увійшли австрійські війська. 1 серпня о 3-й годині пополудні до Тернополя прибув цивільний комісар Стуттергейм і генерал Лейблінгер. Після тривалих переговорів з Тейльсом 6 серпня було підписано формальний акт передачі “Тарнопольського Краю”. Читання акту в уряді закінчилося салютом відділу піхоти. Потім його зміст повідомили міщанам у Парафіяльному костюлі та церквах.

22 серпня 1815 р. сенатор Тейльс і генерал Баумгартен, який мав стати новим губернатором, залишили Тернопіль у супроводі 60-ти козаків, забравши архіви. В місті перебувала тимчасова адміністрація — Тернопільський Крайовий Комісаріят.

Від часів першої російської окупації в Тернополі залишилися споруди: Староство та Окружний Суд з тюрмою (вул. Міцкевича), “Полковниківка” (Домініканська пл.), будинок на розі вул. Тарновського і Міцкевича, єврейська школа на Ринку, дім Тейльса — згодом Пансіон сс. йозефіток з Ліцеєм (вул. Костюльна), військовий шпиталь на вул. Міцкевича.

1816

На лютий припадала чергова річниця уродин цісаря. Урочистості з цієї нагоди розпочалися св. месою в костюлі, потім — військовий парад, салют з гармат, ілюмінація, бенкети. Тернопільські євреї передали у фонд цісарських інвалідів 700 зл. рин. 1 квітня завершився перехідний період. З Тербовлі до Тернополя було перенесено центр округу. Окружним старостою став Алойзи Стуттергейм (до січня 1818 р.), який приїхав зі Станиславова. Після нього старостою був Алойзи Турман.

Головний поштовий уряд у Львові 1 травня 1816 р. видав розпорядження, згідно з яким пряма пошта до Тернополя мала надходити “не в середу, а у вівторок

і п'ятницю о 7 год. вечера". Несбагатьом тернопільським читачам надходили такі періодичні видання, які привозили диліжансом: "Gazeta Lwowska" — на третій день після її виходу та "Augsburger Allegemeine Zeitung" — на 13-й день.

Намісництво звернуло увагу на відкриття шкіл, які з 1810 р. були зовсім занедбані. Відновили Головну Школу, в якій відкрили перший клас. Власник Тернополя і сусідньої Плотичі граф Францішек Коритовскі (1763–1833) пожертвував 1273 злотих 11 крейцерів для розвитку шкільництва. При Манастирській церкві існувала також греко-католицька парафіяльна школа. Відомо, що в 1824–1826 рр. у ній навчав о. Стефан Сінгалевич.

1817

У 1817 р. в Тернополі народився громадський діяч Антон Кохановскі. Закінчив Чернівецьку гімназію та правничий факультет Львівського університету. Працював адвокатом у Львові та Станіславові. З 1850 р. жив у Чернівцях. У 1866–1874, 1887–1905 рр. — бургомістр Чернівців. Водночас, від 1868 р. — голова Буковинської Палати адвокатів, віце-маршалок Буковинського Крайового Сейму. В 1874–1884 рр. — маршалок (голова) сейму. В 1873 та 1879 рр. обирався до Державної Ради Австро-Угорщини. Почесний громадянин Чернівців (1905). Помер 10 вересня 1906 р. У 1992 р. його іменем названо вулицю в Чернівцях.

1818

Австрійський уряд зобов'язав адміністрацію округу за короткий термін зібрати кошти на заснування шестикласної гімназії в Тернополі. Саме тоді з Росії і Беларусі було вигнано орден оо. єзуїтів.

Того року в місті панувала чергова пошесть вітряної віспи.

1820

Листом від 20 серпня 1820 р. цісар Франц Йозеф дозволив 50 ченцям оселитися в Тернополі, віддав 4 000 зл. рин. на покриття витрат з організації шестикласної гімназії і дворічних класів філософії. Вчителям була встановлена річна платня — 300 зл. рин. Орден оо. домініканів віддав єзуїтам монастир із костьолом, городом і майданом.

Серед ченців, які прибули 19 вересня 1820 р., більшість становили німці, професори Єзуїтської колегії з Полоцька (Беларусь). Серед них був етнограф Тадеуш Машевскі (1781–1843), автор праці "Опис Сибіру і спогади свого перебування там". Першими приїхали о. Ян Зраніцкі з помічником бр. Мацеєм Вsfелем — німцем з Аугсбурга, яких прихильно прийняв староста. Двадцять отців і вісім братів відразу оживили занедбану досі парафію. Серед вихованців колегії, які продовжили науку в Тернополі, був Станіслав ПЖиленцкі (1805–1868) — польський історик і бібліограф. Ян Зраніцкі (1786–1857) був останнім директором гімназії оо. єзуїтів у 1847–1848 рр.

Гімназія спершу розміщлася у великому дерев'яному будинку поблизу костьола (на місці, де 1895 р. збудовано Міську ошадну касу). Зберігся опис цього будинку. Він мав великі вікна, був достатньо просторий і світлий, але під час

ярмарків і в торгові дні тут не було спокою. Площа перед будинком слугувала за торговицю, яка навесні та восени вкривалася густим багном. Дім не мав стелі, підлога — глиняна. Взимку треба було постійно підтримувати вогонь у печах.

Гімназію відкрили 4 листопада 1820 р. Науку розпочали 22 учні, до яких з привітанням звернувся перший префект (керівник) гімназії о. Юрій Форстер. Мовою викладання була німецька, поряд з нею — латина. За побажаннями батьків на перших двох курсах гімназії впроваджено французьку мову, популярну в середовищі інтелігенції. Її навчав о. Жан Окілард. Він також керував малим театром, в якому ставили спектаклі класичних авторів французькою та німецькою мовами. Це був перший театр в історії Тернополя. Обов'язковими предметами були релігія, історія, філософія, природознавство, математика та фізика.

1821

У вересні гімназія зайняла партер південного крила монастиря. Невдовзі, через великий вплив учнів, орендовано дім Стопчинського, що стояв навпроти замку.

На другий рік існування гімназії в ній навчалося 257 учнів, серед яких вихідців із самого Тернополя було небагато. Труднощі у винайманні помешкання в місті змушували приїжджих зводити власні будинки на час науки своїх дітей. Заповнена будівлями вуличка при гімназії невдовзі отримала назву Гімназіяльної. Таким чином було започатковано розвиток міста в східному напрямі. З'явилися перші будиночки на вул. Панській. Завдяки гімназії Тернопіль став відомим містом у Галичині.

1822

Наріжний камінь під будову конвікту закладено 3 травня. Було заплановано звести двоповерховий будинок, з'єднаний вузьким коридором із монастирем. Для будівництва відвели частину городу домініканів на північ від монастиря. Камінь для вапна звозили з Білої гори.

Ченці-езуїти привезли з Беларусі традицію проведення маївок. 22 травня 1822 р. проведено першу маівку в кутковеському лісі. Традиція протрималася до 1835 р., коли з невідомих причин була заборонена владою.

У гімназії навчалися відомі українці, поляки й австріяки: поет і етнограф Вінсенти Поль (в 1823–1824 рр.), громадський діяч Іван Борискевич, державні діячі — граф Агенор Голуховскі, Казімеж Грохольскі, Флоріан Земляковскі, історик і письменник Мауріці Дзедушицкі, політик Дмитро Чубатий, фізик Войцех Урбаньскі. Вихованець гімназії 1821–1825 рр. Йозеф Шульбаум (1808–1870) був міським лікарем у 1844–1851 рр., ініціатором будови загального шпиталю в Тернополі. Гімназист 1829–1836 рр. Володимир Мандль (1817–1886) — посол до австрійського парламенту 1848 р., довголітній бургомістр Тернополя (в 1855–1868 рр.).

13 червня 1822 р. в місті вибухнула пожежа, що знищила 30 будинків. Загинули двоє учнів — з тривіальної школи і гімназії. Натопч упіймав паля, який пізніше поніс кару смерті.

1823

31 травня до Тернополя приїхав архикнязь Франц Карл, який відвідав гімназію. Отці використали okazію і випросили дозвіл на відкриття повного курсу філософії, завдяки чому гімназію перерезформували у лицей. Місцевий староста отримав право заміни вчителів. Першим серед них був о. Петро Гаврилович (1791–1854), який вчив грецької мови. В 1823–24 шкільному році записалося 394 учні до гімназії і 70 на філософію. Класи були розкинуті в різних кінцях міста, містилися в низьких, гісних і вогких хатах, що ставало причиною захворювань учнів, а частіше — професорів. Четверо з них, отримавши недуги легень і горла, померли.

Їдучи в Чернівці на зустріч з царем Росії Александром I, в Тернополі зупинявся цісар Австрії Франц Йозеф I. 1–3 жовтня 1823 р. він відвідав нову гімназію і залишився задоволеним її успіхами. Цісар ознайомився з помешканнями, в яких проводилися заняття, і звелів збудувати окремий будинок на рові, заспаному землю на вул. Валувій. Право на будівництво виборов Йозеф Перль, який зобов'язався звести його за 24 350 зл. рин.

1824

Намісництво Галичини прислало кілька десятків книжок, які започаткували гімназійну бібліотеку. То була перша книгозбірня в Тернополі.

1825

Наріжний камінь під будинок 1-ої державної гімназії (згодом ім. В. Поля) закладено 21 червня 1825 р. в присутності духовних і світських осіб, міщан та шкільної молоді. Наприкінці навчального року в гімназії і на курсі філософії вже налічувалося 505 учнів.

Перша державна гімназія на вул. Гімназійній. Листівка

25 листопада на будівництві гімназії трапилася аварія. Впали дві опори з трьома склепіннями і муром заввишки 8 метрів. На щастя, аварія трапилася о 17 год., коли робітники залишили будову, тому ніхто не постраждав. На гуркіт, схожий на грім, із сусідніх будинків перелякани мешканці вибігли на вулицю. Причиною аварії, як з'ясувалося, було те, що гімназію зводили на нещодавно засипаних міських валах.

1826

Гімназія набирала значення і розширила межі своєї діяльності: 23 травня отримала дозвіл на відкриття друкарні для виготовлення образків-мідьоритів. 20 вересня будинок гімназії прийняла урядова комісія.

1827

22 січня цар видав рескрипт про те, що директором освітнього закладу має бути представник ордену єзуїтів, а не староста. Німецьку мову на курсі філософії замінила латина. Школа в Тернополі поступово здобула популярність не лише в Східній Галичині, а й інших австрійських регіонах. Із піднесенням школи почалася доба відродження Домініканського костюлу, який перебував у занедбаному стані. Справа перед костюлом перемістили фігуру св. Вінченца з Феррари на високій колоні.

Під час офіційних церемоній, які влаштовувала влада Тернополя, виступала оркестра місцевого гарнізону, капела полку піхоти імені князя Нассау або гусарів імені барона Біанкі. Хроніка міста подає, що у березні 1827 р. з нагоди уродин пана Н. відбулася музична забава. Вона, очевидно, була першим публічним концертом у Тернополі.

1828

1 липня тернополяни щиро вітали греко-католицького архієпископа Роголя-Левицького зі Львова. При Львівській брамі було встановлено триумфальну арку, потім відбулося Богослужіння в церкві з участю гімназистів.

26 листопада 1828 р. о пів на четверту ночі місто розбудив землетрус, що тривав одну хвилину. Обійшлося без жертв, але він дав підставу для нескінченних розмов мешканців спокійного міста.

1830

У Тернополі проживало близько 13 000 осіб. Місто не мало кам'яних вулиць: навесні та восени мешканці дали місили болото.

Сучасник залишив цікаву характеристику тодішнього суспільства та її молоді: "Кожний молодий чоловік після похвального закінчення гімназії передусім запускав довгі вуса і бакенбарди, купував бричку, запрягав четверо коней і ставав подібний на громадянина. Таким чином, Діброва і Ряшів у західних, а Мостиська і Тернопіль у східних округах з їх щорічними ярмарками коней були Меккою і Мединою для Галичини..."

Під час польського Листопадового повстання 1830 р. Комітет галицького

Вид на місто з боку Загребелля

Поділля доручив Томашу Точискому, колишньому випускникові, вести агітацію серед учнів гімназії. Шкільні лави у вищих класах спорожніли. Майже всі тернопільські добровольці (серед них Іван Федорович, Юзеф Львовські, Гонорат Божемські — всього 80 чол.) воювали в корпусі генерала Юзефа Дверніцького і розділили його участь.

1831

З півночі до Галичини наближалася війна. 27 квітня того року в околицях Клебанівки (повіт Збараж) польський корпус був оточений австрійським військом і розбросений. Гармати, зброю і коней поділили між собою австрійці та росіяни. З табору в Клебанівці жовніри групами по 500 осіб утікали через Борки Великі, Тернопіль, Бережани і далі до Моравії. Через Тернопіль пройшли генерали Ю. Дверніцькі, П. Висоцькі, ксьондз Пулацькі. Повстання, хоч і зазнало поразки, проте виявило великий вплив на формування самосвідомості поляків.

Провісником війни була пошесть азіатської холери, яка за п'ять місяців (травень-вересень 1831 р.) забрала життя близько 1 300 мешканців міста (майже 10% населення). Були зачинені школи, церкви, костьол, синагоги, заборонені зібрання. Служби Божі відправляли на Торговій площі. Для заражених хворобою побудували бараки. Завдяки ініціативі о. Мауриція Полонського на пожертви громадян збудували шпиталь над ставом. Жертви епідемії ховали на східній околиці

міста в окремому цвинтарі, зліва від гостинця на Гаї Великі. Найвищу смертність зареєстровано у спекотному серпні. Останньою офірою пошесті була молода тернополянка Анастасія Онуферко. На тому ж місці було поховано тисячі тернополян, яких скосяла холера 1770 р. Пошесть змусила Магістрат ввести посаду міського лікаря. Три роки по тому, 25 травня 1834 р., на місці поховання тернопільська родина Даниїл та Анна Сеньковські встановили пам'ятний хрест на високій іонійській колоні з фігурою св. Даниїла.

1832

Велика пожежа знищила значну частину дерев'яних будівель міста. Через посуху вогонь ширився з дивовижною швидкістю.

1833

Того року Самуель Лев Гольдберг (уродженець Тернополя) заснував неперіодичне видання “Керем Хемед” (“Принадний Виноградник”), що висвітлювало питання юдаїстики. Протягом 10 років вийшло сім томів часопису у Відні та Празі.

Із візитом у Тернополі побував архикнязь Фердинанд д'Есте. Він подарував колекцію монет і медалей для навчального кабінету, значну суму грошей для розвитку шкільного фільварку в Гаях Великих. У гімназії налічувалося тоді 479 учнів, у класах філософії — 144 (за даними 1837 р.).

Близько 1833 р. в Тернополі засновано трикласну нормальну школу для дівчат — “Mädchen Schule” (згодом — св. Ядвіги). Міська рада висунула вимогу, за якою керівництво школи завжди мало бути в руках жінки. В 1834–1835 рр. нею була Марія Котлінська. У школі навчалися майже 90 учениць.

1834

24 січня о 8.30 год вечора несподівано зірвалася буря з громом і блискавкою, яка пошкодила більшість будинків у місті та околицях. Після цього почалася страшна злива. Вода у ставу вийшла з берегів і знищила кілька мостів і млинів на Сереті. Цієї пори року старожили не пам'ятали подібного явища природи.

Навесні мало вибухнути нове збройне повстання поляків у Галичині. В Тернополі конспіративну роботу серед гімназистів проводив представник Народного Комітету з Парижа. Через донос організацію, що налічувала близько 60 членів, було розкрито, 12 учнів гімназії заарештували. Акція набула всегалицького розголосу. Після кількомісячного слідства всі були звільнені, але із забороною закінчувати науку в Тернополі. Троє взагалі не мали права студіювати в Галичині.

Справа тернопільських гімназистів коштувала урядової кар'єри старості Ліндеманну. Раптово зросла кількість учнів на курс філософії — від 46 до 94 слухачів у новому навчальному році. Збільшилася зацікавленість молоді історією і літературою. Введено години рисунка, танців, фехтування, гімнастики, кінної їзди.

1835

У листопаді в місті панувала нервова пропасниця. В гімназії захворіли 63 учні. Лікарям і фельдшерам додалося роботи. Окружним лікарем у Тернополі на той час працював Людвік Беррес (чех за походженням).

1836

Холера, пожежа і буря спричинили економічний занепад міста. Тому магістрат і видатні громадяни звернулися до цесаря Фердинанда з проською про встановлення нових ярмарків, що мали оживити господарство. Цесар задовольнив їхнє прохання і декретом від 10 травня встановив нові ярмарки: 2 січня, 14 лютого, серед Великого Посту, в “Перевідний понеділок”, 24 червня, 18 серпня, 26 вересня і 20 листопада. Ярмарок св. Анни (26 липня), що існував від 1724 р., був знову підтверджений. Завдяки ярмаркам місто почало відроджуватися після занепаду і застою.

Візити іменитих гостей час від часу переривали монотонний хід життя тернополян. Місто оживало. Стріляли міські та замкові гармати, лунали дзвони, тисячі свічок освітлювали церкви. Очевидно, так виглядало місто в день приїзду митрополита Львівського Францішка Піштака, який прибув 8 липня 1836 р. дорогою в Чернівці. На його честь гімназисти зіграли французьку п'єсу “Агапіт з Пренесте”.

30 серпня лив сильний дощ з градом, який вибив понад 500 шибок у будинках гімназії і конвікту.

У 1836 р. на Микулинецькому передмісті розібрали дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці і на її місці звели нову, муровану, в стилі ампір.

Поряд в Манастирською церквою побудували дзвіницю з тесаного каменю — “один із останніх творів руського будівництва”.

Була вона двоярусною — висока чотирикутна основа переходила у восьмигранник і закінчувалася цибулястим куполом вишуканої форми. Над арочними дверима стояли три фігури з каменю у натуральний зріст: посередині — Ісус Христос із піднятими руками, з боків — св. Петро з Євангелієм та ключами, св. Павло з Євангелієм та Хрестом. На другому ярусі був великий 12-тонний дзвін.

Біля Манастирської церкви лежав старий цвинтар, закладений в 1718 р. Там були поховані знатні тернопільські міщани, 19 ченців-езуїтів, які померли в 1830–1839 рр., могили о. Петра Білінського, директора

Вул. Перля (нині забудована). Листівка

Старий ринок. Західна сторона. Листівка

гімназії Євстахія Прокопчиця. Виділявся пам'ятник 18-літньому графові Леонарду Стаженському, офіцерові Польського легіону армії Наполеона, який помер від ран у Тернополі 29.08.1809 р. Надгробок — у вигляді високої піраміди, увінчаної черепом.

Публічні кінні перегони в Тернополі заснував граф Кароль Коритовські. За власний кошт він облаштував біля греблі доріжку, збудував трибуни, запросив музик, і 26 липня 1836 р. відбулися перші перегони, що зібрали велику кількість глядачів. Першу нагороду в сумі 900 зл. ринських взяв англійський жеребець Kenyes (угор. Ніжний). Відтоді Магістрат проводив перегони в ярмаркову пору щорічно. Кінні змагання проводилися також на луках під Смиківцями.

30 серпня 1836 р. о другій годині пополудні місто охопила жахлива буря. Вихор зірвався від північного заходу — річкової долини. Хмари раптово закрили небо, стало темно, як уночі. Випав град завбільшки з куряче яйце. В гімназії вибито 267 шибок.

У першій половині XIX ст. австрійська влада не дозволяла створення жодних організацій в Галичині. Лише 8 грудня 1836 р. цісар дав дозвіл на створення "Sodalitates Marianes" в гімназії, за поданням о. Лоеффлера. То була перша громадська організація в Тернополі.

На початку XIX ст. Тернопіль за кількістю населення займав одне з перших місць у Галичині. Його мешканці зосереджувалися навколо Ринку, нерідко в маленьких ліплянках без підлоги. Серед забудови виділялися замок, церкви і монастир оо. домініканів. За наказом цісаря Йозефа II пошкоджений фарний (парафіяльний) костюл було розібрано. Парафія містилася в монастирі. Там же

перебував уряд циркула, окружна каса і гімназія.

Економічному піднесенню міста значно сприяли великі щорічні ярмарки в день св. Анни — 26 липня, що тривали протягом двох тижнів. Приїздили тоді не лише львівські купці, а й торговці з Росії і Молдавії. Наприклад, у 1837 р. на ярмарок прибуло 8 000 гостей, 400 возів і близько 600 вершників. Торги проходили урочисто, під звуки військової оркестри гусарів, з конкурсними змаганнями і нагородами.

Ярмарки проводилися на торговлиці — великому майдані між Старим замком і Домініканським костьолом.

Це був благословенний час для власників заїжджих дворів, ресторанів і кав'ярень. Господарі будинків охоче ночували на горищах, віддаючи свої помешкання гостям за щедру плату. Навіть найменший куток на Ринку був закладений товарами. В Замковому Палаці проходили аматорські концерти і бали, кошти від яких йшли на добротність. На торговлиці серед численного натовпу демонстрували своє вміння бігуни. Крутилася карусель. Цирк давав дві, а часом і три вистави на день на переповненій арені, викликаючи бурю емоцій. Театрові, що зазвичай приїздив зі Львова, було важко змагатися з цирком.

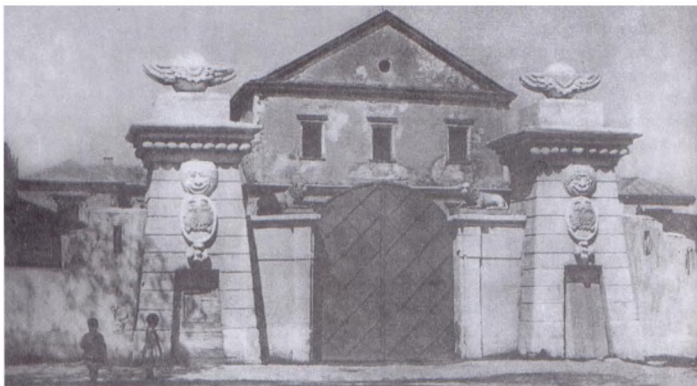
На ярмарки спроваджували багато коней і худоби. Так, в 1836–1841 рр. кількість робочих, скіпажних і верхових коней налічувала 2–4 тисячі. Найкраще платили за коней К. Левицького з Хоросткова. Верховий об'їжджений кінь йшов за ціною 600 зл. рин. Великою популярністю користувалися кінні заводи в Смолянці, Мишковицях, Копичинцях, Шляхтинцях і Колодівці. Приганяли також

На площі Казімежа

Готель Пунтшєрта на Домініканській площі. Листівка

Брама Старого замку. Листівка

рисаків з Угорщини і Росії. Варто зауважити, що і міщани мали своїх коней. Пізніша статистика (1890 р.) констатує, що в Тернополі було зареєстровано: 1 331 кінь, 1 029 голів рогатої худоби, 768 свиней, 278 овець і 2 кози. Худобою торгували на Оболоні (в районі нинішнього видавництва “Збруч”). Починаючи з середини ХІХ ст., ярмарки поступово втрачають своє значення, особливо після прокладання залізниці.

Міська торгівля перебувала в руках євреїв, які компактно оселялися в центральній частині Тернополя, поступово випихаючи міщан-русинів на передмістя. В місті, що налічувало 14 227 осіб, єврейська громада становила половину всього населення. Євреї мали свою культуру, мову (ідіш), своїх рабинів і кагали. Заробляли на життя дрібною торгівлею і ремеслом, переважно як крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри. Навчалися в окремих приватних — чотирикласній чоловічій і жіночій народній — школах. Лікувалися в окремій лікарні (з 1836 р.) на 40 ліжок. Решта міщан користувалися загальним шпиталем на 70–80 ліжок, що діяв з 1829 року.

1837

Міські хроніки зберегли відомості про природні аномалії. Новий 1837 рік відзначився сильними морозами. 1 і 2 січня термометр показував -28°C .

В 1837–1840 рр. рабином міста був єврейський учений і письменник Соломон Єгуда Раппопорт (1790–1867), учень і послідовник Н. Крохмалю. Згодом переїхав у Прагу як надрабин. Видав значну кількість історичних, біографічних і археологічних праць, написаних переважно гебрайською мовою і поміщених у збірниках “Bikkure Haitim” (12 тт., Відень, 1820–1831) і “Kerem Chemed” (7 тт., Прага-Відень, 1833–1845). Писав також поезії.

1838

До своїх дітей у Тернополі переїхав єврейський філософ та історик Нахман Крохмаль (1785–1840). До того він був рабином у Берліні. Основний твір ученого “Путівник для заклопотаних нинішнім часом” (1851), що вийшов друком посмертно, отримав світове визнання.

Міські хроніки зберегли відомості про природні аномалії того року. Так, на Новий рік лютував сильний мороз, а 23 січня о пів на дев'яту вечора стався сильний землетрус, що тривав близько двох хвилин. Барометр від самого ранку показував високий тиск. Жертв не зареєстровано. Цікаво, що того ж таки дня, але чотири роки тому (1834) і тієї ж години, в Тернополі теж був землетрус.

1840

Місто придбало земельну ділянку на микулинському пагорбі, де було закладено новий християнський цвинтар. Першим на цьому місці поховали ченця бр. Вільгельма Стенгліна (помер 23 лютого 1841 р.). На т.зв. “Єзуїтській поляні” згодом з'явилися 7 рядів по 13 могил. Останнім тут був похований бр. Антон Бартків, який помер 27 квітня 1945 р. Надмогильні плити частково збереглися.

Навпроти, на вул. Микулинській, у 1840 р. також засновано новий єврейський цвинтар.

Від грудня 1840 до березня 1841 р. трималися морози, що сягали -32°C .

1841

У Тернополі містилися головні склади патоки і меду, які розвозили по всій Галичині й експортували до Росії. Медівні продукували кращі сорти питного меду. У них можна було купити вишняки, малинівки, тернівки та інші наливки, які могли конкурувати з дорогими закордонними винами. Предметами торгівлі були також шкура, прядиво, пір'я, риба, м'ясо, масло, віск.

1843

15 лютого в історії Тернополя відбулася епохальна подія. За 175 тисяч флоринів сріблом місто викупилося від останнього власника Єжи Міхала Тадеуша

Фігура св. Теклі на вул. Верхня Панська. 1843 р. Листівка

фон Туркулла (помер 24 січня 1882 р. у Львові). Тернопіль, у якому проживав 16 221 мешканець, став вільним містом. Міська гміна прийняла у власність замок з двором, господарськими будівлями, стайнями і шопами, аж до замкових ровів. Вони були віддані австрійському війську під касарні (кошари). Місто отримало право на виробництво, вивіз товарів за кордон і торгівлю трунками у межах міста. Міська рада з-поміж радних почала вибирати бургомистра. До неї перейшло право опіки над окружними школами.

В 1843 р. посеред вул. Верхньої Панської встановили статую-фігуру св. Теклі, патронки міста, на високій корінфській колоні. Іменем святої почали називати поле, що там існувало.

1844

Герб "Леліва"

12 грудня цісар Фердинанд I надав місту власний герб, яким стала "Леліва" Тарновських, і статус королівського міста. Герб мав щит німецької форми блакитного кольору, на якому сяяла золота (або срібна) шестипроменева зірка над золотим півмісяцем, повернутим ріжками догори. Щит вінчала корона. Геральдичні фігури символізують Ісуса Христа і Пресвяту Богородицю, а популярно — перемогу християнства над мусульманством. Герб "Леліва" має також Тарнув (Тернів) у Польщі — родинне місто Тарновських.

1847

На "Провалисі" — місцевості біля ставу, при тракті до села Біла, засновано першу броварню. "Піти на Провалиху", в розумінні тернополян, означало "сходити на пиво". Незабаром (1851 р.) було зведено муровану будівлю.

Вид на Заруддя. Листівка

The background of the page is a black and white photograph of a large, ornate garden or park. In the foreground, there is a large, circular flower bed with a spiral pattern. A path leads from the bottom center towards the background. The garden is filled with various trees, including a prominent palm tree in the center. In the background, there are several buildings, possibly part of a palace or a large estate, surrounded by more trees and a fence. The overall scene is a well-maintained and grand garden.

**VII. У складі Австрії.
“Весна народів”
(1848–1866)**

У Відні 13–15 березня 1848 р. вибухнула революція. Неспокій охопив більшу частину Європи, в якій неподільно панував консерватизм. Революційний національно-визвольний рух передусім розворушив австрійську монархію: збунтувалися італійці, повстали мадяри, виступили слов'яни. Відбувався процес формування націй. Галичина отримувала відомості через “Аугсбурзьку Газету”, яка з'являлася у Львові з тижневим запізненням. Тому лише 19 березня завирував Львів, а через три дні — Тернопіль. Настала “Весна народів”, а з нею і лібералізація суспільства. 23 квітня цар Фердинанд I видав маніфест про скасування панщини в Галичині. Маніфест майже на п'ять місяців випереджував аналогічний указ, що відміняв панщину в усій імперії.

29 березня став Днем волі та загальної радості. У кав'ярнях Тернополя піднімали тости за єднання шляхтичів і “хлопів” (селян) на знак згоди і братерства. В тернопільських костюлах і церквах 30 березня відбулись урочисті Богослужіння — панахиди за полеглими, в яких взяли участь гімназисти, урядовці, військові, міщани і селяни, в т.ч. єврейське населення.

2 травня у Львові постала Головна Руська Рада — перша русинська (українська) політична організація Галичини для оборони прав свого народу, яка діяла до червня 1851 р. Вона представляла духовенство і світську інтелігенцію (21 службовець, 18 священників, 13 студентів, 9 інтелігентів, 4 міщани, 1 підприємець) — еліту галицького суспільства, яка в майбутньому мала стати парламентом автономії. Серед засновників Ради були уродженці Тернопільщини — священники Іван Куземський, Іван Борискевич, Стефан Качала. Через кілька тижнів у Східній Галичині було організовано друкований орган ради “Зоря Галицкая” — перший український часопис у Галичині.

У культурному житті міста середини XIX ст. значну роль відігравала гімназія. Після розпуску ордену єзуїтів наказом царя від 7 травня 1848 р. гімназію було закрито. У липні єзуїти покинули Тернопіль, залишилися кілька старших за віком ченців. У будинку конвікту розміщалися почергово військові казарми — касарні “кошари”, з 1854 р. — шпиталь, згодом — приватні помешкання. Гімназійний будинок зайняло військо. Монастир використовувався під крамниці та житло. Фільварок у Гаях, разом із млином і броварнею, було продано. Протягом двох років гімназія не діяла.

20 вересня русини (українці) Тернополя створили місцевий Окружний відділ Головної Руської Ради. Головою став о. Михайло Білінський, родом із Чернихова,

парох Тернополя. Одним із діяльних членів ради був письменник о. Келестин Скоморовський, родом із Бережанщини, укладач німецько-українського словника.

Зі Львова надіслали хоругву, посвячення якої відбулося 5 грудня о 10 годині ранку в Середній церкві. Після трьох залпів гармат понад 30 священників, одягнені в світлі святкові ризи, разом із братством і громадою міщан рушили до Магістрату. Процесію супроводжувала почесна військова варта. На майдані перед Магістратом оркестра зіграла гімн “Боже, храни нам цесаря”, і священник освятив синьо-жовту шовкову хоругву, з одного боку якої був образ св. князя Володимира, з другого — золотий лев, герб Галичини, а над державкою — золотий двоголовий цесарський орел і стрічка зі золотими френзелями. Після того була церемонія прибиття хорутви до державки 15 срібними з позолотою гвіздками. “Перший гвіздз прибв Всечесний декан тернопільський в ім’я Тройці Святої, бо наш руський нарид привик кожне діло починати з Богом”. Відтак народ співав “Многая літа!”, кричав “Най живуть русини!”, війська стріляло з рушниць і гармат, грала музика. Міщани заявили про свою вірність монархові, що вони хочуть утримувати спокій разом із військом. Хоругву урочисто віднесли до уряду. Русини вперше за багато років відчули себе нацією. Опис церемонії посвячення міського прапора належить о. Михайлові Білінському.

Колішні військові з числа поляків організували в Тернополі “Народну гвардію”. Добровольці зголосилися з-поміж студентів і місцевих ремісників. Комендантом гвардії став капітан кавалерії А.С. Розвадовскі з Турівки. До складу Народної Ради увійшли К. Грохольскі з Рожиська, Е. Коритовскі з Плотичі, С. Тужанскі зі Скорик, К. Шеліскі з Ходачкова, Л. Стаженьскі з Діткова, Ю. Стаженьскі та І. Федорович з Гримайлова.

Закономірно, що зростання політичної активності русинів у Східній Галичині призвело до загострення українсько-польських стосунків. За підтримки поляків був скликаний 19–26 жовтня у Львові Собор Руських Учених. Його друкованим органом стала газета “Дневник Рускій”. Пробуджені зі сну “Весною народів” галицькі русини через кілька років по тому поділилися на народовців, які вважали себе українцями і прагнули власними силами домогтися волі, та групу москвофілів, які очікували “визволення” з боку Росії. Неприязнь до Польщі й зневага у власних силах загнала слабкодушних галицьких інтелігентів в обійми російського царату і православія. На думку багатьох галичан, лише російська армія, яку вперше побачили в цих краях, врятувала Австрію від угорської революції й надалі може врятувати їх від германізації, мадяризації і колонізації. Маючи далекоглядну мету, Росія підтримувала слов’янофільські тенденції, поширювала ідею про триєдність російського народу, тотожність русинів (українців) і росіян (москвитів). Вплив москвофільства помітно проявився, зокрема, в мові. Освічені галичани писали церковнослов’янською з домішками російських, польських та українських слів, так званим “язичієм”. Найбільше зусиль, не шкодуючи грошей, російський імперіалізм спрямував на греко-католицьку церкву, вербуючи виконавців своїх намірів серед духовенства, вчителів, суддів. Російських шпигунів не бракувало і в Тернополі.

Відомим представником москвофільського табору був о. Іван Наумович —

священик у Скалаті та Гниличках (повіт Збараж), засновник просвітнього “Общества імени Качковського” (1874), який перейшов на православ'є. Він ма багато прихильників серед духовенства, правників і вчителів Тернополя, з яких виділялися о. Маркил Попель та о. Василь Фортуна — катехит гімназії в 1852–1859 рр. Русини-москвофіли в Тернополі діяли організовано аж до Першої світової війни. Народовецький рух започаткував о. Стефан Качала, а продовжив проф. Олександр Барвінський. “Весна народів” покінчила з багатовіковою інертністю та самоізоляцією галичан.

1849

“Весна народів” покликала до життя Галицький Крайовий Сейм, у якому Тернопіль представляв лікар, доктор Мауріці Кармін, євреї за національністю. У віденському парламенті засідали перші два представники Тернополя: місцевий поштмейстер Володимир Мандль (німець) і дідич Іван Федорович (русин).

Під загрозою угорського повстання Відень погодився на формування української мілітарної організації — “Руських Стрільців”. Після отримання звістки про революцію і проголошення незалежності Угорщини (14.04.1849 р.) ескадрон мадярських гусарів, який квартирував у Тернополі, вирушив на батьківщину. Проте через два дні австрійське військо повернуло гусарів назад.

У 1849 р. проводилися перші вибори до Галицького Крайового Сейму у Львові. На той час у Тернополі було 16 167 мешканців, у т.ч. 9 632 євреї, 3 483 русини, 3 032 поляки. За кількістю та економічним становищем у місті переважали євреї, які, однак, були байдужі до політики. Значну роль у формуванні їхньої громадської думки мав аптекар і керівник школи Михайло Перль. Три гілки суспільства міста знайшли порозуміння у виборах до Миської ради, а відтак — і до сейму.

1850

У жовтні 1850 р. гімназію знову відкрито, але як світський навчальний заклад. Два класи філософії з'єднано з 7 і 8 класами й утворено 8-класну класичну гімназію з німецькою мовою навчання. Українська (“галицько-руська”) мова стала обов'язковою, згодом — факультативним предметом у всіх класах. Повернулися, вилучені 1819 р., історія і фізика. Миська гміна зобов'язувалася виплачувати квоту 80 зл. рин., а також допомагати дровами і соломою для опалювання класів. У 1850–1851 шкільному році у гімназії навчалися 287 учнів, у 1852–1853 рр. — 303 учні, в т.ч. 124 поляки, 109 русинів, 59 євреїв, 11 німців.

Першим директором Державної Вищої гімназії став Євстахій Прокопчиць (1806–1856). Після закінчення Львівської Духовної Семінарії він не висвятився. Спершу учителював у Станіславській гімназії, в якій його обрали послом до австрійського парламенту (1848). Як мовознавець вивчав вплив грецької на руську (українську) мову. Результати досліджень публікував на сторінках галицьких часописів упродовж 1840–1847 рр. Професор Прокопчиць очолював гімназію аж до своєї передчасної смерті на туберкульоз, що сталася 2 жовтня 1856 р. Похований у Тернополі.

Директорами гімназії після Є. Прокопчиця були о. Вацлав Дворжак (1856–1857), Ігнаци Ставарські (1858–1861), о. Василь Льницький (1861–1868), Лев Сідлецький (1869–1885), д-р Северин Дністрянський (1886–1889), д-р Мауріці Мацішевські (1889–1917).

У різні роки протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. тут працювали професори, вчителі та їх заступники: Іван Левич (1850–1852), Фелікс Погорецькі (1852–1886), Теодор Білоус (1856–57, 1860–1861), раб. Еммануїл Перль (1858–1859, 1889–1890), Євген Згарський (1865–1866, 1870–1872), Омелян Партицький (1865–1866, 1868–1869), д-р Северин Дністрянський (1868–1869, 1870–1871), Кость Горбаль (1869–1870, 1877–1878), Петро Левицький (1869–1876), Іван Горбачевський (1874–1875), Еміль Міхаловські (1873–1874, 1878–1879), о. Теодор Кордуба (1874–1876), Володимир Барвінський (1878–1879), Лев Рудницький (1879–1880, 1889–1890), д-р Антоній Косіба (1880–1881, 1888–1889), д-р Євген Громницький (1893–1894, 1900–1901), Володимир Левицький (1896–1897, 1902–1903), Іван Копач (1897–1898, 1900–1901), д-р Григорій Величко (1899–1900), Юліян Левицький (1900–1902), Євген Мандичевський (1902–1903), о. Діонісій Дорожинський (1901–1903), о. д-р Владислав Жила (1903–1904, 1912–1913).

Серед викладачів було чимало німців і чехів. Понад 30 років викладав музику і співи в гімназії, а згодом у Вчительській Семінарії, Йозеф Горжица (1829–1897), який народився в Моравії, а помер у Тернополі. Філософію вів Францішек Адлоф (1835–1900) — чех за походженням.

Наука релігії була поділена на дві частини. У вищих класах гімназії (5–8) її вели Атанасій Добжанський, о. Іван Мартинкевич, Францішек Мряк, Ігнаци Ставарські, кс. Ян Усюкевіч. У нижчих класах (1–4) — Петро Головацький, Іван Левич, Францішек Навечел, Ігнаци Юзефовіч.

Учнями гімназії (з 1850 по 1898 р. — заснування Державної Руської гімназії) були відомі згодом громадсько-політичні, культурно-освітні, церковні та військові діячі, діячі науки, літератури і мистецтва: о. Микола Михалевич, брати Осип, Олександр і Володимир Барвінські, Іван Пулюй, Володислав Федорович, Стефан Танчаковський, брати Іван та Антін Горбачевські, о. Іван Волянський, Антін Гладшовський, Євген Олесницький, Олександр Целевич, Денис Січинський, о. Микола Дерлиця, Іван Кивселюк, Павло Баб'як, о. Григорій Хомишин, Володимир Вітошинський, Антін Крушельницький, о. Григорій Гарматій, Станіслав Дністрянський, Володимир Левицький, Сидір Голубович, о. Платон Карпінський, Денис Лукіянович, Володимир Загайкевич, о. Степан Мохнацький, Володимир Брикович, о. Никита Будка, Михайло Юрків, брати Михайло і о. Тит Галушинські, Василь Безкоровайний, Михайло Губчак, Роман Дудинський, Олександр Падлевський.

У гімназії також навчалися видатні польські діячі: історик Анатоль Левіцкі, хірург Альфред Обалінські, економіст і державний діяч Леон Белінські, природознавець Маріан Ломніцкі, генерал Міхал Мартінович, державні діячі — графи Станіслав і Александер Пінінські, літературознавець і етнограф Генріх Бігеляйзен, філолог і літературознавець Александер Брюкнер, історик Людвік Фінкель, мистець Францішек Городискі, історик літератури Станіслав Коссовські,

Офіцерське казино на вул. Костьольній

Того ж року в Галичині провели реформу судівництва. Магістрат втратив судові функції. У Тернополі почав діяти повітовий уряд, а згодом — повітовий суд.

1854

У результаті запровадження нового адміністративно-судового поділу в 1854 р. Тернопіль став осередком округу, який складався з дев'яти повітів. Тодішня статистика подає поділ населення Тернопільщини, як було прийнято, за віросповіданням: 136 229 греко-католиків, 67 941 римо-католик, 19 429 іудеїв і 206 протестантів, всього 223 805 осіб. У місті перебували окружний і повітовий уряди, телефонічна служба, фінансова і податкова комісії, колективна каса, окружний і повітовий суди, державна гімназія, чоловіча і дівоча школи, конвікт, міська гміна 1-го класу. Серед урядовців традиційно переважали поляки.

7 травня з нагоди річниці весілля цісаря відбулася Служба Божа, після якої в будинку гімназії для 250 бідних влаштували обід із чотирьох страв. Кожному дали по хлібині, келишку горілки і кварті пива. Бідним, які соромилися зебрати, і двом гімназістам видали грошову допомогу в розмірі 5 зл. рин. Єврейська громада роздала своїм парафіянам 1 555 буханців хліба. Таким був характер епохи.

Держава почала інтенсивно прокладати шосейні шляхи. У жовтні розпочато будівництво кам'яних гостинців до Бережан, Підволочиська і Струсова, а також об'їзних шляхів з Бірок Великих до Гримайлова та з Тернополя до Бродів. Дороги оживили торгові відносини, сприяючи розширенню товарообігу в окрузі. Через два роки завершили прокладання “Подільської дороги”, що з'єднала Тернопіль із російським кордоном.

громадський діяч Єжи Баворовскі, письменник і етнограф Станіслав Зьдзярскі, політичний діяч Казімеж Пужак, педагог і громадський діяч Фелікс Погорещі, педагог Домінік Питель.

Крім державної гімназії, на той час у Тернополі існували ще два навчальні заклади: 3-класна Головна школа на 185 учнів (директор Едвард Носковскі), дівоча Нормальна школа на 72 учениці (з 1871 р. — 5-класна). Євреї мали свою окрему німецько-єврейську школу, якою керував Михайло Перль, син її засновника.

1851

На околиці Загребелля, при Бережанській дорозі, було встановлено “фігуру” (пам’ятний знак) у вигляді хреста на високому постаменті. З чільного боку — барельєф і напис польською мовою: “С(вятий) Лука”, під ним — “Чернявський. Ту пам’ятку поставив дня 19 червня року 1851”. Справа — “С(вята) Розалія”, зліва — “С(вятий) Франц”. Чернявський був багатим тернопільським діличем.

Цісар Франц Йозеф I, піднесений на трон “Весною народів”, відвідав Тернопіль 20–22 жовтня. При в’їзді в місто, на Рогатці, його зустрічали представники Магістрату і цехових гільдій з хорутвами. Урочиста зустріч відбулася на Домініканській площі. Перед “Полковниківкою” було зведено святково прибрану арку. Його Цісарську Величність з великим піднесенням вітали тисячі тернополян, бургомістр С.Джемалік, цивільна і військова влади, духовенство всі конфесій. А наступного дня після приїзду цісар пішки пройшовся по місту, відвідав шпиталі — військовий, цивільний і єврейський. Він зупинявся в будинку Окружної Ради.

Поштовий диліжанс був єдиною ланкою, що зв’язувала зі світом. Швидковий вирушав зі Львова у понеділок, середу і п’ятницю о 6 год. вечора. Подорож до Тернополя тривала 13 год. 15 хв. Від останньої зупинки в Озерній треба було їхати 2 год. 25 хв.

Із середини XIX ст. в місті та Галичині стає дуже популярним тернопільське пиво, що успішно конкурувало з пільзенським (Чехія) та окоцімським (Польща). Нинішній пивзавод №1 засновано в 1847 р. В 1851 р. на околиці міста, при дорозі до Білої, в місцевості, що називалася “Провалиха”, збудували велику броварню, що функціонує й досі. З часом Провалиха стала улюбленим місцем для літнього відпочинку. Пиво тут відпускали просто з бровару й одразу приймали порожні пляшки. Окрема пив’ярня діяла на вул. Руській. У 70–80-х роках власником броварні був Самсон Гольдберг. Біля броварні був невеликий ставок з чистою джерельною водою, що називався “Саджавка”. У середині XX ст. його засипали.

1853

Відомо, що австрійська влада неохоче давала дозвіл на створення громадських організацій. В 1853 р. з’явилося елітарне товариство “Тернопільське Казино”, яке об’єднувало в своїх рядах для спільних забав і товариського життя багатих міщан, вищих урядовців округу, офіцерів місцевого гарнізону, людей вільних професій без огляду на національність. Тут грали в карти, більярд, влаштували бали і музичні вечори.

Кам'яниця Аксельрода на вул. Тарновського. Листівка

1855

З коротким півгодинним візитом 26 червня знову приїхав цісар Франц Йозеф I. Того дня, як стверджує хроніка міста, “дощ лив, як з цебра”. Радні Миської Ради звернулися до цісаря з проською про заснування Реальної школи. Вона повинна була розв'язати проблему молоді, яка навчалася в гімназії і мала нахил до техніки, ремесел і торгівлі. Радні запевнили, що гміна власним коштом утримуватиме заклад. Не чекаючи виконання формальностей, Миська Рада почала збір добровільних пожертвувань.

Того ж року бургомістром Тернополя обрано поштмейстера д-ра Володимира (Влодзімежа) Мандля (1817–1886), який перебував на цьому посту протягом 13 років і залишив по собі добрі спогади міщан. Був власником приміських сіл Біла і Драганівка.

Місто час від часу потерпало від епідемій та стихійних лих — граду, ураганів, землетрусів, злив та повеней. У липні знову спалахнула епідемія холери, яка забрала життя кількасот мешканців. Боротьба з холерою утруднилась через поганий санітарний стан міста. На початку вересня поширення зарази вдалося припинити.

1856

29 січня 1856 р. у Тернополі народився філолог і літературознавець Александер Брюкнер. Дитячі роки провів у Бережанах у свого діда-бургомістра. Закінчив Тернопільську гімназію. В 1872–1876 рр. студював у Львівському університеті. Ступінь доктора отримав у Відні. З 1878 р. викладав у Львівському університеті. В 1881–1924 рр. — професор слов'янських мов і літератур у Берлінському

університеті. Дійсний член Краківської Академії наук (з 1890 р.), член Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові (з 1914 р.). Зібрав багато пам'яток слов'янських мов і літератур у бібліотеках Петербурга, Варшави, Кракова і Львова. Писав польською та німецькою мовами. Його перу належать фундаментальні праці: “Нарис історії польської літератури” (Т.1–2, 1903), “Історія російської літератури” (1905, 1922–1924), “Історія українського народу” (1906), “Слов'янська міфологія” (1918), “Історія ставропольського письменства” (1922), “Історія польської культури” (Т. 1–4, 1930–1939). Помер А. Брюкнер 24 травня 1939 р. в Берліні.

*Філолог, історик культури, академік
Александр Брюкнер (1856–1939)*

Служба охорони здоров'я в Тернопільській окрузі (станом на 1856 р.) складалася з 9 лікарів, 19 хірургів, 27 акушерок. Два шпиталі були розраховані на 743 хворих. У п'яти домах для бідних утримували 46 осіб.

1857

Після заснування гуманітарної гімназії Тернопіль протягом багатьох років відчував потребу в навчальному закладі, який готував би молодь до технічних студій. Найближча Реальна школа була в Бродях. Під час перебування в Тернополі у червні 1855 р. цісар Франц Йозеф I пообіцяв заснування такої школи. Вже через 10 місяців підписний фонд становив 4595 зл. рин. і 3 крони. 23 березня 1857 р. вийшов декрет цісаря, який дозволяв відкриття 3-класної Нижньої Реальної школи (“K.K. Unterrealschule”). Вона отримала власне приміщення на вул. Валовій. Перший клас відкрито в 1859–60 навчальному році. В школі навчалися 34 учні, в т.ч. 20 поляків, 13 євреїв і один русин. До 1870 р. в Галичині функціонувало шість таких шкіл.

Першим директором Реальної школи був Юзеф Кіцкі (1859–1890). Відтак заклад очолювали Еразм Місінські (1890–1896), Михайло Рембач (1896–1907), Артур Пассендорффер (1907–1912), кс. Йозеф Лакман (1912–1913), Юзеф Тройнар (1913–1927), Тадеуш Лешчиньські (1927–1939).

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. у ній працювали професорами, вчителями та їхніми заступниками Пйотр Зьдзярські, кс. Цирил Ягнер, раб. Емануїл Перль, Аполлінарій Еллінгер, о. Василь Копитчак, о. Теодор Кордуба, Еміль Міхаловські, о. Семен Навроцький, о. Адам Марковський, д-р Клаудіуш Білінські, Євген Данилович, Омелян Терлецький.

Старий шпиталь-лічниця, розрахований на 60-70 ліжок, не міг умістити всіх хворих, яких було майже вдвічі більше. Виникла нагальна потреба збудувати новий шпиталь. Проте в міській касі не вистачало коштів. Допомогти у цій ситуації

зголосилися свідомі громадяни. Так, діляч с. Вікна Іван Федорович та бургомістр Володимир Мандль пожертвували по 100 зл. рин. Відомий скрипаль Никодим Бернацький (1826–1892), уродженець Тернополя, також прагнув прислужитися рідному місту. Він багато подорожував з концертами у Львові, Варшаві, Познані, був придворним скрипалем імператора Мексики Максиміліяна. Під час виступів у Тернополі, з нагоди ярмарку св. Анни, весь дохід від концерту (401 зл. рин. 49 кр.) Н. Бернацький офірував на будівництво нової лікарниці. Заохочений цим жестом, староста міста організував підписку в окрузі, щоб отримати необхідні кошти на матеріали. Намісник Галичини граф Агенор Голуховські на згадку про відвідання тернопільських шкіл пожертвував 500 зл. рин.

Планували збудувати шпиталь з капличкою для душевнохворих на 300–400 ліжок. За побажанням А.Голуховського, керівництво закладом мали доручити сестрам милосердя. Всі групи населення краю внесли свої пожертви на добродійну акцію. Було придбано земельну ділянку на годішній околиці міста — Кам'яній Горі — площею 2 морги і 84 кв. сажнів. Значну частину каменю під фундамент видобули під час риття котловану. Власник с. Біла та доколишніх лісів Тадеуш Туркулл виділив дрова для випалювання 100 тисяч штук цегли і дав глину з Кутківців. Тернополяни добровільно возили пісок. Завдяки таким заходам 19 травня 1857 р. розпочали закладення фундаменту під новий шпиталь. Освячення наріжного каменю відбулося 12 серпня в присутності графа А.Голуховського. Будівництво двоповерхового будинку на вул. Камінній завершили лише в серпні 1881 р. В ньому розмістилася жіноча виділова школа (тепер середня школа №25).

Міський шпиталь (1857–80) на вул. Камінній

Площа Собєського. Листівка

У 1857 р. Тернопіль був третім містом Східної Галичини, після Львова і Бродів, що налічував 17 210 мешканців, з яких половину становили євреї. Тернопільські крамарі займалися переважно торгівлею збіжжя і залізними виробами. Торгівля — “гандель” — проходила на Ринку в довгих будинках-рядах з арками, т. зв. “сукенницях”.

Ціни на товари значно зросли. З цього приводу кореспондент “Przeqladu Powszechnego” в 1861 р. писав: “Відгоді, як торгівля отримала право вільності, в Тернополі стало трудно вижити: тут, порівняно з цінами у Львові, платять на 30% дорожче”. І не тільки в порівнянні зі Львовом — у Тернополі та Відні за фунт м’яса платили 14 центів, але м’ясо в столиці було краще.

1858

У другій половині XIX ст. у місті пошвидко мистецьке життя. У липні 1858 р. виступала театральна група під дирекцією Теофіла Борковського. Театр не був популярним серед тернополян. Як свідчить тодішня преса, актори грали перед порожнім залом, в якому сиділо заведве 15 глядачів.

Приватні концерти для знайомих і гостей давав віолончеліст Антон Ліпінський (брат славетного скрипала Кароля Ліпінського) разом із дружиною-піаністкою, які тоді мешкали в Тернополі.

1859

У вівторок, 8 березня, тернополяни знову мали нагоду слухати віртуозну гру свого земляка Никодима Бернацького, який виступав у конвікті. “На концерті було багато гостей...” — писала місцева газета.

1861

Розмірене життя міста було перерване відомостями про криваву розправу народної демонстрації у Варшаві 27 лютого. В Тернополі та інших містах Галичини пройшла хвиля поминальних Богослужінь. 9 жовтня, зокрема, відбулася Служба Божа в парафіяльному костюлі, після якої тисячі тернополян рушили на Микулинецький цвинтар. Там було встановлено хрест із терновим вінком. Такі заходи згодом стали традиційними.

У театральній залі Замкового Палацу 5 березня тернополяни-русини з нагоди запуску організували бал, який розпочався урочистою піснею “Мир вам, браття”. Зібралися близько 200 членів громади: греко-католицькі священники, міщани та місцева інтелігенція. Русини-українці танцювали польку і мазурку. В перервах співали українські пісні, з яких найкраще виходила “І шумить, і гуде...”. Відтак за столом лунало — “Многая літа!”. Забава тривала до ранку.

Перші вибори до Галицького Крайового Сейму відбулися 4 квітня в Новому Замку. Місто вибирало одного посла-депутата. І 528 виборців голосували двічі: друге голосування тривало три дні. Послом обрали д-ра Фелікса Рейзнера. В сільській курії (Тернопіль-Микулинці-Ігровиця) більшість голосів отримав професор гімназії в Тернополі, русин Теодор Білоус. У категорії великих

Міський парк (Новий Город, 1861). Листівка

землевласників послами від Тернопільської округи стали Казімеж Грохольські, Казімеж Шеліські та князь Леон Сапега. Останній відмовився від обрання, тому його місце зайняв Владзімеж Баворовскі.

Завдяки клопотанню бургомістра Володимира Мандля на східній околиці міста заклали публічний міський парк — “Новий Город” (тепер парк Слави). Його у ландшафтному стилі упорядкував львівський садівник-інженер Бауер. У парку часто проводилися недільні фестини. Згодом іменем В. Мандля назвали вулицю, що вела до парку.

1863

Напередодні польського повстання 1863–64 рр., відомого як Січневе, Галичина і Тернопіль вкрилися сіткою підпільних груп. У лютому організація та спорядження відділів проходили відкрито в єврейських кварталах на вул. Руській. Місто було поділене на дільниці, відповідно до районів: 1-й — Збаразька, 2-й — від вул. Панської і Смиковецької до Оболоні Петриківської, 3-й — Старе місто з Ринком, 4-й — Загребеля. Дільниці очолювали Флоріан Баар, Ян Кшеменецкі, Антон Бергер та Дмитро Чубатий. У Петриківському лісі ховалися добровольці, які чекали початку повстання. Австрійці ввели війська в прикордонні райони, а тернопільські вулиці цілодобово патрулювала жандармерія та угорські гусари. Австрійська адміністрація та офіцери гарнізону нелегально симпатизували повстанцям.

27 травня росіяни загнали кавалерію генерала Ружицького до с. Пальчинці в Галичині. Наступного дня австрійське військо оточило і розбило польських повстанців. “Було це плебейське повстанче військо”, — свідчить польський історик. Інтернованих вояків везли під конвоем через Тернопіль до Львова. В місті їх утримували в т.зв. “Поповій Касарні”, а офіцерів — у готелі Пунтштерта.

У серпні з Росії знову прийшла холера. Найбільше потерпали мешканці старої частини міста, на Ринку. Через епідемію навчальний рік у гімназії розпочався лише 16 вересня. У 1863–64 роках у ній навчалось вже 448 учнів, що свідчило про популярність гімназії в окрузі.

1864

Зранку 28 лютого мешканці міста довідалися з розклеєних урядових оголошень і царського маніфесту про запровадження надзвичайного стану в Галичині. Всі чужинці протягом 48 годин зобов’язані були зголоситися до поліції. Комендантом міста став підполковник Оттінгер. В установах і помешканнях проводилися обшуки і ревізії. Військовий суд у Тернополі виносив повстанцям вироки від шести днів арешту до місяця ув’язнення, а нерідко покарання обмежувалося 10 киями. Серед покараних були Казімеж Купчиньскі, Антон Домбровскі, пекар Йосиф Шафранко, гімназист Казімеж Гловиньскі, селяни Василь Гудима і Кароль Венда.

У Львові відбувся суд над двома юнаками, з яких один — Юзеф Зайончковскі — був учнем тернопільської гімназії. Після двох місяців перебування під слідством хлопець мав відбутися покарання — відсидіти в тюрмі... чотири дні.

На ярмарку 20 квітня продавали коней волинської повстанчої кінноти. Надзвичайний стан тривав до 18 квітня наступного року.

Від часів “Весни народів”, незважаючи на суперечності, галицькі русини мали свободу слова і право гуртуватися, створювати товариства, партії, масові організації. У Тернополі спостерігалася суспільна активність і пробудження національної свідомості, особливо серед молоді. У січні 1864 р. (за ін. даними — 1863 р.) засновано “Громаду” — таємний учнівський гурток, завданням якого була національно-культурна праця та поширення просвіти. Усталеної програми й організаційної структури гурток не мав. До товариства переважно приймали учнів з 5-го класу гімназії. Вступаючи до “Громади”, кожен присягав на вірність українському народові та громадській справі. Щорічно влаштовувався концерт, зібрані кошти з якого йшли на підтримку вбогих учнів-українців. Гімназисти поглиблювали знання рідної мови, літератури та історії України, організовували хори, влаштовували відпочинкові забави. На час створення товариства мало свою бібліотеку, яка налічувала 70 книжок. Суботні післяобідні години, в які працювала бібліотека, фактично були сходами української молоді. “Невелика це була “Громада”, — згадував Олександр Барвінський, — але однодумна, перейнята до глибини серця українською національною ідеєю”. Юнацтво демонстративно вдягалось в народні козацькі строї, які зазвичай носило в неділю, на свята і до церкви. Відомо, що перша “Громада” виникла в Петербурзі за участю М.Костомарова, П.Куліша і Т.Шевченка. З 1861 р. діяла в Києві. Засновником Тернопільського осередку був Михайло Чачковський, найбільш активні члени — Іван Пулюй, брати Горбачевські та Барвінські, Іван Федорович, Євген Олесницький, Михайло Галушинський. Товариство підтримувало тісні зв'язки з “Громадою” у Львові. У 1870 р. група учнів відновила діяльність гуртка під назвою “Драгоманівська Громада”. Товариство існувало до 1898 р., коли була заснована руська гімназія.

Для розвитку освіти в Галичині багато зробила тернополянка Марія Білецька (1864–1937). Вона була організатором і директором першої руської (української) приватної дівочої 5-річної школи імені Шевченка (1898 р.) та Інституту імені св. Ольги у Львові. Брала участь у жіночому русі. Засновник і голова “Української Захоронки” (1922 р.), “Клубу Русинок”, “Жіночої Громади”, Товариства Опіки над інвалідами, жіночого об'єднання “Труд”. Член-засновник Трудової Партії.

13 липня 1864 р. в Тернополі народився генерал дивізії Станіслав Спрінгвальд. Закінчив Тернопільську гімназію, кадетську школу піхоти та офіцерське училище у Відні. З 1882 р. служив в австрійській армії, з 1918 р. — у Війську Польському. Помер у 1951 р.

На Микулинському цвинтарі завершено будову каплиці з трьома вівтарями (фундатор бр. Каєтан Маркевіч). До початку ХХ ст. в зовнішню стіну було вмуровано майже 16 пам'ятних таблиць на честь поважних тернополян (віце-бургмістра Ф. Цієліка, ксьондза Ц. Ягнера та ін.), які були поховані в підземеллях каплиці. Однак для самого фундатора місця не знайшлося. Від цвинтарної брами (1840 р.) відкривається гарна панорама на центральну частину Тернополя.

Так вже повелося, що в Міській Раді переважно засідали представники старих міщанських родин Тернополя. 20 грудня відбулися вибори, в результаті яких було обрано по п'ять радних з кожної національної групи Тернополя — українців і поляків: д-р Шульбаум, Ф.Мерль, Г.Каковські, П.Решетуха, В.Стахевич; від євреїв — М.Перль, Ф.Окса, Л.Гарфейн, М.Парнас та М.Регель.

1865

Місто й надалі мало, як свідчать сучасники, непоказний вигляд: "... окрім одної т.зв. Панської вулиці, всі інші зовсім занедбані, а під снігом і багном глибиною у лікоть хіба геолог здогадається про існування тротуару. На Торговиці та громадських площах можна було жердиною, як на ставі, зондувати ґрунт. У "Жидівському Кварталі", а він займає більше половини території міста, вулиці поступаються місцем канавам, якими розливаються зимові й свіжороздудті нечистоти, що при теперішній відлизі плывуть смердючими струмками. Далекі вулиці є прообразом пінських болот і заперечують щонайбільше свою належність до міста..." Міські колодязі, перероблені на "студні"-помпи, заливало під час відлиги і дощів нечистотами, що сприяло вибухам епіdemій. Ці обставини спричинили багато хвороб (найбільше — сухот) і підвищення смертності серед убогих мешканців. У березні того року шодня вмирало до десяти тернополян.

Навесні 1865 р., через рік після заснування, до Тернополя зі Львова приїхав перший галицький професійний Театр товариства "Руська Бесіда", організатором і директором якого був Омелян Бачинський. Першими виставами, які переглянули тернополяни, були "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Наталка Полтавка" І.Котляревського, "Щира любов" Г.Квітки-Основ'яненка, "Гаркуша" О.Стороженка, "Верховинці" Ю.Коженьовського та "Галька" С.Монюшка. Вистави проходили у залі Замкового Палацу, бо іншого приміщення в місті тоді не було. За п'ять тижнів театр зіграв 20 вистав.

11 травня з приводу річниці смерті митрополита Галицького Григорія Яхимовича гімназисти влаштували величаве Богослужіння в Середній церкві, на якому парох із Шельпак і посол о. Стефан Качала виголосив патріотичну промову, спрямовану проти польської експансії.

Того ж року поряд зі Старим замком звели нові касарні для піхоти і кавалерії (зруйновані у квітні 1944 р.).

Вночі 27 вересня в районі Ринку згоріли 38 будинків.

1866

Передмістя, а частково і центр Тернополя, були забудовані дерев'яними приватними будинками. Тут нерідко виникали пожежі. 15 лютого о 2-й годині пополудні трапилася пожежа на вул. Микулинецькій. Пожежники з "Вогневої Стражі" приїхали лише через 45 хвилин.

На початку червня була така злива, що вулиці вмить перетворилися на справжні ріки. На Микулинецькому передмісті вода перекинула віз з гноєм. Двоє людей і троє коней потонули.

На початку липня, перед розпуском гімназистів на літні вакації-канікули, австрійська влада організувала в Домініканському костьолі Богослужіння за перемогу над пруссаками. На Службі Божій були присутні всі офіційні особи Тернополя. На хорах зайняв місце гімназійний хор, який з цієї нагоди мав виконати державний гімн. Для певності хористам видали текст гімну, написаний на окремих аркушах. З'ясувалося, що молодь не знала гімну, або не хотіла його знати. Коли закінчилася Служба Божа і почали співати “Боже, храни нам цісаря”, з хорів відізувалися лише кілька голосів, решта ж хористів мовчала. За хвилину настала тиша, а на голови присутніх у залі полетіли листівки з текстом гімну. Шкільна влада зреагувала на інцидент негайно, та прослуховування і слідство Службою безпеки не дало результатів. Аж тут добровільно зголосився фактичний організатор Грюнберг, син вчителя школи з Теремовлі. Його відразу виключили з гімназії і віддали в рекрути. З 28 учнів, яких допустили до матури (атестату зрілості), 6 не склали іспитів. У 1866–67 шкільному році в гімназії навчалися 187 поляків, 142 русини (українці) і 84 євреї.

Того ж року помер посол до Крайового Сейму д-р Фелікс Рейзнер. Нові вибори були призначені намісництвом на 1 жовтня. В результаті новим послом від Тернополя було обрано львівського адвоката д-ра Зігмунда Родаковського. Він виконував свої функції недовго, лише до початку 1867 року.

На засіданні Миської Ради, яке відбулося 8 жовтня під проводом бургомістра В.Мандля, ухвалено визнати першим почесним громадянином Тернополя графа Агенора Голуховського (1812–1875) — уродженця Скали над Збручем (тепер

Будинок на вул. Костьольній. Листівка

Вілла д-ра А. Грабовського. Листівка

снт. Скала-Подільська). Він походив з давньої родини князів Збаразьких. Закінчив Тернопільську гімназію. Був багаторічним намісником Галичини (1849–1859, 1866–1867, 1874–1875), міністром закордонних справ і державним міністром Австрії в 1856–1860 рр.

12 жовтня до міста приїхав граф Агенор Голуховскі. Для учнів гімназії було встановлено дві стипендії по 120 зл. рин. під назвою “Тернопільська стипендія імені Голуховського”. На урочистому обіді на честь намісника 200-особовий хор гімназистів співав польські та українські пісні, а завершив традиційним — “Многая літа!”. Перші дві стипендії отримали Еліза Стейн (5 кл.) і Станіслав Квятковскі (6 кл.).

В 1866 р. Тернопіль разом із передмістями займав площу 8 977 моргів 673 кв. сажени і налічував 1 700 домів. Тут проживали 3 442 родини і 16 167 осіб, з них іудеїв — 9 632, греко-католиків — 3 485, римо-католиків — 3 031, протестантів — 15, православних — 3, вірмен — 1. Крім того, в місті перебували 2 813 чужинці, у т.ч. військові. Населення за фахом поділялося таким чином: 43 духовні особи, 215 урядників, 39 лікарів, 25 літераторів та артистів, 12 військових, 11 адвокатів, 751 домовласник, 344 торговці та купці з 28 помічниками, 258 землевласників, 14 помічників господарів, 396 слуг, 446 наймитів, 7 рибалок.

Ремісництво було найбільш поширеним заняттям руських міщан: 984 ремісники з 263 помічниками-челядниками об'єднувалися в 12 цехів. Серед них — 120 шевців, 82 мулярів, 60 столярів, 21 тесля, по 20 — дротярів, кравців і ткачів, 15 пекарів, 14 римарів, 13 кушнірів, 9 колісників, 8 “дзигармістрів”-

Міський парк. Листівка

годинників, 7 слюсарів, 6 землемірів, по 5 — шліфувальників, золотарів, токарів і миловарів, по 4 — склярів, рукавичників, круп'ярів і ватників, по 2 — чинбарі, капелюшники, гребінники, механіки, позолотники, “коминярі”-сажотруси, копачі колодязів, гончарі та стригалі.

“Гандель”-торгівля переважно зосереджувалась у руках євреїв. Серед них були: 63 “гандитники”-лахмітники, 39 крамарів, 18 посильників, 14 вексельників, 12 спекулянтів, 11 бричкарів-візників.

В місті діяли кілька воскобоєнь, що виробляли віск і мед, 6 оліярень, 4 круп'ярні, 3 броварні, 2 городні заклади. Сферу обслуговування представляли 18 заїжджих дворів, 6 трактирів, 3 кондитерські, 2 кав'ярні та 181 шинок. Галантерейні товари привозили з Відня, Триєста, Брна, Праги, Бельська, Львова, Бродів, вино — з Мадярщини (Угорщини). Торгівля деревом приносила 40 000 зл. рин. щорічно.

**VIII. У складі
Австро-Угорщини
(1867-1913)**

1867

Після поразки в австро-прусській війні (1866 р.), у зв'язку з поширенням національно-визвольної боротьби мадярів, австрійський уряд змушений був піти на поступки і змінити централізовану систему правління. З Угорщиною уклали угоду про перетворення імперії в дуалістичну (двоєдину) державу — Австро-Угорщину. На чолі монархії стояли цісар (імператор) австрійський і король угорський Франц Йозеф I Габсбург.

У результаті адміністративної реформи 23 січня 1867 р. Тернопільський округ було ліквідовано й повернуто давній повіт, до складу якого увійшли п'ять інших повітів. Першим маршалком (головою) Повітової Ради став Антоні Завадзкі.

Під час Галицького Крайового Сейму 4 лютого було досягнуто порозуміння між русько-польсько-єврейською інтелігенцією, яка виявилася міцнішою за москвофільську опозицію о. Василя Фортуні. Послом (депутатом) від Тернополя обрано Зигмунта Савчинського, русина за походженням. Від сільської курії обрано Себастьяна Дзюбатого — селянина з Довжанки, від великих землевласників — Казімежа Грохольського.

1 березня закінчилися вибори до Гмінної Ради, проведені в трьох колах. Із обраних 36 радних (депутатів) було 6 адвокатів, суддя, книготорговець, нотаріус, 2 професори, 2 урядники і 23 міські торговці, переважно євреї. Результати виборів поклали початок нової ери в житті міста, за якої обмежувалися повноваження “залізного бургомистра”. Рада почала обирати кількоособові комісії для керівництва різними сферами життя міста.

Указом від 26.08.1867 р. польську мову вводять у середніх школах як обов'язковий предмет. До кінця століття вона стала урядовою. Вплив поляків у Галичині посилюється. Німецькомовні вивіски та афіші поступово витісняють польські. У гімназії польську мову вивчають по три години на тиждень у всіх класах. Єврейські адвокати в суді виступають польською. Почалася колонізація галицького суспільства. На цьому ґрунті в Тернополі час від часу виникали тертя між українцями і поляками.

У 1867 р. засновано Гіпотечний банк, для якого звели двоповерховий будинок з балконом на вул. Костьольній біля Офіцерського казино. Банк надавав кредити під заставу нерухомого майна, переважно землі.

Щороку, починаючи з листопада 1867 р., у місті гастролював драматичний театр “Польська Сцена” Пйотра Возьняковського. Вистави проходили в залі Нового Замку.

Від XVII ст. Тернопіль користувався правом пропінації — винного відкупу. Бюджет міста, який в 1867 р. складав 70 000 зл. рин., на 70% покривався відкупними доходами. Одним із перших місцевих власників винно-горілчаного промислу був Лейсор Вільнер.

1868

13 лютого до Тернопільської гімназії перейшов д-р Ссверин Дністрянський як професор математики і фізики. Від вересня 1871 р. він став директором міської Вчительської Семінарії.

Взимку 1868 р. після заходу сонця на небі з'явилася комета, хвіст якої простягався від ставу до костюлу оо. єзуїтів (тепер швейна фабрика). Це спричинило велику паніку — ревіла худоба, іржали коні, вили пси. Стривожені люди віщували наближення війни.

Проти дискримінації прав русинів-українців активно виступила тернопільська молодь, яка заявила: “Ми — меншість у сеймі, але більшість у народі”. Якось березневої ночі з будинку повітової фінансової дирекції хтось зняв австрійського орла над польською таблицею “Ц.(ісарсько) К.(оролівський) Податковий і Митний Уряд”. Через день таблицю було розмальовано в жовто-блакитний колір, а під відновленим орлом з'явилося нове слово — “Руські”. “Бідний” директор Нижчої Реальної школи Юзеф Кіцкі змушений був виправдовуватися на сторінках львівської преси за свій “недогляд”, швидко змінивши вивіску “K.K.Unter-realschule” на “С.К. Nizsza Szkola Realna”. Володимир Мандль, який впродовж тривалого часу був бургомістром і користувався тільки німецькою мовою, 8 червня змушений був подати у відставку.

27 червня урочисто відкрито пам'ятник воякам 15-го полку піхоти імені князя Нассау, який квартирував у Тернополі. Вояки загинули 28 червня 1866 року в Чехії у бою з пруссаками. Пам'ятник у вигляді 4-гранної піраміди було встановлено зліва від головного входу в костюл оо. домініканів. Довкола нього посадили чотири липи. На відкритті пам'ятника виголошував промову новий бургомістр, 34-річний адвокат д-р Раймунд Шмідт.

28 червня засновано філію Педагогічного Товариства у Тернополі — першу місцеву просвітню організацію. Зібрання проходило в залі гімназії. Серед перших її членів були 40 вчителів (із 44, які на той час працювали в школах міста). Головою обрано проф. Антона Солгикевича. Наприкінці року Товариство виступило ініціатором читання циклу публічних лекцій для широкого загалу громадськості.

Група інтелігентів, прагнучи запобігти відпливу талановитої молоді з Тернополя до Львова, заснувала 11 липня ще одну філію — Наукове Товариство. Першим його головою став о. Цирил Ягнер.

Після завершення укладання залізничної колії Краків–Львів правління Товариства залізниць імені Карла-Людвіка запланувало продовжити її до східного кордону імперії — Підволочиська через Тернопіль. Від цієї лінії пішло розгалуження Красне-Броди-Радзівилів. Для отримання необхідних коштів ухвалили випустити 20 000 акцій по 200 зл. рин.

Вул. А. Голуховського. Вид із заходу. Справа — Марієвград. Листівка

Для австрійців нові залізничні лінії в Галичині мали стратегічне й економічне значення. Австрія віддала лідерство Німеччині, яка взяла під свій вплив мілітарну Пруссію, а в Італії втратила Венецію. Отже, двері на Захід перед Австрією зачинилися, тож вона звернула свої інтереси на Схід. Австрійська експансія могла просуватися тільки в напрямку Росії і Балкан, що перебували під впливом російської імперії. Залізниця мала з'єднати державу з Києвом і Одесою. Єдиним засобом сполучення зі світом на той час був поштовий диліжанс. Подорож зі Львова до Тернополя тривала 13 год. 15 хв. і коштувала 7 зл. 22 кр.

Питання залізниці обговорювалося на засіданні Міської ради 28 серпня. З цього приводу обрали комісію радних на чолі з бургомістром д-ром Р.Шмідтом. Побойовання тернополян, що залізничний двірець (вокзал) може стояти в Білій, виявилися безпідставними: його було запроєктовано посеред вул. Агенора (на місці обійстя Чубатих). Нинішні вулиці В.Чорновола і Паркова, розташовані на одній лінії, мали тоді спільну назву — “Агенора графа Голуховського” (в щоденному вжитку — “вул. Агенора”). Таким чином місто втратило прямий зв'язок з “Новим Городом” — міським парком. Транспортну проблему на Збаразькій дорозі Товариство вирішило дуже оригінально, збудувавши міст-віадук над річкою Рудкою. Міст служить й до сьогодні і є примітною інженерною пам'яткою Тернополя. Давній гостинець, що вів до Гаїв Великих, був перерваний колією біля вулиць Татарської і Дівочої. Товариство зобов'язалося такий же відтинок дороги збудувати від вул. Микулинської до Гаїв. На вул. Середній коштом Товариства звели переїзд з мостом. Міські ґрунти комісія продала під колію за 14 000 зл. рин. Контракт з купівлі-продажу підписано 5 червня 1869 р.

Водночас із цим довелося розібрати близько 80 приватних будинків, розташованих на місці запланованої колії. Це спричинило підняття цін і суттєво погіршило житлову проблему. З мапи міста зникли ряд вулиць: на південь від моста через Смиківцевку дорогу, східна частина вул. Студеної, а Збаразьку дорогу поділили на дві окремі вулиці — пізніші о. Качали і Городня. Смиківцевський тракт тепер доводилося перекривати рампою під час руху потягів. Міст на місці залізничної рампи звели значно пізніше — в 1898 році.

1869

У зв'язку з тим, що навесні 1869 р. помітно зріс наплив приїжджих будівельників колії (населення міста тоді становило 20 087 осіб), а вечорами в Тернополі ставало темно, Міська рада розпорядилася освітлювати вулиці з допомогою нафтових (газових) ліхтарів і каганців. Їх запаловала, гасила і чистила спеціальна служба ліхтарників, які з драбинками на плечах ходили від стовпа до стовпа. О 9 год. 30 хв. вечора гасили всі ліхтарі на вулицях.

У травні в Тернополі було зафіксовано сильну спеку +34°C, а в червні над містом пронеслися чотири бурі з градом.

Тим часом тернопільську економіку почало лихоманити. Ціни на м'ясо підскочили до 22 центів. Міська рада заснувала "Позичкову Фундацію промисловців і

*Письменник Пантелеймон Куліш
(1819–1897)*

Будинок Староства на вул. Міцкевича. Листівка

Вид північної частини центру міста з вежі Парафіяльного костьоло. Листівка

Вид на східну частину вул. Руської з вежі Парафіяльного костьоло. Листівка

Вул. Міцкєвіча з вежі Парафіяльного костьола. Листівка

ремісників”, яка надавала позику в сумі 100 зл. рин. з оплатою 4% протягом 52 тижнів.

Письменник Пантелеймон Куліш, повертаючись з Праги і Відня в Україну, 26 липня затримався в Тернополі. Він прямував у Шляхтянці на запрошення Олександра Барвінського з приводу укладення ним першої української хрестоматії для гімназій Галичини — “Руської Читанки” (видано 1870 р.). Тоді саме проходив

Вид центру міста з півдня. Листівка

ярмарок св. Анни, заїжджі двори були переповнені, тому Куліш, так і не знайшовши кімнати, змушений був усю ніч просидіти в казино.

7 вересня спалахнув вогонь на вул. Перля в сусідньому з кам'яницею Л.Пунтшера будинку. Пожежа перекинулася й на інші будівлі, загрожуючи костьолові. Завдяки воякам 15-го полку князя Нассау і гусарам 5-го полку Радецького вогонь протягом години вдалося загасити.

1 жовтня в Австро-Угорщині введено в обіг новий вид поштового відправлення — відкритий лист (листівка). Згодом на поштових листівках з'явилися краєвиди Тернополя — будинки, вулиці та парки.

23 жовтня приїхав на гастролі театральний колектив під дирекцією Антіна Молецького. Трупа була малочисельною. Репертуар обмежувався одноактними комедіями і водевілями. До більших п'єс (“Сватання на Гончарівці”, “Верховинці”) залучали учнів старших класів гімназії — співаків і танцюристів. Театр також гостив у Тернополі в 1871 році.

1870

У лютому зареєстровано небувалий мороз — -33°C .

На зібранні 27 березня організовано Товариство Ручних Виробників (ремісників) “Зірка”. Професор Нижчої Реальної школи Аполлінарій Еллінгер ознайомив присутніх (було їх понад 100) з планами Товариства і статутом львівської “Зірки”. В обговоренні взяли участь о. Василь Фортун, який говорив руською мовою, і проф. Ігнатій Солтис, який визначав завдання в трьох вимірах: наука, спільна забава і братерство. Йшлося про поширення культури й освіти серед ремісників. Однак лише після 4-го зібрання (13.11.1870 р.) Товариство ремісників,

Залізничний двірець (1870, 1906). Вид з перону. Листівка

Залізничний двірець. Фасад. Листівка

розташувались у приміщенні, де тепер середня школа № 3, почало діяти. При ньому створили бібліотеку. Головою правління став Антон Бергер. До 1907 р. членами Товариства були й руські майстри, підмайстри і челядники.

У травні вперше в Тернополі з'явилася в продажі “содова” (газована) вода. Будку з водою поставили на розі вулиць Панської і Гімназійної. В місті запроваджено такий порядок і чистоту, якої не пам'ятали навіть старожили.

У липні на виборах до крайового сейму другу переконливу перемогу (447 голосів з 574) здобув русин Зигмунт Савчинський. Від сільських гмін Тернопіль-Ігровиця-Микулинці обрали о. Василя Фортуну. Московфільські ідеї продовжували витати над Галичиною.

Під час літніх канікул відремонтували гімназійний будинок, оскільки він вимагав оновлення. Тому 1869–70 навчальний шкільний рік учні розпочали із запізненням — 8 вересня.

Літку будівництво колії велося повним ходом. Виростав залізничний двірець, торговий склад та інші станційні споруди. “Фірами привозили каміння, колійні шпали, накінець — рейки. Невимовний гамір панував у самому Тернополі та найближчих околицях”, — описує очевидець. Будову очоловав інженер Зигмунт Ріхтман. Будівництвом тернопільської лінії колії керував головний інженер Франц Прокопович. Лінію планували закінчити до кінця року.

13 вересня 1870 р. у Тернополі народився правознавець, педагог і громадський діяч Станислав Дністряняський. З 1899 р. — дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, з 1927-го — академік Всеукраїнської Академії Наук

Залізничний двірець. Ліве крило фасаду. Листівка

у Києві. Вчився в Учительській Семінарії, відтак закінчив Тернопільську гімназію (1888 р.). Студював право у Віденському Університеті. Поглиблював знання в університетах Берліна, Лейпцига та Відня. У 1898–1918 рр. викладав цивільне право у Львівському Університеті (з 1901 р. — професор).

У 1900–1912 рр. видавав “Правничий Вісник”, журнал “Часопись правнича і економічна”. Започаткував видання серії монографій “Правнича бібліотека”, де поміщав свої статті та рецензії. Був головою Товариства Українсько-Руських Правників у Львові. В 1907–1918 рр. був послом до австрійського парламенту у Відні, очолював у ньому “Українській Клюб”. Один із авторів статуту НТШ і Конституції ЗУНР. З 1921 р. — декан правничого відділу, ректор (з 1922 р.) і проректор (з 1923 р.) Українського Вільного Університету в Празі. Читав лекції в Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Автор праць з цивільного права “Австрійське право облігаційне” (1901), “Цивільне право” (1919), “Загальна наука права і політики” (Кн. 1–2, 1923), “Культура, цивілізація та право” (1926) та інших. Помер 5 травня 1935 р. в Ужгороді.

*Правознавець Станіслав
Дністрянянський (1870–1935)*

31 жовтня місто сколихнули чутки про скупчення російських військ на кордоні поблизу

Волочиська. Тернопільський гарнізон перевели в стан підвищеної бойової готовності, по вулицях ходили патрулі. Банк і Податкову касу взято під охорону. На Заході тривала франко-пруська війна.

Від 1 грудня 1870 р. діяв новий розклад залізничного руху на Схід. Міжнародний потяг: Львів (8 год. 52 хв.) — Тернопіль (14 год. 02 хв.) — Підволочиськ (16 год. 57 хв.) і далі в Росію. Місцевий потяг курсував із Бродів до Підволочиська і назад: Броди (22 год. 50 хв.) — Тернопіль (5 год. 51 хв.) — Підволочиськ (7 год. 47 хв.); Підволочиськ (18 год. 40 хв.) — Тернопіль (20 год. 56 хв.) — Броди (3 год. 23 хв.).

12 грудня тернополяни заповнили перший залізничний двірць, щоб привітати спеціальний потяг з урядовою технічною комісією. Він прибував із 3-годинним запізненням, близько 17.00 год. Складався з локомотива “Wisnicz”, кількох пасажирських вагонів і відкритої платформи з членами комісії. У кожного вагона було стільки ж дверей, як і вікон. Запізнення потяга викликане тим, що він зупинявся біля всіх важливих мостів і станційних будок. Мости оглядали експерти, а доглядачів екзаменував урядовий комісар. Довжина колійного відтинку з Золочева до Тернополя становила 64 км 043 м, вартість 1-го кілометра — 102 713 зл. рин.

А 22 грудня 1870 р. до Тернополя приїхав перший потяг з пасажирами. Відкриття лінії Золочів-Тернопіль відбулося без традиційних у таких випадках урочистостей. Зекономлені кошти (1 000 зл.) передали на добродійність. “Побачивши потяг, що наближався до станції, глядачів охопив подив. Одні в задумі, з відкритими вустами та витріщеними очима, дивилися на тєє чудо, інші вигукували щось із несамовитою радістю. Деякі в панічному страху втікали перед страшною потворою, гадаючи, що то якась диявольська сила рухає вози без коней, котрі їдуть у такому шаленому темпі. Інші, обеззладнені, не могли зрушити й з місця. Надзвичайно схвилювані, вони ділилися своїми враженнями із зовсім чужими людьми, ламали палички і парасольки, які тримали в руках. А потяг (тим часом) сповільнив хід і зупинився перед станцією. З вагонів почали виходити перші в Тернополі незвичайні подорожні... Тернопіль з'єднався зі світом”, — так образно описує свої відчуття Ян Бауер у циклі статей “Поєднання зі світом” на сторінках газети “Głos Polski”. Нечуване видовище — прибуття першого потяга — спостерігала вся людінь міста, хоча погода того дня була холодна і дощова, дув пронизливий вітер.

Відразу після Різдвяних свят (27 грудня) Міська рада вирішила поділити квоту в 1 000 зл. рин., які надала Дирекція Залізниць імені Карла-Людвіка з нагоди відкриття залізничного сполучення. Відповідно до кількості мешканців міста виділено 500 зл. у фонд убогих греко- і римо-католицького віросповідання, а також 500 зл. іудеям для розширення цвинтаря на вул. Микулинській.

У 1870 р. до складу Гмінної Ради входили 36 радних, з яких 19 були християнами (греко- і римо-католиками), а 17 — іудеями (старозаконниками). Згідно з неписаною традицією, бургомістр та його заступник були поляками або євреями. Після В. Мандля бургомістрами працювали д-р Р.Шмідт, д-р Л.Козьмінські, проф. Ф.Погорецькі, д-р В.Лучаківський, Л.Пунтшерт, д-р С.Мандль.

Кошти (14 000 зл. рин.), отримані від Дирекції Залізниць за міські землі, забрали під будівництво колії, започаткували Міську Ощадну Касу (2.01.1870 р.). Ініціатором заснування нової інституції був колишній бургомістр д-р Володимир Мандль. До складу першого Виділу (правління) також входили д-р Ю.Блюменфельд, д-р Ф.Ксілік, Ц.Латінек, С.Моравець, В.Стахевич. Д-р Мандль у 1881 р. запропонував, щоб частина щорічних прибутків разом із процентами йшла на утримання фонду для закладу забезпечення старих і невиліковно хворих тернопільських міщан. За 25 років цей фонд зріс до 50 000 крон.

Після побудови залізничного двірця центр міста перемістився на схід до вулиці Панської. Панська мала тоді лише кілька поверхових будинків, решту — хати, що потопали в зелені городів і садів. У розумінні тодішніх мешканців, вона була далеко від Старого замку і центру міста.

Тернопіль поділився на Старе і Нове місто. Стара частина міста сягала від залізничного двірця до Старого замку над ставом, нова — від Рогатки до Заруддя. Старе місто в районі Ринку мало тісну дерев'яну забудову, де мешкали євреї. Передмістя Подільське, Збараське, Смиківецьке і Микулинецьке були більш просторі. Найкращою виглядала вул. Верхня Панська з палацом Чосновських. Серед будівель виділялися також Старий і Новий замки, урядовий будинок ("Полковниківка") на місці давньої торгівці коней. Навпроти Старого замку, біля кам'яниці №11, що належала Валентину Стахевичу, поміщався Магістрат. На головних вулицях Перля і Руській, хлібному ринку (пл. Казімежа) було заборонено зводити торгові будки і ларки. Вулиці вимощено теребовлянським каменем. Складські приміщення на станції виявилися малими. Транспорти зі збіжжям прибували з усіх кінців Поділля, відтак спрямовувалися до Львова, Катовіц і Щєціна.

Після прокладення залізниці у місті з'явилися з промислового Заходу залізні плуги, жатки, молотарки, мануфактура, інші фабричні виробы, які поступово витіснили з ринку та ужитку дерев'яні знаряддя і кустарні виробы. На вулиці Микулинецькій, заселеній русинами, євреї відкрили дві корчми, кілька бакалійних лавок і збіжжєвих складів. Третя корчма — Сендера містилася біля митної рогатки в Березовиці (на місці майбутнього цукрозаводу).

1871

В ніч на 3 березня зірвався сильний вітер, який позривав дахи і комини в багатьох будинках. Були побоювання, що вітер зірве пошкоджені вежі зі старого Парафіяльного костюлу. Води Серету, що спокійно текли під покровом льоду, прорвали дамбу, залили Оболонь і село Петриків. Наступного дня зранку вода почала поволі спадати. Людських жертв не було.

До Тернополя на канонічну візитацію приїжджав митрополит Львівський і Галицький Йосиф Сембратович. При цій нагоді він відвідав гімназію і зробив для її потреб щедрий внесок.

Того ж року жіноча Нормальна школа стала 5-класною. У ній працювали 8 учительок і 2 катехити. Діти вивчали релігію, польську і німецьку мови, літературу, історію, географію, арифметику, фізику, природознавство. За бажанням

студіювали французьку мову. Їх навчали правилам доброго тону і гарним манерам, грати, співати і танцювати. Згодом (1875 р.) відкрили 7-й клас, і школа стала відділовою — неповносереднім закладом для дівчат.

Поряд із гімназією, жіночою Нормальною і Реальною школами з 1 вересня діяла чоловіча Державна Миська Вчительська Семінарія, яка готувала вчителів для народних (початкових) шкіл. Це була одна з перших семінарій в Галичині. Водночас при ній відкрили 4-класну підготовчу школу. Навчання тривало два роки. Умови прийому до семінарії було надруковано у львівському часописі “Gazeta Narodowa” (22.08.1871 р.):

1. Вступник повинен мати 15 років.
2. Не повинен мати фізичних вад.
3. Подати свідоцтво про закінчення народної школи.
4. Скласти вступний екзамен на рівні знань 4-х нижчих класів гімназії або реальної школи.

Крайова Шкільна Рада призначила першим директором новоствореної семінарії — д-ра Северина Дністрянського, батька Станіслава Дністрянського, який працював на цій посаді протягом 1871–1888 рр. Директорами Семінарії після нього були Владислав Боберські (1886–1891 рр.), Еміль Михаловські (1892–1919 рр.), Юзеф Швайковські (1919 р.), Леопольд Голубовіч (1919–1939 рр.). У семінарії в різні роки викладали професори, вчителі та заступники вчителів Кароль Нементовські, о. Северин Навроцький, о. Гнат Левицький, д-р Станіслав Жураковські, Францішек Вогль, Владислав Сатке, д-р Казімеж Згурські, о. Діонізій Дорожинський, о. Яків Ващик, Яків Миколаєвич, Андрій Крохмалюк, о. Богдан Копитчак, д-р Ян Промінські, Роман Герасимович — русини (українці), поляки, євреї.

Семінарія не мала власного будинку, тому спочатку орендувала велику кам'яницю Валентина Стахевича на Торговиці за 3 000 зл. рин. щорічно. Помешкання не відповідало потребам і вимогам школи, вміщаючи заведве 10 учнів. Взимку температура в класах не перевищувала +7°C. Під час лекцій учні та вчителі сиділи в кожухах. Печі опалювали соломою, яка наповнювала приміщення димом. Неповдалі, за будинком Семінарії, до 1877 р. діяла крохмальня — одне з найстаріших підприємств міста.

При Семінарії існував інтернат на розі вулиці Лелевеля і Шевченка, в якому згодом жили понад 60 убогих студентів. Утримання в ньому було безплатне. Здібні учні отримували стипендію 10–15 крон щомісячно. Після закінчення навчання семінаристи були зобов'язані вчителювати протягом шести років. Тут студіювали німецьку, руську (українську) і польську мови, історію, господарство і природознавство, музику й спів, каліграфію і рисунок, катехизм. Діяла окрема 4-класна спортивна школа для хлопців. Хор семінаристів вважався кращим у місті, співав на зміну в церкві та костьолі. Мова викладання — польська і руська, в підготовчих класах — тільки польська. У першому шкільному році в семінарії навчалися всього 29 учнів (I курс — 22, II — 7). В 1887–1888 рр. заклад налічував 180 учнів у Семінарії, 136 — у підготовчій школі і 22 — у 4-му класі. У 1897–1898 шкільному

році з 313 учнів було 136 русинів, 133 поляки і 44 євреї. Вперше русини кількісно почали перевищувати поляків.

Учнями семінарії були етнограф і фольклорист Лука Гарматій, правознавець Станіслав Дністрянський, актор і режисер Йосиф Стадник, композитор Василь Безкоровайний, педагог і кооперативний діяч Петро Бігус, видавець і поет Іван Калинович, співак Клим Чічка-Андрієнко, громадський діяч Антін Батюк, церковний діяч о. Зеновій Ковалик, малярка Ольга Мариняк.

У вересні 1871 р. до Тернополя на посаду старшого вчителя у семінарії прибув Олександр Барвінський (1847–1926), уродженець приміського села Шляхтянці. З його приїздом почалася нова доба в розвитку громадського життя міста і формування національної свідомості русинів як українців. “Він був першим, хто розбудив не лише Тернопіль, а й усе галицьке Поділля з вікового сну і вказав шлях до культури й освіти”, — свідчать його біографи. У рідному селі О.Барвінський закінчив однокласну початкову школу, потім у Тернополі — народну школу і гімназію (1865 р.). У старших класах брав участь у діяльності таємного гуртка “Громада”. У 1865-68 рр. студював на філософському факультеті Львівського Університету. Протягом двох років працював заступником учителя гімназії в Бережанах. Був єдиним серед галичан, хто підтримував тісні зв’язки з визначними наддніпрянцями. Особисто знав П.Куліша, М.Лисенка, О.Кониського, В.Антоновича, В.Вовка-Карачевського. У Тернопільській семінарії О.Барвінський викладав протягом 17 років.

Влітку 1871 р. технічна комісія, підтвердивши дуже добрий стан колії до російського кордону, дозволила туди пасажирський рух. Сполучення між Тернополем і Підволочиськом, відкрите 4 листопада 1871 р., дало поштовх до розвитку торгівлі зі Сходом. Довжина відтинку залізничної лінії становила 52 км 583 м.

1872

У місті також діяли початкові школи — 4-класна єврейська школа М.Перля, 5-класні чоловіча і жіноча, 2-класні парафіяльні змішані школи на Микулинському передмісті та Загребеллі. Для проживання сільських учнів — дітей бідних батьків і сиріт існувала “Руська Бурса” (гуртожиток) на вул. Збараській, заснована того ж року. Тут спочатку було лише 8 дітей, згодом їхня кількість зросла аж до 120 (1905 р.).

Будинок гімназії став затісним, оскільки учнів побільшало, тому 25 квітня 1872 р. розпочали будівництво нового крила освітнього закладу, яке завершили через п’ять років.

18 червня заклали наріжний камінь під будову каплиці на подвір’ї в’язниці в центрі міста. Її фундатором був Громницький, власник села Ласківці.

1 вересня Міська рада переїхала з кам’яниці В.Стахевича на Торговиці до перебудованого будинку (т.зв. “Старої Пошти”) на розі вулиць Колійової і Панської. Протягом тривалого часу тернополяни, прямуючи до Магістрату, казали, що йдуть до “Старої Пошти”. Згодом (1884 р.) на даху Магістрату була зведена

дерв'яна пожежна вежа, вкрита бляхою. Двоюрсна квадратна вежа, на зразок львівської, надала будинкові характеру ратуші. Так відтоді почали називати Магістрат. Головний фасад ратуші з трикутним фронтоном (в якому поміщено герб міста) і трьома великими півкруглими вікнами виходив на вул. Колійову. До вул. Міцкевича звернено боковий двоповерховий фасад з 13-ма парами вікон і балконом над дверима. В партері будинку розмішалася школа. Тут були також міський архів, редакція газети, аптека, перукарня і sklep (магазин).

Нова рада змінила австрійську уніформу міської поліції на польський військовий стрій з конфедератками на голові. На службу прийшли колишні повстанці 1863 року.

Через епідемію холери шкільний рік у гімназії розпочався лише 16 вересня. Кінні перегони 24–26 вересня проходили з невеликою кількістю учасників і глядачів.

Середина жовтня 1872 р. в тернопільських хроніках відзначена численними пожежами. На вулицях Смиківецькій, Микулинецькій, Татарській, Дівочій і Глибокій згоріли 23 обійстя і господарства. Новозбудована залізнична лінія стала причиною запізнилої допомоги “вогнеборців”: черговий колійовець на персіді, що на вул. Мостовій, не пропускав водовозів з бочками через наближення потяга.

З ініціативи бургомістра д-ра Леона Козьмінського, обраного у листопаді, засновано добровільну “Страж Пожарну” (Пожежну Охорону). Файермени (пожежники) в т. зв. “Городку” започаткували музичні концерти. “Городок” — сквер на вул. Панській, що простягався від статуї св. Теклі до вул. Руської, — став улюбленим місцем відпочинку тернополян.

Магістрат на розі вул. Міцкевича і Голуховського

Перші тротуари на вулицях Панській і Гімназійній вимостили з тербовлянського каменю.

До Тернополя знову приїхав театр “Руської Бесіди” зі Львова (під проводом Омеляна Бачинського), до якого влилася вся трупа Антіна Молецького. Театр, як згадують сучасники, притягував публіку з усього міста без огляду на національність. Кращою виставою того сезону була “Галька” С.Монюшка. Гастролі тривали майже три місяці. В колективі театру виступала драматична артистка Теофіля Романович.

1873

Влітку того року горів Старий замок. Зірвалися гарматні набої. Згоріла трава на луці, так що міщани змушені були випасати худобу на полях за містом.

Восени почав діяти передвиборний комітет, що подав трьох кандидатів до Галицького Крайового Сейму у Львові. Ними були Володимир Мандль, Раймонд Шмідт і русин Овсій Черкавський, якого підтримував Львів. Московфіли гостро атакували народовця о. Стефана Качалу, який запропонував на виборах співпрацю русинів з поляками. Про це священник сказав у проповіді на зібранні в театральному залі Нового Замку. В результаті обидва польські кандидати зняли свої кандидатури, відаючи голоси русину. 25 жовтня за д-ра О.Черкавського проголосували 683 з 1 276 виборців. Вибори порушили альянс євреїв з московфілами-“святоюрцями”. Новообраний посол д-р Овсій Черкавський прибув до Тернополя на празник Всіх Святих — 1 листопада, щоб спільно з виборцями відсвяткувати перемогу. Посла представляв бургомістр д-р Л.Козьмінські. Потім у казино був обід для 70 запрошених гостей.

Послом до австрійського парламенту від округу Тернопіль-Збараж-Скалат був обраний о. Іван Наумович, переконаний московфіл, засновник “Общества імени Качковского”, священник зі Скалата.

Оскільки замерзле плесо Тернопільського ставу кожної зими ставало ковзанкою, на якій відпочивали багато міщан, 20 листопада було засноване окреме “Товариство ковзанярів”.

Наприкінці року з’явився найбільший промисловий заклад Тернополя, що забезпечив роботою майже 100 осіб, — американський паровий млин Рудольфа Галля. Його встановили на передмісті Заруддя, біля річки Рудки, внаслідок чого істотно змінилася панорама міста з північно-західного боку. Високу трубу млина було видно здалека. Підприємство (до 1913 р.) щорічно виробляло до 100 тисяч центнерів борошна.

1874

7 листопада на зборах Педагогічного Товариства прийнято ухвалу використати зібрані кошти для заснування майбутньої бурси для дітей учителів народних шкіл. Для цього кожен учитель щорічно мав вносити певну суму.

1875

У квітні приїхав театр “Руської Бесіди” зі Львова з новим репертуаром і ставив п’єси у місті майже півтора місяця. Тепер його очолювала Теофіля Романович.

Герб Тернополя. 1992 р.

Вид на Тернопільський став. Фото 2007 р.

Старий замок, Надставна церква. Вид від ставу. Фото 2007 р.

Чудотворний образ
Пресв. Богородиці (поч. XVIII ст.)

Домініканський костіол. Фото 2007 р.

Середня (Різдва Христового) церква. Фото 2007 р.

*Вул. Руська ▶
(кол. Тарновського).
Вид із заходу.
Фото 2007 р.*

*▲
Вул. Валова.
Вид із півдня.
Фото 2007 р.*

*▲
Залізничний міст-віадук. Фото 2007 р.*

*▶
Річка Серет у гідропарку
"Топільче".
Старе русло.
Фото 2007 р.*

◀ *Стара липа на нинішній вул. Листопадовій. Фото 2007 р.*

▲ *Річка Серет у гідропарку "Топільче". Нове русло. Фото 2007 р.*

▲ *Чеслав Бліхарські "Тернопіль, затриманий в кадрі пам'яті" (1993). Обкладинка*

Ігор Дуда, Богдан Мельничук "Тернопіль. Що? Де? Як?". ▶
Фотопутівник (1989). Обкладинка

▲ *"Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина". Т.3 (1983). Обкладинка*

▲
*Могила (1770) невідомого тернопільського
міщанина на вул. Чернівецькій. Фото 2007 р.*

▲
Синагога на вул. Подільській Вищій (2-га пол. XVII ст.). Листівка.

▲
Старий ринок взимку. Листівка

▲
Міщанин і міщанка з Тернопільщини. Малюнки Є. Глоговського. Поч. XIX ст.

▲
*Брама Микулинецького цвинтаря (1840).
Фото 2007 р.*

▲
*“Поляна ченців” на Микулинецькому
цвинтарі. Фото 2007 р.*

▲
Єврейський цвинтар на Микулинецькому пагорбі. Фото 2007 р.

▲
*Пам'ятний знак (1834) на місці поховання
полеглих від холери 1770 і 1831 рр. Дорога
на Великі Гаї. Фото 2007 р.*

▲
*Фігура св. Луки (1851) на Загребелі.
Фото 2007 р.*

▲
Рудольф Габсбург.
Живопис, портрет

▲
Цісар Франц Йозеф I
(1830–1916).
Акварель Р. Шнейдера. 1915 р.

▲
Вул. Свято-Янівська. Листівка

▲
Вілла д-ра А. Грабовського. Тепер — міська бібліотека. Фото 2007 р.

▲
Будинок Конвікту (1822). Фото 2007 р.

▲
*Будинок обласної прокуратури
на вул. Листопадовій. Фото 2007 р.*

*Вид західної частини
центру міста з вежі
Парафіяльного костьола.
Листівка.*

*Залізничний двірець.
Праве крило. Листівка*

*Вид міста з
Микулинецького
пагорба. Листівка.*

Цвинтарна каплиця (1864).
Фото 2007 р.

Надгробок Анни
та Емілії Губер на
Микулинецькому
цвинтарі. Бл. 1850 р.
Фото 2007 р.

▲
“Фундація князя К. Острозького” (1886) на вул. К. Острозького. Фото 2007 р.

▲
Броварня (1851). Тереп — пивзавод. Фото 2007 р.

◀ Вул. А. Голуховського.
Вид зі сходу. Листівка

Вул. Тарновського.
Вид зі сходу. Листівка ▶

Плита на
надгробку
В. Мандля.
Фото 2007 р.

Надгробок В. Мандлю на
◀ Микулинецькому цвинтарі.
Фото 2007 р.

Вул. Тарновського.
 Південна сторона.
 Листівка

Пасаж Адлера.
 Вид із заходу. Листівка

Міська Ощадна каса
 (1895) на пл. Собеского.
 Листівка

◀ Вул. Мицькевіча.
Східна сторона.
Вид із півночі

Вул. Мицькевіча.
Західна сторона.
Вид із півдня. ▶
Листівка

▶ Пам'ятник А. Мицькевічу.
Вид на вул. Свято-
Янівську. Листівка

▲
Герб Тернопільського воєводства. 1921 р.

▲
Магістрат і готель "Подільський". Вул. Міцкевіча. Листівка

Окрасою сезону стали виступи Марка Кропивницького, котрого запросили в трупу. Першою була вистава “Назар Стодоля” Т. Шевченка, в якій відомий актор і режисер грав роль Хоми Кичатого. З уст М. Кропивницького тернополяни вперше почули пісні “Соловейко”, “Удовиця”, “Очсретом”, котрі відразу стали популярними. “Його виступи справляли незвичайне враження і піднесли дуже високо рівень цілого театру”, — згадував Є.Олесницький.

Час від часу нагадують про себе стихійні лиха. Так, 12 липня спалахнула пожежа в стайні поблизу Нового Замку. Згоріла єдина в місті театральна зала. Вогонь швидко перекинувся на Старий Замок, в якому містилися військові касарні. Обидва будинки суттєво постраждали, а з ними й кілька доволішніх міщанських хат, вкритих соломомою. Місту завдано великих матеріальних збитків — близько 40 тисяч зл. рин. Відбудували Старий Замок дуже швидко, до вересня, на жаль, без урахування стилевих особливостей пам’ятки архітектури.

Через місяць після пожежі, 17 серпня, стався землетрус силою 4 бали, який відчула вся Східна Галичина, в т.ч. й Тернопіль. Про завдані збитки відомостей немає.

Тернопіль був третім, після Станиславова і Тарнова, провінційним містом Галичини, яке спромоглося на видання часопису. В 1875 р. вийшов щотижневик “Еcho” (“Ехо”) за редакцією гімназиста Людвіка Фінкеля.

2 грудня Миська рада надала д-рові Овсію Черкавському титул “Почесного громадянина Тернополя”. Він став другою, після графа А.Голуховського, особою, яка була удостоєна цієї високої відзнаки.

1876

29 червня з ініціативи Олександра Барвінського в залі Магістрату відбулися перші Установчі збори, на яких постала філія товариства “Просвіта” у Тернополі. На зборах був присутній відпоручник (представник) Головного Виділу у Львові, один із засновників “Просвіти” Володимир Барвінський — брат Олександра. Головою філії обрано крайового адвоката д-ра Володимира Лучаківського, секретарем — проф. Олександра Барвінського, який виконував основну роботу, а в 1883 р. очолив “Просвіту”. До складу філії увійшли осередки повітів — Тернопіль, Збараж, Терєбовля, Скалат, Гусятин і Чортків. “Просвіта” проводила активну культурно-освітню діяльність серед міщан і селянства. Згодом (14.02.1884 р.) Головний Виділ висловив письмову подяку О.Барвінському за заслуги перед Товариством.

*Драматург, актор і режисер
Марко Кропивницький
(1840–1910)*

У липні вперше вийшов друком Звіт дирекції Реальної школи у Тернополі за 1875–76 шкільний рік. У Звіті була поміщена історична праця проф. Пйотра Зьдзярського “Про ставлення римського імператора Генріка III до німецьких князів і його стосунки до апостольської столиці”.

У вересні прийнято статут нової громадської інституції — “Товариство Бурси для синів сільських учителів”. Наступного року Педагогічне Товариство придбало будинок за 4 000 зл. рин. на вул. Стрілецькій Вишій. У ньому знайшли житло й опіку 11 гімназистів. Дідич з Вікна Володислав Федорович щорічно виділяв на утримання закладу 50 зл. рин.

1877

В 70-х роках XIX ст. оживилося музично-концертне життя міста. Тернопіль перестав бути залежним у цій сфері від Львова. 16 квітня 1877 р. (за іншими даними — 19.12.1876 р.) засновано Товариство Приятелів Музики (голова Юліан Коритовскі), яке щороку в театральній залі Нового Замку проводило музичні вечори. На початку своєї діяльності воно налічувало 125 членів. Від 1 листопада при товаристві діяла Музична школа, якою керував Владислав Вшелячинськi. Доі в місті існував приватний гурток аматорів музики, до якого входили переважно чехи й австрійки.

Внаслідок банкрутства голландсько-французької фірми було закрито крохмально біля Старого Замку. Будинок придбала Міська рада. Велику залу почали використовувати для проведення концертів і виступу театрів. 17–19 липня тут проходив XI Крайовий З'їзд Педагогічного Товариства. На відкритті виступала оркестра Львівської Опери.

У червні 1877 р. пройшла велика буря з градом, подекуди завбільшки з куряче яйце. В північно-західній частині міста град повививав сотні віконних шиб, позбивав плоди на деревах у садах.

28 листопада Педагогічне Товариство вперше провело святковий вечір пам'яті Адама Міцкевіча. В ньому взяли участь поляки, євреї та українці, всього понад 600 осіб. Академію розпочав промовою директор Учительської Семінарії, віце-голова Педагогічного Товариства д-р Северин Дністрянянський. Гучними оплесками присутні привітали проф. Міхаловського, який виголосив “Оду до молодості”. Публіка прихильно прийняла “Полонез” і “Траурний марш” Ф.Шопена у виконанні Владислава Вшелячинського — відомого піаніста і композитора, уродженця Копичинців. Чоловічий хор виконав композицію “У нас інакше”, що цього вечора стала коронною. Відтоді тернопільська громадськість щороку відзначала день пам'яті А.Міцкевіча.

1878

10 лютого з'явилось перше число польськомовної газети “Podolanin” (“Подоланин”), редактор Казімеж Джевецкі, що виходила двічі на тиждень — у четвер і неділю. Була присвячена місцевим новинам Тернополя і Поділля. Через відсутність зацікавлення в громадськості та апатії, що панувала в провінції, газета

того ж року “згасла”. Однак 10.02.1878 р. можна вважати днем народження тернопільської преси.

У червні 10 учнів 1-го класу гімназії одночасно захворіли на плямистий тиф. Хвороба була занесена з Росії, де лютувала епідемія. Першим захворів учень з Підволочиська, приїхавши від батьків.

1879

На зборах Товариства Приятелів Музики у Тернополі, що проходили 6 квітня, головою обрано бургомістра Леона Козьмінського. Тоді воно об'єднало 190 членів, з яких 155 були громадянами міста. Почесне членство надано директорові Галицького Музичного Товариства у Львові Каролу Мігулі та місцевому віолончелісту Антонію Ліпінському, який подарував Товариству цінну збірку музичних творів. Заслуги Владислава Вшелячинського були відзначені Срібним кубком.

Діяльність Педагогічного Товариства викликала зацікавлення наукою і технікою. Зі Львова приїздили науковці, які знайомили тернополян із найновішими винаходами. Старше покоління і шкільна молодь вперше довідалися про такі технічні новинки, як телефон, мікрофон, мікротелефон, вперше почули про фонограф Едісона, побачили радіометр Кукса та електричне світло Райнера.

У неділю 15 червня 33-річний письменник Генрик Сенкевіч, який незадовго перед тим відвідав США як кореспондент “Gazety Polskiej”, зробив доповідь “Про поляків в Америці”. Актуальна тема еміграції зібрала багато слухачів. Згодом Г.Сенкевіч стане всесвітньо відомим як автор трилогії з історії Польщі XVII ст. і Нобелівським лауреатом 1905 року.

26 червня вийшов друком часопис “Swiat” (“Світ”), який заснував і редагував 25-річний правник Михайло Ландау. Новий часопис мав літературно-мистецьке спрямування і коротке життя. Після нього протягом 15 років місто не мало своєї газети.

На початку серпня натовп тернополян не полишав будинку Міського суду. Після піврічного слідства за ґратами опинилися 27 м'ясників, які годували міщан падалиною. Суд був непідкупним і виніс справедливий вирок.

6 серпня зранку на залізничний двірціх прибув потяг, що привіз останки померлого графа Агенора Голуховського. Після панахиди громадськість міста провела до Рогатки похоронну процесію, яка рушила до Скали над Збручем.

У 1879 р. граф Віктор Баворовскі подарував Тернополлю фамільну бібліотеку з умовою, що місто виділить відповідне приміщення. В книгозбірні було багато стародруків та історичних документів. Їх помістили в Старому Замку.

Дідич Станіслав Стжалковскі, який помер у Коршилівці, заповів увесь свій маєток на створення стипендії його імені. Майно фундації складалося з фільварку в Янівці (повіт Збараж) і реальності в Тернополі — Новий Замок. Стипендія фундації С.Стжалковського призначалася для студентів Львівської політехніки та університету. Згодом іменем Стжалковського назвали вулицю на Підзамчу.

Того року панувало нашість шурів. Вони мандрували з боку Петрикова на

північ. На дорогах неможливо було пройти чи проїхати возами. Через три роки (1882) нашестя щурів повторилося. На Підзамчу їх назбиралося стільки, що міщани тікали на пагорб і звідти спостерігали небувале видовище.

1880

Залізниця сприяла зростанню населення Тернополя та збільшенню кількості учнів у школах. Місцеві багатії почали зводити престижні 2–3-поверхові кам'яниці. У місті налічувалося 1 807 будинків.

За даними 1880 р., в Тернополі проживало 25 819 мешканців, у т.ч. 13 468 євреїв, 6 170 поляків, 6 023 русинів (українців), 158 інших національностей. Національність не завжди відповідала віровизнанню. До кінця століття євреї, як правило, видавали себе за німців і мали німецькі прізвища. За кількістю населення Тернопіль займав третє місце в Галичині після Львова і Кракова. За останні 40 років жителів у місті стало більше майже вдвічі. Особливо помітне було зростання чисельності єврейського населення. Це пояснюється тим, що іудаїзм підтримував багатодітні родини. Євреї менше страждали від голоду, воєн та епідемій. Серед них була меншою дитяча смертність завдяки взаємодопомозі громадян і наявності власних лікарів. Здобуваючи фахову освіту, євреї опанували галузі права і медицини. За даними 1888 р., серед них було 18 адвокатів, 18 акушерів, 12 лікарів, 3 аптекери, 2 нотаріуси, 1 ветеринар.

Конкуренція між єврейськими і польсько-русинськими торговцями призвела до того, що євреї не бажали зачиняти крамниці в неділю. З цього приводу вони вислали депутацію до віце-бургомістра В.Лучаківського. Отримавши відмову, євреї звернулися до старости, який дозволив їм працювати у неділю. Обурені християни подали скаргу наміснику Галичини. З 158 міських крамниць 144 належали євреям. Серед тогочасних крамниць славилися: оптика — Соханєвіча, торгівля залізом — Мерля, споживчі товари — Михалєвського, Франца, Піскоша, Гаузєрєрга, цукерня — Цєнжковського, пекарня — Гендріха.

У вересні проф. О.Барвінський репрезентував тернопільську “Просвіту” на прийомі руських інституцій і товариств у цісаря Франца Йозєфа I у Львові. О.Барвінський ширив просвіту серед народу під час роз'їздів по селах Тернопільського і Скалатського повітів. Закладав перші читальні, а при них — кооперативи. Викривав дворушність москвофілів. Сприяв розвитку взаємин між селянством та інтелігенцією.

23 листопада, через 11 років після першого візиту, до Тернополя прибув Пантелєймон Куліш. Олександр Барвінський саме був на конференції в Учителській Семінарії, тож забрав дорогого гостя до свого дому трохи пізніше. Наступного дня письменник виїхав потягом до Львова.

Мистець Теодор Вацик
(1886–1968)

У 1880-х роках у Тернополі народилися історик Богдан Барвінський (1880–1962), композитор Василь Безкоровайний (1880–1966), діяч УСС Клим Гутковський (1881–1915), педагог Ілярій Брикович (1881–1940), піаністка Софія Дністрянська (1882–1956), математик Никифор Садовський (1884–1935), письменник Юліан Опільський (1884–1937), мистець Теодор Вацк (1886–1968), діяч УГКЦ о. Омелян Горчинський (1889–1975), артистка Софія Стаднікова (1888–1959), композитор Василь Барвінський (1888–1963), суспільно-політичний діяч Олександр Гладішовський (1888–1966), історик Микола Чубатий (1889–1975), а також видатні польські діячі — політик Казімеж Пужак (1883–1950), мистець Казімеж Костинович (1884–1928), скульптор Аполлінари Гловінські (1884–1945), поет Тадеуш Шантрох (1888–1942).

1881

Виділова школа для дівчат, яка не мала свого приміщення, розмістилася в будинку на вул. Камінній, завершеному через 24 роки, що планувався під шпиталь для душевнохворих. Учительок тепер було не 8, а до 15. У 1888–89 навчальному році жіноча традиція керівництва школою була змінена: директором став Владислав Сатке. Між дівчатами різних соціальних станів не було різниці — усі ходили в одностроях: гранатові (темно-сині) спіднички і такі ж берети, білі блузки (подібні до матросок) і білі панчохи.

1882

На вул. Панській Верхній на високій корінфській колоні встановлено фігуру (статую) св. Теклі — патронки міста.

7 серпня в Тернополі помер Лонгін Лукашевич (1839–1882), який в 1867 і 1876 роках був головним редактором літературно-наукового і політичного часопису “Правда” у Львові. До виходу “Діла” (1880 р.) “Правда” була провідним органом і трибуною народців.

1883

14 липня Тернопіль вперше відвідав 27-річний Іван Франко, прямуючи до с. Вікно Скалатського повіту. Він мав опрацювати родинний архів дідича села Івана Федоровича (на замовлення його сина Володислава) і написати докладний життєпис. У місті поет написав вірш “Пісня і праця”.

У грудні створено філію культурно-освітнього товариства “Руська Бесіда” (з 1913 р. — “Українська Бесіда”). Серед його засновників були Олександр Барвінський, Лев Рудницький, Петро Левицький, Володимир Зарицький. “Бесіда” проводила концерти, танцювальні вечори, урочисті академії, вечорниці. При Товаристві діяли драматичний гурток і хор.

Письменник і громадсько-політичний діяч Іван Франко (1856–1916). Портрет І. Труша. 1897 р.

1884

1 лютого в театральному залі Нового Замку відбувся перший публічний концерт на пошану 70-ї річниці Тараса Шевченка. Після вступної промови композитора Анатолія Вахнянина виступав відомий хор із села Денисова під проводом о. Йосифа Вітошинського. Проф. Вахнянин декламував Шевченкового “Титаря” (“У гаю, гаю вітру немає...”). Відтоді в Тернополі влаштовувалися Шевченківські концерти, що стали традиційними.

30 вересня урочисто відкрито ще одну філію — “Народну Торгівлю”. На відкритті були присутні бургомістр Леон Козьмінські та посол о. Микола Січинський. Через 5 років філія звела власну 3-поверхову кам’яницю на вул. 3-го Мая. “Народна Торгівля” через свої склади і крамниці реалізовувала продукцію місцевих виробників, а також продавала споживчі товари, привезені з Австрії, Угорщини та Росії. Розвиток економіки спричинив заснування філії Товариства руських (згодом — українських) купців, ремісників і промисловців “Зоря”. Товариство надавало допомогу і правові поради ремісникам і підприємцям, сприяло розвитку міської торгівлі.

Кошти на утримання міських доріг йшли від т.зв. “копиткового” мита і prestaції, що базувалася на шарваркових роботах. Крайовий Виділ виявив значну заборгованість тернополан з prestaції. Бургомістр тоді закликав громадян міста до виконання робіт або виплати грошової компенсації і визначив термін — до кінця квітня. Перша група міщан з лопатами у кількості 60 осіб мала з’явитися

Вул. Міцкевича. Східна сторона. Вид із півдня.

вже 23 квітня. Але люди не бажали працювати. Вночі 22 квітня були вибиті шибки у вікнах будинку бургомістра. Жандармерія заарештувала призвідників беспорядків. Наступного дня перед будинком Міської ради зібрався тисячний натовп із вимогою звільнення арештованих. Відтак демонстранти перейшли до будинку Міського суду. Там їх розігнали жандарми, зробивши попереджувальні постріли в повітря. 23 червня відбувся судовий процес над 34 бунтівниками, які представляли всі три віровизнання. Суд присяжних звільнив арештованих, а провідники Антоні Куліньські та Войцех Пужак “за образу стражників” були покарані на 3 зл. штрафу — перший і 10 днів арешту — другий.

26 вересня відкрито Бджільницько-Городню виставку в головному павільйоні “Нового Городу” — міського парку.

*На розі вул. Міцкевіча і 3-го Мая.
Листівка*

*На розі вул. Руської і Міцкевіча.
Листівка*

Вул. Міцкевіча. Верхня частина. Листівка

Нагороди здобули Л.Пунтшерт, Ю.Бричковські, Й.Сметтауер, Т.Сеник і Тернополя, І.Білий з Петрикова, Г.Чумак з Гаїв. Заохочена добрими результатами, тернопільська громада в жовтні заснувала “Селянський Гурток”. Згодом він отримав свій прапор, на якому були зображені постаті св. Ісидора та св. Михайла — патрона Русь-України. Головою гуртка обрано Людвіка Пунтшерта, бджоляра і власника готелю.

8 грудня 1884 р. народився Юліян Опільський — псевдонім Юрія Рудницького. В 1895 р. він виїхав до Львова, де закінчив гімназію. Студював в університетах Львова і Граца (Австрія), працював учителем гімназії, був референтом Крайової Шкільної Ради, редагував часопис “Українська Школа” у Львові. Автор історичної трилогії з часів Київської Русі — “Іду на вас” (1918, 1928), “Ідоли пануть” (1927), “Сумерк” (1929); трилогії з доби Речі Посполитої — “Упирі” (“В царстві золоті свободи”, 1920; “Івашко” та “Чорним шляхом” опубліковано лише у наші дні в журналі “Тернопіль”). Помер 9 лютого 1937 р. у Львові.

1885

Напередодні виборів 1885 р. до Державної Ради — австрійського парламенту зросло політичне напруження. До виборчого комітету увійшли 36 членів (по 12 від кожної національної групи), серед них О.Барвінський і Л.Шехович. Священик з Черниховець о. Микола Січинський поступився місцем в окрузі Тернопіль-Скалат-Збараж колишньому міністрові Казімежу Грохольському.

24 травня до міста прибув посол О.Черкавський, який склав на вічі звіт про свою діяльність. За підтримки руської та єврейської громадськості, директора С.Дністрянського і віце-бургомістра В.Лучаківського 6 червня посол Овсій Черкавський був обраний вдруге. Він здобув 931 голос від 1 635 виборців.

Перед початком іспитів у гімназії, 6 липня, помер четвертий за чергою, довголітній директор Лев Седлецький. Протягом кількох років він був головою Товариства Бурси для дітей вчителів, очолював філію Педагогічного Товариства.

Його пам’ятали як опікуна бідної шкільної молоді. Покійний був русином за походженням. Похований на Микулинецькому цвинтарі. Над гробом промовляли проф. Антоні Косіба (польською), від імені гімназистів — Микола Садовський (українською).

Студентське “Академічне Брацтво” у Львові під час вакацій (канікул) організувало мандрівку руських студентів на Галицьке Поділля. 1 серпня тернопільська громадськість і гімназисти зустрічали їх на залізничній станції. Проф. О.Барвінський привітав приїжджих гостей словами: “Вітаю вас від імені цілої тернопільської громади. Вже надходить час, коли ми не будемо блукати манівцями, але будемо йти дорогою іншою, яка допровадить нас за допомогою просвіти до відродження Русь”.

Письменник Юліян Опільський
(1884–1937)

В мандрівці брали участь відомі літератори і мистці — Микола Івасюк, Єронім Калиновський, Кирило Кахникович, Омелян Константинович, Олександр Кулачковський, Остап Нижанківський, Євген Олесницький, Юліян Панькевич, Корнило Устинович, Іван Франко, Микола Шухевич. Староста спершу заборонив проведення концерту з читанням, під прикриттям якого мав відбутися мітинг. Олександр Барвінський змушений був звернутися телефонічно за дозволом у Львів до намісника Галичини.

Наступного дня в залі Замкового Палацу відбувся вечір пам'яті Миколи Костомарова, який навесні того року помер у Петербурзі. Від імені “Просвіти” і “Руської Бесіди” Олександр Барвінський виголосив промову про заслуги вченого і письменника. Жіночий хор, в якому брали участь юні сестри Соломія, Осипа і Олена Крушельницькі, відспівав “Молитву руських дітей” і “Боже великий, єдиний”. Виступав чоловічий хор о. Йосифа Вітошинського з Денисова. У концерті брали участь композитор і диригент Анатоль Вахнянин та оперний співак Євген Гушалевиц.

Для тернопільян проф. О. Барвінський заснував “Міщанську Читальню”, яка згодом стала опорою для створення “Міщанського Брацтва”. Перш ніж перебраться до Львова, він очолював управу “Руської Бурси”. У жовтні 1885 р. О. Барвінського обрали радним Миської ради.

1 грудня на загальних зборах заснували польське гімнастичне товариство “Sokol” (“Сокол”), яке очолив д-р Тадеуш Тжценецькі. Творці “Сокола” сподівалися на вишкіл кадрів майбутнього війська. Через два роки вони отримали зал у колишньому сзутському конвікті.

1886

Того року випало багато снігу. Щоб вийти з будинку надвір, міщанам доводилося прокладати тунелі.

5 травня помер Володимир Мандль — вихованець Тернопільської гімназії, міський поштмейстер, посол до австрійського парламенту 1848 р., довголітній бургомістр (1855–1868 рр.) Тернополя, засновник міського парку. “Був однією з найцікавіших постатей в історії Тернополя, в якому народився і в який був закоханий”, — свідчать першоджерела. Згодом його іменем назвали вулицю, що вела до “Старого Городу”, а в самому парку встановили пам'ятник-бюст.

12 травня освячено наріжний камінь під будинок Повітової Ради (згодом — Управи) на вул. Камінній. Ця будівля започаткувала значні зміни в архітектурному обличчі міста.

У червні виступав іудейський національний театр під дирекцією Юбілєра. 13 червня, зокрема,

*Співачка Соломія
Крушельницька (1872–1952)*

єврейські артисти зіграли мелодраму “Der Verkoifte Schlaf” (“Проданий сон”). Глядачі свистом і криком реагували на гру акторів.

Греко-католицький катехит гімназії о. Василь Копитчак подарував “Народному Дому” у Львові свою бібліотеку вартістю 6 000 зл. рин. з умовою, що “Дім” приймає її у власність після смерті жертводавця.

Серед багатьох міських об'єднань виділялося спортивне “Веслярське Товариство”, створене у серпні. Повернення веслярів-гімназистів і молоді у вихідні дні з прогулянок по Серету було обставлене піротехнічними вогнями, співом і забавами, до яких приєднувалися міщани.

9 вересня вперше в історії Тернополя, на засіданні Міської ради Олександр Барвінський виголосив промову русинською (українською) мовою. Відтоді радні-українці почали виступати тільки рідною мовою. На той час О.Барвінський тимчасово (травень-жовтень) виконував обов'язки директора Вчительської Семінарії.

За сприяння проф. О. Барвінського в Тернополі вийшли друком перші 15 томів з 24-томної “Руської Історичної Бібліотеки” (1886–1904). До збірників входили праці з історії України XV–XVIII ст. українських істориків В.Антоновича, М.Костомарова, Д.Багалія, Ол.Єфименка. Отець Стефан Качала надрукував “Коротку історію Руси” у формі популярного нариса, який був першою спробою підготовки загального курсу історії України. Видання “Бібліотеки” О.Барвінський продовжив у Львові.

До 2-ї половини XIX ст. “Фундація князя Константина Острозького” (1570 р.) була занедбана. Протягом 15 років тривав судовий процес тернопільських міщан греко-католицького обряду з о. Василем Фуртуною про повернення маєтку Фундації, аж доки шпитальний фонд не відокремили від церкви. Д-р Володимир Лучаківський за участі проф. О.Барвінського і повітового комісара О.Глинешького склали новий статут, і 12 травня (за ін. даними — 21 серпня) було відкрито нове “Заведеніє” — “Заклад для німецьких старих і жінок”. На вулиці К.Острозького придбали земельну ділянку з великим садом площею 235 моргів, на якій збудували 2-поверхову кам'яницю (закладена 25.05.1886 р.). На фасаді будинку зберігся напис: “Заведеніє Фундації Константина князя Острогского. 1570–1735. 18 — водкрыте — 86”. У ньому була домашня капличка з різьбленим вівтарем Пресвятої Діви Марії. Управу Фундації Староство передало до рук комітету з 10 членів — тернополян-українців греко-католицького обряду, яких обирали досмертно. Тоді у Фундації утримувалися 22 старці, яких доглядали сестри-служебниці. У будинку також був сиротинець — “Сирітський Захист”, що утримувався за рахунок пожертв міщан і селян приміських сіл. “Введення в життя Фундації ім. кн. Константина Острозького, її уконститування і вибір Управи, викликало між руським міщанством почуття народної свідомости, оживили в нім давно замерлу історичну традицію і викликали серед нього певну гордість автономічною міщанською інституцією”, — писав О.Барвінський.

На виборах бургомистра, які відбулися 2 вересня, претендентів на цю посаду було п'ять, проте міським головою знову обрано д-ра Леона Козьмінського (22 голоси з 36).

Тернопільські ярмарки через впровадження залізниці підупали: утримувалися лише в середині Великоднього посту і на день св. Анни. Колись вони були осередком світової торгівлі, особливо з продажу коней. Сюди приїжджали купці з далеких країв — Чехії, Росії, Бессарабії, Туреччини і Персії. Товари були варті грошей. Міщани і шляхта гуляли і розважалися. Не один повертався додому лише з батогом. Тепер ярмарок св. Анни мало нагадував колишній: людей — небагато, коней і товарів — мало. Репортер описує його з гумором: “На ярмарок 1886 р. з’їхався переважно натовп спекулянтів, а також група шансонеток, які склали конкуренцію Хайї Гіндесовій — власниці будинку розпусти. Пан ярмарковий комісар наглядає за шлейхером (різником), урядник Магістрату збирає плату за місце торгу, міські поліціанти п’ють у шинках або грають у карти. Інспектор поліції хитається на місці, бо не може ходити. Сержант Пйотр Барановскі побіг до “Великого лісу” за конокрадом, який вже давно втік. Міські пожежники чекають, котра з дерев’яних будок загориться. “Золота молодь” знайшла місце для забави у кав’ярні “Віденський”, де шансонетки дають виставу. Карусельний бубон і захрипла катаринка оглушують присутніх”.

1887

До 10-ліття Музичної школи Товариства Приятелів Музики 4 березня в гімназійній залі відбувся вечір з виставою “Прокляття пісняра” Р.Шумана, в якій брала участь Соломія Крушельницька. Партнерами 15-річної співачки були М.Пйонткевіч, А.Мельбаховскі, Я.Важешкевіч і В.Лучаківський.

5–6 липня, з нагоди приїзду до міста австрійського престолонаслідника кронпринца (архикнязя) Рудольфа, у “Новому Городі” влаштовано Першу Крайову етнографічну виставку. Експонати виставки були згруповані за таким принципом: 1. Знаряддя і начиння. 2. Харчі і напої. 3. Одяг і взуття. 4. Предмети народних обрядів і звичаїв. 5. Народне мистецтво. Окрасою парку, зліва від входу, став Швейцарський павільйон. У переддень відкриття виставки перед залізничним двірцем і на Пронятинському узгір’ї запалили вогнища, ілюмінували палац Радзивілів на Загребелі і двір Галія в Кутківцях, декорували вулиці та площі міста. На високій димохідній трубі млина Галія встановили електричну лампу (прожектор), що освітлювала двірці.

5 липня від залізничного двірця до “Полковниківки” на площі Собеского тернопільяни вітали молодого 29-річного архикнязя. Вздовж вулиць було встановлено ілюмінацію з 20 електричних ламп. На станції зведений 122-голосий

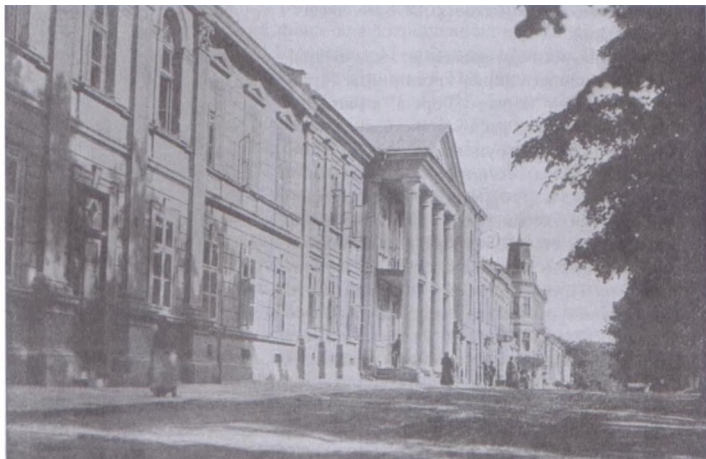

*Кронпринц Рудольф Габсбург
(1858–1889)*

хор, зібраний з 11 сіл (переважно — Денисів, Купинці, Городище), під диригуванням о. Йосифа Вітошинського виконав державний гімн і кантату А.Вахнянина. Архикнязь замешкав у підполковника 10-го полку уланів Ф.Залеского на площі Собеского, а його свита — в готелі Пунтшерта.

Вранці наступного дня архикнязю Рудольфу Габсбургу були представлені почесні гості — духовенство, визначні громадяни в національних строях, офіцерський корпус, члени Повітової Ради на чолі з головою, староста, начальник Дирекції Скарбу, президент Окружного Суду, державний прокурор, директори середніх шкіл і гімназії, Реальної школи та Вчительської Семінарії. Архикнязь зі свитою вирушив до міського парку. Вздовж вулиць Гімназійної, Панської, Смиківецької і Городньої його з ентузіазмом вітали тернополяни. До складу організаційного комітету виставки входили почесний патрон граф Владислав Дзедушицькі, голова Володислав Федорович (дідич з Вікна), а також члени — граф Козебродські, В.Боберський, О.Барвінський, Т.Федорович. При вході в парк встановили тріумфальну арку. Чотири типи селянських хат з обійстями звели за зразками різних регіонів Поділля. У Швейцарському павільйоні розмістили більшість етнографічних експонатів. 25 молодіжних пар з Березовиці Великої та Острова виконували обжинкові пісні та хороводи.

Після огляду виставки архикнязь Рудольф, проїхавши під тріумфальною аркою на Рогатці, подався до Хоросткова. Через півтора року (30.01.1889 р.) він загинув за трагічних, загадкових і досі не з'ясованих обставин у мисливському замку Майерлінг. Його смерть вразила всю Європу.

Окружний Суд на вул. Мицькевича. Листівка

Напередодні, ще 27 червня, до Тернополя приїхав Іван Франко як кореспондент газети “Kurier Lwowski”. Він мав завдання написати огляд про етнографічну виставку і візит архикнязя, які були значною подією в житті Галичини.

Як свідчить дагеротипія 1887 р., зроблена на виставці тернопільським фотографом Антоном Сількевічем, міщани носили довгі чорні плащі й високі чоботи, на білих каучукових комірцях сорочок мали темні кокарди, а на головах — габітки (циліндри). В руках зазвичай тримали паличку або парасоло. Жінки носили довгі спідниці та білі фартухи, шию прикрашали низкою коралів, а голови обов'язково пов'язували хустками. А. Сількевіч зробив близько 50 фотографій, в яких зафіксовано типи одягу з 37 повітів Галичини і Буковини, в т.ч. 14 тернопільських сіл.

Наприкінці шкільного року почав згортати свою діяльність Науково-Виховний заклад імені св. Станіслава Костки, відомий як “Шляхетський Конвікт”. Протягом 30 років його вели єзуїти. Заклад було ліквідовано 17 червня. Будинок Конвікту і Колегії передали в оренду Вищій гімназії, великий зал — польському “Соколу”, а частину приміщення — під приватні помешкання.

Кілька офіцерів 10-го полку уланів, які квартирували в Тернополі, у листопаді відвідали російський прикордонний гарнізон у Волочиську. Восьмеро російських офіцерів на чолі з полковником Чегріновим склали візит-відповідь.

У 1887 р. в місті панувала віспа. В Тернопільському повіті померло 4 785 осіб.

1888

1 лютого в родині австрійського офіцера місцевого 15-го полку піхоти народився майбутній польський генерал дивізії Франц (Францішек) Клеберг. Закінчив Кадетський корпус і Військову Академію. Від травня 1915 р. перебував на штабних посадах у Польському Легіоні, згодом — начальник штабу армії і округів. З 1928 р. — генерал бригади. Під час польсько-німецької війни, у вересні 1939 р., відзначився у битві під Коцком як командувач оперативної групи “Полісся”. Потрапив у полон. Був в'язнем німецького концтабору Бейссер Гірш. Помер у неволі 5 квітня 1941 р. Перепхований 1969 р. в м. Коцк, Польща. Молодший брат Франца — Юліуш Клеберг (1890–1970) — генерал бригади. З 1940 р. — командувач підпільного Війська Польського у Франції. З 1943 р. жив у Великій Британії, відтак емігрував до Австралії.

19 лютого через снігові замети тимчасово припинили рух потягів на лінії Львів-Тернопіль.

20 лютого 1888 р. у сім'ї Олександра Барвінського народився син Василь, який згодом став відомим композитором, піаністом і музикознавцем. Жив у Львові, де закінчив гімназію, студіював філологію в університеті. Гри на фортепіано

Генерал бригади
Францішек Клеберг (1888–1941)

Композитор і педагог Василь Барвінський (1888–1963)

навчався в Музичній школі К.Мігулі у Львові (1895–1905 рр.). У Празькій Консерваторії продовжував студії гри на фортепіано (1911 р.) і композиції (1914 р.). У 1915–1939 рр. — професор і директор Вишого Музичного Інституту імені М.Лисенка у Львові. В 1936–1939 рр. — голова Спільки українських професійних музикантів. У 1939–1941, 1944–1948 рр. — професор і директор Львівської консерваторії. Арештований НКВД у 1948 р., перебував 10 років на засланні в Мордовії. Його твори були знищені. Написав оркестрову “Українську рапсодію” (1911), вокально-інструментальну картину “Українське весілля” (1914), кантату “Заповіт” (1917), цикли п’єс, твори для фортепіано, віолончелі та скрипки, хори і романси, зробив обробки народних пісень. Автор статей з

історії музики. Помер 9 червня 1963 р. у Львові.

Як інформувала газета “Kurier Lwowski” (13.04.1888 р.), після звіту перед тернопільською громадою до посла Овсія Черкавського звернувся мішанин Ващик: “Чи відомо Вам, пане После, що в Тернополі живуть 8 тисяч грецького і 4 тисячі латинського обрядів Русинів, разом — 12 тисяч Русинів? Половина мешканців Тернополя не мають жодної народної школи з руською мовою навчання! Всі тернопільські школи ведуть навчання польською мовою. Як ви, После, думаєте, чи це не є кривдою для Русинів? Чи це не суперечить здоровій педагогіці?... Прошу Вас від імені 12 тисяч тернопільських Русинів. Ви маєте великий вплив у Сеймі і Державній Раді. Займіться цією вельми важливою справою і працюйте в тому напрямку, щоби наша кричуща кривда була усунута і визнана рівноправність Русинів”. Д-р О.Черкавський пообіцяв виконати волю своїх виборців-русинів.

У 1888 р. кредитні спілки надали велику позику — 470 000 зл. рин. для будівництва касарень (казарм) поблизу Старого Замку. Будова тривала два роки і надала працю багатьом ремісникам і безробітним. Відповідно поживився товарообіг у крамницях і шинках міста.

4 листопада проф. Олександр Барвінський залишив Тернопіль і переїхав до Львова на аналогічну посаду в Учительській Семінарії. Він першим увів у шкільних підручниках назву “українсько-руський”, запровадив фонетичний правопис. Крім того, його чекала праця на культурно-просвітній і громадсько-політичній ниві як посла до австрійського парламенту і Галицького сейму, заступника голови “Просвіти”, голови Наукового товариства імені Шевченка, голови Руського (Українського) Педагогічного Товариства “Рідна Школа”, голови Християнсько-Суспільної Партії, Державного Секретаря освіти і віровизнань ЗУНРу, редактора “Записок НТШ”, журналів “Учитель” і “Дзвінок”.

1889

Засновано “Касу Хорих” — заклад, що займався медичним обслуговуванням і соціальним забезпеченням міщан, консультаціями матері та дитини. З 1912 р. містився на вул. Пасаж Адлера (тепер — полклініка).

Наприкінці серпня міська влада, громадськість та учні гімназії урочисто вітали Його Величність Шаха Персії, який проїздив через Тернопіль.

11 грудня 1889 р. народився д-р Микола Чубатий — історик церкви і публіцист. У 1909 р. закінчив Тернопільську гімназію. В 1909–1918 рр. студював теологію, історію і право в університетах Львова і Відня. За часів ЗУНР був асистентом Державного Секретаря освіти. Відтак працював професором Львівського (таємного) Українського Університету (1920–1923 рр.), Греко-Католицької Семінарії та Академії (1927–1938 рр.). В 1939 р. емігрував до США. Засновник і перший голова американського відділу Наукового Товариства імені Шевченка. Професор Українського Вільного Університету в Мюнхені та Українського Католицького Університету в Римі. Співзасновник Українського Конгресового Комітету Америки і довголітній редактор його друкованого органу “The Ukrainian Charterly” (1944–1957 рр.). Серед праць з історії права — “Огляд історії українського права” (Т.1–2, Львів, 1921, 1922), з історії церкви — “Історія християнства на Русі-Україні” (Т.1–2, Рим-Нью-Йорк, 1965, 1976). “Своїми публікаціями Чубатий спричинився до поширення знання про Україну в англосакському світі”, — стверджує “Енциклопедія Українознавства” (Т.10). Помер 10 липня 1975 р. в США.

*Історик церкви і права,
педагог Микола
Чубатий (1889–1975)*

1890

На 1890 рік, як свідчать статистичні дані, в Тернополі проживало 27 405 осіб. З них — 13 960 чоловіків і 13 445 жінок. Не вміли читати і писати 301 житель. Школи відвідували 2 750 дітей. В місті налічувалося 58 громадських і 1 991 житлові будинки. Тернополяни утримували 1 331 коня, 1 029 рогатої худоби, 768 свиней, 278 овець, 2 кози, 1 мула і 1 058 вуликів.

8 березня 1890 р. в Тернополі народився Євгеніуш Базяк — римо-католицький архієпископ, митрополит Львівський (1944–1946 рр.) і Краківський (з 1951 р.). Вчився у Тернопільській гімназії, студював теологію у Львівському Університеті. Викладав у гімназіях і Вчительській Семінарії. З 1939 р. — ректор Духовної Семінарії у Львові. У 1958 р. він висвячував о. Кароля Войтилу — майбутнього Папу Івана-Павла II. Помер 15 червня 1962 р. у Кракові.

*Архієпископ, митрополит
Львівський і Краківський
Євгеніуш Базяк
(1890–1962)*

*Казімеж Айдукевіч
(1890–1963)*

7 травня у місті постала “Подільська Рада” — політичне товариство, що прагнуло до консолідації зусиль тернопільських русинів-українців.

Міська рада безкоштовно передала польському “Соколу” земельну ділянку на вул. Стрілецькій Вищий для зведення власного будинку. 27 серпня розпочали будову, а 27 вересня освятили наріжний камінь фундаменту. Про темпи будівництва свідчить той факт, що вже у грудні того ж року закінчили гімнастичну залу і три бокові приміщення. Розміри зали — 22х5х7,5 метра. Сім вікон виходили на схід. Перед залою — велика сцена.

12 грудня 1890 р. народився Казімеж Айдукевіч — польський вчений (логік, філософ, математик), член Польської Академії Наук з 1952 р. Закінчив Тернопільську гімназію. Студіював у Львівському та Геттінгенському університетах. Воював у складі австрійської і польської армій. З 1921 р. — доцент, професор Варшавського і Львівського університетів. Працював в університетах Познані (з 1945 р.) і Варшави (з 1955 р.). Засновник і редактор журналу “Studia Logica” (1954–1963 рр.). Розробив семантичну теорію мови, дав філософську оцінку і тлумачення загальної та математичної логіки. Помер 12 квітня 1963 р. у Варшаві.

Наприкінці століття в Тернополі інтенсивно зводилися громадські споруди, житлові будинки, особняки, об’єкти малої архітектури. Розв’язувалися проблеми благоустрою і транспортного сполучення. Місто змінювало свій провінційний вигляд і набувало європейського характеру.

Вул. А. Голуховського. Вид із заходу. Листівка

Хроніка розбудови Тернополя на зламі століть

1890, 27 серпня. Початок зведення будинку польського “Сокола” на вул. Стрілецькій Вищій. Освячено 5.05.1891 р. Архітектор Йосиф Очерет.

1891. Добудовано праве крило єврейського шпиталю на розі вул. Міцкевича й Острозького.

Бл. 1894. Зведено віллу д-ра Александра Грабовського на вул. Стрілецькій Вищій.

1895, 10 серпня. Початок будівництва Міської Ощадної Каси на пл. Собеского.

1897. Споруджено залізничний міст на вул. Смиківецькій.

1898, травень. Розпочато будову Вищої Реальної школи на вул. Стрілецькій Середній. Освячено 16.09.1901 р. Архітектор Йосиф Очерет.

Завершено будівництво Міського загального шпиталю на 92 ліжка і павільйону на вул. Шпитальній.

Вул. 3-го Мая. Вид зі сходу. Листівка

Вул. 3-го Мая. Вид зі сходу. Листівка

Вул. 3-го Мая. Вид із заходу. Листівка

Вул. 3-го Мая. Південна сторона. Вид із заходу

1 вересня. Відкрито готель “Подільський” з кав’ярнею “Бульвар” на вул. Міцкевича. Споруджено приміщення Миської електровні на вул. Кохановського.

1899, 14 травня. Закладено наріжний камінь під костюль і монастир оо. єзуїтів на вул. Скарги. Освячено 29.09.1901 р. Архітектор Діонізій Кричковський. Розпочато перебудову в’язниці в центрі міста.

1 жовтня. Відкрито Бурсу (інтернат) Вчительської Семінарії на розі вул. Стрілецької Нижньої і Шевченка.

Споруджено будинок “Народної Торгівлі” на вул. 3-го Мая.

1901. Зведено двоповерхову віллу Абрама Ротштейна на вул. “Сокола”.

1902, лютий. Підготовлено проєкт будинку руського “Сокола” на вул. 3-го Мая. Архітектор Масловський.

1903, березень. Розпочато зведення будинку “Міщанського Брацтва” на вул. К. Острозького. Завершено у березні 1904 р. Інженер Андрій Фалендиш.

Зведено будинок Аксельрода на вул. Смиківецькій.

1904, 29 червня. Відкрито будинок “Польської Захоронки” на вул. К. Острозького. Інженер Євгеніуш Кесслер.

7 липня. Освячено наріжний камінь під будинок “Єврейської Бурси” на 65 учнів.

14 липня. Розпочато будівництво “Подільської Бурси” на 60 учнів на вул. Стрілецькій Нижній.

Зведено будинок Товариства Народних Шкіл на вул. Міцкевича.

Початок будівництва “Подільського Кредитового Товариства” (згодом — “Руський Банк”) на вул. Міцкевича. Завершено у жовтні 1906 р.

Розпочато будову Парафіяльного костюлю на розі вул. Міцкевича і Руської. Освячено 11.10.1908 р. Архітектор Мар’ян Гальовські.

Започатковано Механічно-Слюсарську (Промислову) школу на вул. Вищій на Зарудд. Освячено 11.10.1909 р. Архітектор Йосиф Очерет.

1905, 2 жовтня. Відкрито перебудований Пансіон сс. йозефіток з Жіночим Ліцеєм на вул. Костьольній.

1906, весна. Розпочато будову помешкальних будинків на вул. Броварній.

Розпочато будову “Народного Дому” на вул. Міцкевіча.

Завршено будівництво 4-класної чоловічої школи на Микулинському передмісті.

Зведено будинок Товариства ремісників “Зірка” на вул. Свято-Янівській.

1 листопада. Здано до вжитку кам’яницю “Руського Кооперативного Банку” на вул. Міцкевіча.

25 листопада. Завершено перебудову залізничного двірця.

1907, червень. Початок будівництва різниці (бойни) на Оболоні. Завершено 13.02.1909 р. Архітектор Йосиф Очерет.

2 вересня. Освячено будинок Жіночої Школи ім. Міцкевіча на вул. Агенора.

6 листопада. Освячено наріжний камінь під будинок “Руської Бурси” на вул. Старо-Збаразькій.

Відкрито “Дім для старців і невиліковно хворих” на вул. Шевченка.

17 листопада. Відкрито будинок Товариства св. Зіти на вул. Скарги.

Зведено Австро-Угорський Банк на вул. Конарського.

1908. Початок будівництва Торгового павільйону на вул. 3-го Мая. Завершено 1911 р.

10 жовтня. Відкрито Бурсу Товариства Народних Шкіл на вул. Міцкевіча.

1909, осінь. Початок будівництва гімназій — руської на вул. Камінній і польської на вул. Конарського. Обидві освячено 18.09.1911 р. Інженери Войцеховські та Бсбновіч.

1891

Зосередження політичного життя в руках поляків, а економічного — свреїв поставило перед міщанами-русинами питання активізації суспільної діяльності. Нова інституція була життєво необхідною. Основою культурно-просвітнього товариства став чоловічий хор під проводом Івана Чубатого. Перші Загальні збори “Міщанського Брацтва” відбулися на початку 1891 р., головою обрали Андрія Сатурського, а його заступником — о. Яківа Вацка. Метою Товариства була організація українського міщанства, підтримка суспільного життя, моральна і матеріальна допомога його членам, сприяння вихованню молоді на патріотичних засадах. Засобами досягнення цієї мети було заснування читалень і книгозбірень, проведення святкових імпрез, зокрема Шевченківських концертів, вистав для дітей, Маланчиних вечорів, вечорниць з танцями, різних забав. “Брацтво” мало свого патрона — св. Іоана Предтечу і власний прапор.

14 лютого Педагогічне Товариство змінило назву на “Товариство Вчителів вищих шкіл”. Його головою став д-р Северин Дністряньський — директор гімназії, а заступником — Юзеф Кіцкі, директор Реальної школи. Наприкінці року в Товаристві вже була 21 особа. Після переїзду д-ра Дністряньського до Львова з нового шкільного року директором Вищої гімназії став д-р Мауріци Мацішевські, який до того працював професором гімназії у Львові.

18 лютого відбулося зібрання, на якому обрано передвибірний комітет з 34 осіб під проводом проф. Фелікса Погорещкого. Послом до Державної Ради австрійського парламенту знову обрано д-ра Овсія Черкавського.

23 квітня трупа Івана Біберовича зі Львова поставила оперу “Марічка,

татарська бранка з Покуття”. На прем’єрі був присутній автор — композитор Порфирій Бажанський. Виручені кошти вклали в будівництво приміщення “Сокола”.

Весною 1891 р. у Тернополі від скарлатини, дифтерії та віспи померли майже 2 000 дітей. Епідемія скарлатини найбільше урадила бідні єврейські квартали і тривала, з перервами, аж до початку Першої світової війни.

У суботу, 2 травня, польська громадськість міста урочисто відзначила 100-річчя з дня прийняття Конституції Польщі. В костьолі відправили Службу Богу, а в залі “Сокола” поставили історичну драму “Третього Мая”. Дохід з вистави мав піти на спорудження пам’ятника А.Міцкевічу. З цієї нагоди Міська рада перейменувала вул. Гімназійну на “3-го Мая”.

Пополудні 9 червня була сильна злива з градом, яка завдала багато шкоди, а наступного дня шалений вітер зрвав дах із парового млина Р.Галія.

У липні відбувся товариський з’їзд учнів, які 25 років тому (1866-го) закінчили місцеву Вищу гімназію. Після Богослужіння в костьолі і церкві випускники відвідали гімназійний будинок.

Щонеділі та в святкові дні в 1891–1895 роках у “Новому Городі” грав військовий духовий оркестр 15-го полку піхоти. Миський виділ “Соколів” ставив вистави, проводив фестивалі та зльоти. Вхід у парк був платним: 20 грошів з дорослих осіб та 10 — з дітей. Міщанам і ремісникам ця порівняно невелика плата була не по кишені. Магістрат просив командування полку зробити безплатні концерти, проте військові не погодилися.

На розі вулиць Міцкевіча та Острозького зведено праве крило єврейської лікарні. Між вікнами 2-го поверху встановили пам’ятну таблицю з білого мармуру, на якій було написано польською мовою: “На вічну пам’ять подружжя Абрагама і Фейгі та їх сина доктора медицини Самуеля з родини Лазарус збудовано цю частину ізраїльського шпиталю в 1891 р.”. Таблиця збереглася.

Меморіальна таблиця на будинку єврейського шпиталю

1892

Рік 1892-й розпочався знаменною подією: Магістрат запровадив середньо-європейський час. Тернополяни-чоловіки жартували, що їхні подруги помолодшали на цілих 44 хвилини.

9 січня офіційно запрацював Тернопільський Науковий Гурток. Першим його головою був обраний директор Учительської Семінарії д-р Еміль Міхаловскі. Організація налічувала 73 члени. У червні в друкарні С.Коссовського, що була

в Тернополі, віддруковано перший “Річник Гуртка на 1892 рік”, який започаткував періодичні науково-дослідні видання. Діяльність гуртка проводилася в двох напрямках — історико-літературному та природничому. В “Річнику” були опубліковані праці д-ра Я.Ленєка “Привілеї королів і власників Тернополя”, д-ра Л.Фінкеля “Місто Тернопіль у 1672 р.”, В.Сатке “Клімат Тернополя на підставі обстежень у 1861–1886 роках”, Р.Гутвінського “Тернопільський став”, д-ра В.Лучаківського “Причинки до етнографії Галицького Поділля” (українською мовою).

У Міській раді засідали 36 радних і 18 заступників, які були обрані на виборах 1885 року. Через смерть чиновників та інші поважні причини в 1892 р. Рада недорозраховувала 22 особи, тому, оскільки бракувало голосів, жодну важливу справу не можна було вирішити. На зібранні 10 травня бургомістром знову обрали д-ра Л.Козьмінського, а вибори віце-бургомістра семеро бойкотували і залишили залу. Не з’явилися вони і наступного засідання. В цю ситуацію втрутилася Крайова Управа, яка запропонувала наміснику розпустити Міську раду. Намісник Галичини постановив призупинити на два роки автономію і призначив урядовим комісаром міста Болеслава Студзінського, тодішнього повітового комісара.

Від 1 серпня в місті запанували нові порядки. Урядовий комісар створив власну раду, яку тернопольяни популярно називали “Weirat” (Радники), скасував торгівницю коней на площі Собєського і розпорядився засадити її деревами і кущами. Таким чином площа стала чудовим місцем відпочинку міщан. Вона мала чітке планування: від круглого центру відходили радіальні хідники-тротуари. Впорядкування площі (2 932 кв.м) тривало протягом трьох років. Було також озеленено ряд центральних вулиць. Їх почали поливати водою. Вечірнє місто освітлювалося ліхтарями.

Польська молодь активізувала суспільну діяльність. Учні старших класів гімназії, Семінарії і Реальної школи заснували таємну організацію “Zurawi” (“Журавлі”), завданням якої було поглиблення національної свідомості, вивчення історії рідного краю. Легальна діяльність організації спрямовувалася на відзначення пам’ятних дат, вшанування учасників повстань. 16 липня громада встановила й освятила на цвинтарі хрест на честь героїв Листопадового і Січневого повстань. “Журавлі” проіснували лише два роки.

На початку шкільного року, 14 вересня, громадськість міста приголомшило вбивство професора Фелікса Гловацького. В приміщенні гімназії на вул. 3-го Мая він загинув від руки учня 8-го класу Івана Шведа, котрий після цього застрелився сам. Існувало багато версій і мотивів того трагічного і таємничого випадку. Слідчі поспіхом закрили справу й оголосили учня психічно хворим. Та через кілька років (1895 р.) справа знову вплинула, коли відбувся гучний процес тернопільських студентів, котрі належали до таємної організації.

1893

21–23 травня у Тернополі пройшов зліт польських “Соколів”. Збір проводився у Видлової жіночій школі. “Соколята” прибули з Кракова, Перемишля, Львова, Тарнова, Станіславова, Ряшева, Дрогобича, Золочева, Чернівців, Терєбовлі — усього з 21 міста Галичини і Буковини. Вони пройшли головними вулицями міста

до Парафіяльного костюлу. Показові гімнастичні вправи відбувалися на спортивному майдані на розі вулиць Агенора і Стрілецької. В будинку “Сокола” Комітет пань вручив хоругву голові організації Адольфові Промінському.

У червні в міському парку звели дерев'яний Літній театр, оскільки місцевий клімат та холодні вітри не дозволяли тернополянам перебувати тривалий час на відкритому повітрі.

Того ж року на вул. Старо-Збараській відкрили “Руську Бурсу”. Заслуга в її заснуванні належала о. Андрію Качалі, пароху с. Медин. Кошти на будівництво бурси надав також його брат, о. Стефан Качала — парох с. Шельпаки. У перший рік тут проживали 47 гімназистів з бідних родин. Згодом, у 1904 р., до існуючого одноповерхового будинку добудували нове велике крило.

Статут Товариства “Руська Бурса в Тернополі” був офіційно затверджений 15.07.1899 р. намісником Галичини. В ньому визначено перелік послуг, які надавала Бурса вихованцям:

1. Помешкання, харчування, освітлення, опалення, прання.

2. Книжки і шкільне приладдя.

3. Навчання хорового і церковного співу, гімнастики; стенографії — для учнів старших класів.

Вчитель музики за окрему плату (1 зл. рин. на місяць) навчав усіх бажуючих гри на різних інструментах. Бурса надавала 6 безплатних місць, 30 — з доплатою 7 зл. рин., 24 — з доплатою 12–15 зл. рин. щомісячно. Виділ (правління) Бурси очолював д-р Володимир Лучаківський.

Вийшов друком “2-й Річник Тернопільського Наукового Гуртка на 1893 рік”. У виданні, зокрема, були праці Ю.Ногая “Парафіяльний костюл у Тернополі фундації Томаша і Катажини Замойських”, о. П.Білінського “Місто Тернопіль та его околиці” (українською мовою), Р.Гутвінського “Загальний погляд на райони околиць Тернополя”, В.Сатке “Про залежність тепла в наступних місяцях і порах року в Тернополі”, З.Шнейдера “Кутковецький ліс”, Я.Кобака “Бджільництво на Галицькому Поділлі”. Протягом 1892–1897 років було видано п'ять “Річників”.

Гурток у Тернополі підтримував тісний контакт з “Історичним Товариством” у Львові. Припинив свою діяльність у грудні 1904 р.

Вибори до австрійського парламенту, які завдяки, оживили політичне життя міста. Після відмови, з огляду на похилий вік, д-ра Овсія Черкавського передвборний комітет висунув кандидатуру голови Окружного суду, 65-річного Лукіяна Криницького. Послові-українцю нелегко було ладнати між трьома народностями, які населяли Тернопіль. Тож не дивно, що Л.Криницький у своїй програмі заявив про прагнення до національного порозуміння: “Я — русин, маю паспорт поляка і люблю громадян іудейської віри...”. За підтримки євреїв Л.Криницький став послом.

1 червня в залі “Сокола” виступали оперні співаки Соломія Крушельницька та Олександр Мишуга. На концерті була присутня місцева українська інтелігенція. Дохід із концерту призначався для розбудови “Руської Бурси”.

17 липня у Тернополі проходив XXVIII з'їзд Педагогічного Товариства, на який з'їхалися 200 делегатів з усієї Галичини. Незважаючи на зливу, натовп

тернополян разом з урядовим комісаром Б.Студзінським і д-ром М.Мацішевським на залізничному двірці вітали гостей на чолі з головою Товариства князем Єжи Чарторйським.

1894

І квітня започатковано літературно-вокальні вечори на честь Тадеуша Кощюшка. Їх організувала спільними зусиллями польська і руська молодь. Вулицю Камінну перейменували на “Т.Кощюшка”, а на будинку Повітової ради 8 квітня помістили пам’ятну таблицю.

У травні друкарня С.Л.Коссовського випустила окремою книжкою першу монографію про Тернопіль — “Місто Тернопіль та его околиці”, автором якої був о. Петро Білинський, парох с. Довжанка.

У 1894–1897 рр. виходила газета “Glos Podolski” (“Подільський Голос”), що оперативно відгукувалася на актуальні події міста.

У липні поліція, натрапивши на слід організації польської молоді, конфіскувала таємну друкарню та підбурливого змісту листівки. Арештовано 26 учнів старших класів.

Перед новими виборами до Міської ради узгоджено, що бургомістром буде поляк, його заступником — русин, а першим асесором — єврей. Після дворічної перерви, 21 серпня, зібралася Рада. Бургомістром став проф. Фелікс Шенсни Погорецькі, віце-бургомістром — д-р Володимир Лучаківський, асесором — д-р Михайло Ландау. На початку вересня в ресторані Глинського відбулося урочисте прощання урядового комісара Болеслава Студзінського. На бенкеті було близько 50 осіб з вищого світу.

У жовтні почесним громадянином міста Тернополя став князь Адам Сапега (1828–1903) — галицький політик і прихильник автономії Галичини. Він був послом до Галицького Крайового Сейму та австрійської Державної Ради. У 1875–1990 рр. — голова Кредитного Банку і Галицького Господарського Товариства у Львові. Уродженець Більча-Золотого на Борщівщині.

1895

Наприкінці століття народовський рух на Тернопільщині почав набирати сили. Народовці вже не обмежувалися культурно-просвітницькими завданнями, а прийняли ширшу суспільно-політичну програму. Поляки залишили нападки на москвофілів-“святоюрівців” і виступали тепер проти русинів-українців народо-вещького спрямування.

Консервативне духовенство прийняло українську національну ідею і стало її провідником. Після смерті москвофіла о. Василя Фортуні 9 березня Тернопільську парафію перейняв 33-річний енергійний о. Володимир Громницький (1862–1938). В 1895–1921 рр. він очолював “Мищанське Братство”. За його сприяння Міська рада подарувала ділянку, на якій було зведено 2-поверховий будинок для Братства. В.Громницький ініціював також заснування багатьох громадських інституцій у місті.

*Отець Володимир Громницький
(1862–1938)*

4 березня проходив судовий процес у справі тернопільської молоді: 26 ув'язнених учнів отримали акти оскарження в злочинах проти держави і порушенні громадського порядку. Урядники Староства продовжили обшуки в помешканнях учнів. До міста з'їхалися судді та репортери, серед яких був і поет Ян Каспровіч, котрий представляв "Kurjer Lwowski". Процесом займалися польські, українські та чеські журналісти. Судові засідання очолював президент Окружної суду Лукіян Криницький. Оскарження вели слідчий суддя Ізидор Мидловський і прокурор Константин Вечерик. Захист тримали чотири львівські та три тернопільські адвокати. Прокурор у своєму обвинувальному слові закинув 12 гімназістам

і семінаристам, що в 1892–1894 роках вони перебували в таємній організації, яка мала за мету дискредитацію уряду, закликала до опору, не виключаючи збройного повстання, отримання від поляків незалежності, відірвання Галичини від Австро-Угорської монархії. Слухання справи тривало аж до 14 березня. Вердикт присяжних засідателів увільнив оскаржених від вини і покарання. Публіка радісно вітала рішення суду.

Вчительську Семінарію, як покарання за участь семінаристів у справі, мали перенести до іншого міста Галичини. Почалася тривала боротьба Тернополя за утримання закладу. Бургомістр Ф.Погорецькі поїхав до Відня, щоб порятувати Семінарію і добре ім'я міста. Тим часом Чортків, на знак солідарності зі "столицею

Відкриття пам'ятника А. Міцкевічу. 1895 р.

Пам'ятник А. Міцкевічу. Листівка

Поділля”, відмовився її прийняти. Справа поступово притихла, і Семінарія залишилася в Тернополі.

20 жовтня на новоутвореній площі при вул. Міцкевіча урочисто відкрито пам'ятник Адамові Міцкевічу роботи львівського скульптора Томаша Дикаса. Постаць (вис. 2,2 м) була виконана з тернопільського білого, а постамент (вис. 3 м) — теребовлянського рожевого каменю. Вартість монумента становила 5 000 крон. На відкритті були присутні місцеві урядовці на чолі з бургомістром Ф. Погорецьким, офіцери піхоти і кавалерії, шляхта, гімназисти, міщани, велика група селян. У костьолі святкову месу відправив ксьондз д-р Курись. О 12.30 год. урочиста процесія вийшла з костьолу на площу. Біля пам'ятника учасників походу очікували члени будівничого комітету на чолі з А.Промінським. Після промов співали члени Товариства Приятелів Музики під керівництвом директора Е. Гау-свальца. Монумент було зруйновано на початку листопада 1918 р.

Того ж року на вул. Пасаж Адлера почало працювати фотоательє Бруно Калішевського — одного з перших фотомайстрів Тернополя. Крім родинних знімків, він зробив серію міських храмів.

У місті на той час діяли 116 крамниць, у т.ч. 22 — блаватні, 10 галантерейних, 8 — одягу; було 12 готелів, 9 ресторанів і 5 кав'ярень.

Хвиля заробітчанської еміграції заповнила Тернопільщину. Селяни-русини прагнули знайти за океаном, в Америці, кращі життєві умови. Протягом трьох днів і ночей на залізничному дворці, в залі 3-го класу і в коридорах, чекали понад 200 осіб, аж поки 27 листопада їм не дали дозвіл на виїзд. Це була перша група трудових емігрантів, за нею прямували й інші.

*Годинник у сквері на вул. Міцкевіча.
Листівка*

Лише 19 місяців тривав строк повноважень на посаді бургомістра Феліка Погорецького. 20 лютого він помер і був похований на Микулинецькому цвинтарі. Походив зі Сянока. В 1852 р приїхав до Тернополя як професор гімназії. Був послом до Галицького Сейму. Спринчинився до впорядкування міських фінансів і завершення будови Загального шпиталю, започаткував проведення каналізації та електричного освітлення.

4 березня, вперше в історії Тернополя, місце бургомістра зайняв русин-українець, адвокат, письменник, віце-бургомістр д-р Володимир Лучаківський (1838–1903). Він народився на Львівщині, але з 1845 р. жив у с. Довжанка під Тернополем. Закінчив Тернопільську гімназію, студював право у Львівському університеті. З 1867 р. працював адво-

катом у Тернополі. Організатор товариства “Руська Бурса” (1873 р.), голова філії товариства “Просвіта” (1876 р.), секретар Тернопільського Наукового Гуртка (1892 р.), співзасновник “Народної Ради” у Львові (1885 р.). Автор поеми “Смерть князя Олега”, водевілів, статей-біографій, оповідань, гуморесок.

Персональний склад Магістрату був такий: бургомістр — д-р Володимир Лучаківський, заступник бургомістра — Людвік Пунтшерт, перший асесор — д-р Михайло Ландау, асесори — д-ри Йонаш Мантель і Тадеуш Тжженецькі, секретар — Юліян Пйотровські, конципієнт — Ян Влодарські, президійний секретар — Януш Садовські, касир — Владислав Габріель, рахівник — Казімеж Івашкевіч, міський будівничий — Ян Закжевські, заступник будівничого — Теодор Мельничук, старший лікар — д-р Ізидор Лейблїгер, молодший лікар — д-р Володимир Вітошинський, ветеринар — Бернард Ратгаус, керівник допоміжної служби — Ігнатій Ландманн, реєстратор — Казимир Караїм, інспектор поліції — Пйотр Качковські, торговий інспектор — Кароль Садовські, начальник Пожежної охорони — Станіслав Шитилінські, економічний заступник — Станіслав Мрочковські, міські акушерки — Алойза Богуцька, Марселя Гумбрин і Діна Сіркес. До обслуговуючого складу Магістрату входили 7 позаштатних працівників, 2 підсержанти поліції, 4 капрала, 40 поліціантів, 1 брандмейстер (старший пожежник), 2 діврички, 14 пожежників, заготівник льоду, 2 кур’єри, доглядач магістратських будівель, 2 городники, 6 сторожів, цвинтарний доглядач, 12 фірманів та гицель (шкуродер).

Влітку “Товариство прикрашування міста” (створене 1894 р.) придбало вуличний годинник і встановило його на високому залізному стовпі на перехресті вулиць Міцкевича і 3-го Мая. Два інші триметрові стовпи з ліхтарями були встановлені біля пам’ятника А.Міцкевичу.

Від 1 вересня учням всіх тернопільських шкіл заборонено носити цивільний одяг, а лише мундир (однострій) — як у школі, так і поза нею.

Восени того року гімназія отримала давноочікувану монографію — “Історія Тернопільської Гімназії. 1820–1848. Частина I”. Автором її був директор д-р Мауріци Мацішевські.

29 вересня на відзначення 300-річчя Берестейської Унії в міському парку насипали високий курган. Магістрат віддав біля парку триморгове поле, т.зв. “На бараках”, під спортивний майданчик для молоді. Земля після вирівнювання площі була використана для зведення кургану (тепер “Пагорб Слави”).

1897

2 січня віддано до вжитку державну телефонну сітку. В урядових установах міста встановили 41 телефонний апарат. Телефонічна служба поміщалася в кам’яниці В.Стаховича на пл. Собеского.

Завдяки прокладанню нових залізничних ліній станцію Тернопіль з’єднано із Станиславовим. На початку січня почав діяти відтинок Тернопіль-Потутори.

12 січня бургомістр В.Луцаківський провів передвиборне зібрання для узгодження списку радних Миської ради. У зібранні взяли участь 48 шанованих громадян міста, по 16 представників від українців, поляків та євреїв. Після тривалих дискусій створено виборчий комітет, до якого увійшли по 5 осіб від кожної з національних груп. Русинів-українців представляли парох о. Володимир Громницький, вчителі Матвій Брикович і Юрій Гещів, суддя Олександр Гриневський, підприємець Антін Стахович. Того ж місяця було затверджено 18 радних.

На виборах до Державної Ради, австрійського парламенту, у березні послами були обрані: від курії великих землевласників — Михайло Гарапич, великих міст — міністр д-р Едвард Рітнер, сільських гмін — граф Леон Пінінські. В загальній курії, що об’єднувала Тернопіль, Бережани, Перемишляни і Золочів, кандидат українців о. Олександр Мерунович, парох з Березовиці Великої, поступився місцем Генрику Вейсеру, власнику паперової фабрики. Будинок Повітової Ради на вул. Косцюшка, де містилася виборча дільниця, був заблокований кордоном кінної поліції.

Полком драгунів, що був розквартирований в Тернополі від травня 1897 р., командував Карл фон Надас Терстянські (1854–1921), згодом генерал-полковник Австро-Угорщини, у 1916–1917 рр. — командант 4-ї і 3-ї армій Східного фронту.

У Львові з нагоди 25-річчя заснування семінарії з’явилася невеличка монографія д-ра Еміля Міхаловського “Чоловіча Вчительська Семінарія в Тернополі. 1871–1896”.

З Тернопільщиною пов’язано багато сторінок життя і творчості Івана Франка. Він кандидував до австрійського парламенту і Галицького Сейму від Русько-Української Радикальної Партії по виборчому округу Тернопіль-Скалат-Збараж. Події сатиричного оповідання “Свинська конституція” відбувались у Тернополі,

при в'їзді до міста з боку Збаража, де стояла рогатка для збирання “копитового” мита. Цю історію розповів на селянському вічі в Збаражі Антін Грицуляк, війт і Черняхівців. Під час перебування в Тернополі (1897, 1898, 1905 рр.) І. Франко зупинявся в будинку на вул. Рейтана, де тримав адвокатську контору д-р Северин Данилович, один із організаторів Радикальної партії.

У місті надзвичайно гострою була проблема середньої освіти для дівчат. Лише 1897 року їй вдалося розв'язати: професор гімназії Адольф Гавалевич заснував Вищий Інститут для дівчат на вул. Стрілецькій Нижчій, який з часом став Жіночою Вчительською Семінарією. В 1899–1900 шкільному році в Інституті розпочали науку 42 учениці.

12 грудня у ліску біля с. Біла відбулася остання в історії Тернополя офіцерська дуель. У поєдинку зійшлися два молоді поручники місцевого полку драгунів. Один із них, Фердинанд Госсфельд, загинув. Тіло забрала і вивезла родина полеглого.

Того року зросла політична боротьба за вплив у робітничому середовищі: з одного боку — соціалістів, з іншого — клерикалів. Наприкінці грудня соціалісти організували збори в залі Магістрату. У відповідь через кілька днів (2.01.1898 р.) кс. Владислав Ченч та о. Володимир Громницький, римо- і греко-католицький парох, зібрали в цій же залі віруючих робітників — поляків і русинів. Зібрання розпочалося співом колядки “Бог ся рождає”. Отці запропонували створити об'єднання робітників “Przyjaźń” (“Дружба”). Присутні в залі соціалісти запротестували, ледве не дійшло до бійки. Через 10 років об'єднання налічувало 205 членів і 38 симпатиків. Це була найбільш впливова робітничка організація.

1898

На Маланчиному вечорі-забаві (13 січня) в міського лікаря д-ра Володимира Вітошинського (1869–1930), який мав власну кам'яницю на вул. П.Скарги, гостив

*Письменник Василь Стефаник
(1871–1936)*

Василь Стефаник. Їх пов'язувала щира дружба з часів медичних студій в Ягеллонському університеті (Краків) та праця в “Академічній Громаді”. В.Вітошинський — син о. Йосифа, пароха з Денисова. Закінчив Тернопільську гімназію, тривалий час (1895–1930 рр.) працював у Тернополі, брав активну участь у житті суспільно-освітніх товариств — “Українська Бесіда”, “Просвіта”, “Сокіл”. Був засновником і головою Надзірної ради Українського Кооперативного Банку.

Протягом тривалого часу громадські чинники русинів-українців домагалися відкриття в Тернополі гімназії з рідною мовою навчання. На засіданні 5 лютого Крайовий Сейм у Львові ухвалив відкрити руську гімназію. Але цій постанові чинила гострий супротив місцева Повітова Рада, яка

боялася, що новий заклад стане політичним знаряддям у руках українських радикалів. Питання відклали на невизначений час.

У залі “Сокола” на вул. Стрілецькій Вишій перед від’їздом до Варшави виступала Соломія Крушельницька.

За місяць до виборів у Галицький Крайовий Сейм, 16 травня, до Тернополя приїхав Іван Франко у товаристві Леся Мартовича і В’ячеслава Будзиновського. Як кандидат у послы, він виступав перед селянами передмість Заї ребелля, Кутківці та Пронятин, у військових касарнях. Наступного дня письменники взяли участь у вічі в будинку “Міщанського Брацтва”. Всі передвиборні віча і збори мали святковий характер. Третя Франкова спроба виявилася безуспішною. Русинське суспільство не підтримало радикалів, які стояли на позиціях “наукового соціалізму”, критикували духовенство і виступали за співпрацю з польськими націонал-соціалістами. Мандат посла отримав повітовий лікар д-р Антін Гладивовський.

14 травня (за іншими даними — 5.10.1899 р.) закладено наріжний камінь під костюл і монастир оо. єзуїтів на Кам’яній горі (вул. П.Скарги). В урочистостях взяли участь духовенство, урядовці, військові, а також руська громада на чолі з о. Громницьким. Проект будови виконав архітектор Діонізій Кричковський зі Львова. Через три роки (29.09.1901 р.) костюл було освячено. Єзуїти залишили монастир оо. домініканів. Костюл був виконаний в неороманському стилі, з трьома навами і 4-поверховою вежею на фронтоні. У головному вівтарі стояла статуя Діви Марії, привезена з Парижа. Орган роботи Рігера з Карнсева мав 18 реєстрів. Стінопис та образи виконав мистець Табінські, різьбу — Клімек. Граф Вацлав Баворовскі з Колтова пожертвував на будівництво 60 000 зл. рин. Портрет фундатора помістили в захристі храму.

Міська влада розпочала будівництво каналізації, відсутність якої давала про себе знати як у помешканнях, так і на вулицях. Першу каналізаційну лінію проклали на Руській, Микулинецькій і Смиківецькій вулицях. Досі на багатьох вулицях міста можна побачити на каналізаційних люках накривки з написами: “Kanalizacja miasta Tarnopola”.

22 травня польсько-єврейська громадськість Тернополя широко відзначила 100-ліття уродин Адама Міцкевіча. Після меси в костюлі натовп вирушив до пам’ятника поетові. В поході взяли участь молодь середніх шкіл з оркестром семінаристів, Повітова рада з маршалком, Міська рада з бургомістром, Єврейський Кагал з рабином, товариства “Приятелів Музики”, “Сокіл” і “Зірка”, Союз ремісників, Рільничий Гурток і “Дружба”. Похід очолювала Добровільна Пожежна Охорона. Після полудня в міському парку відбулося зібрання, на якому роздавали твори і портрети А.Міцкевіча. Русини в урочинах участі не брали.

Завдяки проф. Олександрові Барвінському, який був послом Державної Ради у Відні, в Тернополі з’явилася руська (українська) гімназія. Коли Прем’єр-міністрові забракло кількох голосів для вирішення якоїсь важливої справи, то О.Барвінський, котрий репрезентував трьох незалежних послів-русинів, погодився віддати свої голоси за гарантію заснування гімназії в Тернополі. Вже наступного дня тернопільський староста отримав наказ (ч. 14502 від 7.10.1898 р.),

*Педагог і громадський діяч
Олександр Барвінський
(1847–1926)*

безпосередньо з цісарської канцелярії, з вимогою негайно відкрити перший клас руської гімназії при Державній Вишій гімназії. Здивований староста відразу передав височайший наказ директору гімназії д-ру М.Мацішевському. Таким чином, 15 жовтня 1898 р. було урочисто відкрито у кутку бічного коридору монастиря оо. домініканів перший руський клас. Поляки мовчки сприйняли волю цісаря Франца Йосифа I, адже рік перед тим у Чернівцях відкрили паралельні руські класи при німецькій гімназії.

У гімназії вивчали німецьку, руську (українську), латинську і грецьку (з 3-го класу) мови, релігію, історію, географію, математику, природознавство, логіку і психологію (у 7–8 класах). Необов'язковими предметами були польська і французька мови, красзнавство, малювання і спів, стенографія і каліграфія, руханка (фізична культура). Діти бідних батьків могли вчитися безкоштовно, пред'явивши свідоцтво про вбогість. Іногородні учні мешкали у “Руській Бурсі”.

У 1898–99 шкільному році в гімназії навчалися 62 учні, в 1900–01 рр. — 227, у 1901–02 рр. — 321. Найбільше гімназистів було з Тернопільського повіту — 112, із самого Тернополя навчалися лише 30.

Першим управителем руської (української) “паралельки” — філії при Державній гімназії — в 1900–1907 рр. був професор д-р Омелян Калитовський (1855–1924). Він закінчив німецьку гімназію у Львові (1873 р.), працював учителем в Академічній гімназії (1878–1899 рр.), редагував часопис “Зоря” (1886 р.). Після Тернополя його перевели до Яшева. Автор відомого підручника “Географія для середніх шкіл” (1912 р.). Під час Першої світової війни перебував у Відні, де вів гімназійні курси для українців. Директорами гімназії також працювали д-р Омелян Савицький (1907–1912 рр.), проф. Роман Цеглинський (1912–1914 рр.), проф. Юліан Левницький (1921–1925 рр.). П'ятим і останнім директором був проф. Михайло Губчак (1926–1930 рр.).

У різні роки в гімназії працювали відомі педагоги, вчені, літератори, церковні та громадські діячі: Стефан Балея, о. Тома Бородайкевич, Ілярій Брикович, Олександр Бойцун, Григорій Величко, Іван Галуцинський, Орест Гандяк, Віктор Загайкевич, о. Йосиф Застирець, Петро Карманський, о. Микола Конрад, Євген Мандичевський, Софрон Матвіяс, Микола Мельник, Теофіл Мриць, Петро Ріпнійський, Стефан Рудницький, Семен Сидоряк, Лука Турчин.

Багато учнів, котрі вчилися в гімназії, згодом стали відомими громадсько-політичними діячами — Василь Бабій, Олександр Гладившовський, Володимир Зубрицький, Дмитро Ладица, Василь Болюх, Андрій Жуковський, Григорій Ничка, Василь Мудрий, Володимир Лисий, Остап Василюшин, Катерина Зарицька; церковними діячами — Микола Дерлиця, Йосиф Сліпий, Василь Кушнір, Євген

Мацелюх, Мирон Кордуба, Степан Колянківський, Микола Вояковський, Іриней Назарко, Ізидор Борецький; вченими — Стефан Балей, Мирон Зарицький, Микола Чубатий, Стефан Гжицький, Олександр Смакула, Михайло Качалуба, Іван Тесля; письменниками — Андрій Музичка, Володимир Гжицький, Мирослав Капій, Роман Завадович, Яків Коссовський; художниками — Теодор Вацк, Михайло Осінчук, Володимир Кивелюк, Іван Кучмак, Антін Малюца; акторами і режисерами — Євген Захарчук, Лесь Курбас, Володимир Калин, Януарій Бортник, Теофіль Демчук, Мар'ян Крушельницький.

1899

Останній рік XIX ст. в Тернополі розпочався спалахом епідемії скарлатини серед єврейської бідноти, що мешкала на занедбаних вуличках поблизу старої броварні. Школи було закрито.

19 січня руській “паралельці”, філії Державної гімназії, офіційно присвоєно ім'я царя Франца Йозефа I.

29 січня в залі “Сокола” активісти руського Робітничо-Християнського Товариства “Віра” поставили оперу “Наталка Полтавка” М.Лисенка.

У січні організовано комітет з 24 осіб, який мав займатися встановленням пам'ятника польському королю Яну III Собескому на Домініканській площі. Відтоді її почали називати площею Собеского. Проект пам'ятника виконав львівський скульптор Богухвальські (1901 р.), але задум залишився нереалізованим. Опісля пам'ятник встановили у Львові.

15 квітня відкрито “Польське Кредитове Товариство” (згодом — “Руський Банк”), ініціаторами створення якого виступили адвокати Станіслав Чикалюк, Сидір Голубович і Остап Постригач. Ідею підтримали духовні отці Володимир Громницький і Григорій Чубатий. Через місяць (17.05.1899 р.) у будинку “Руської Бесіди” відбулося перше засідання Надзірної ради. Товариство було створене на кооперативних засадах, мало національний характер, надавало кредити руським громадським організаціям і кооперативам. Згодом воно звело власний будинок на вул. Міцкевича. Значні кошти Товариство виділило для зведення будинку “Міщанського Брацтва” і розбудови “Руської Бесіди”.

У гімназії створено таємну соціалістичну організацію, до якої входили 15 членів. Її засновниками і зв'язковими зі Львовом були колишні випускники Владислав і Казімеж Кобаки. Зібрання відбувалися в яру за міським парком або на Загребеллі. Взимку сходилися в помешканні Казімежа Пужака на вул. Смиківській.

У Тернополі 7 грудня 1899 р. народилася дитяча письменниця Текля Білецька. Закінчила Вчительську Семінарію у Львові. У 1945 р. виїхала до Німеччини, а в 1950 р. емігрувала до США. Окремими збірками вийшли її “Бабусині казки” (1959) і “Квітка щастя” (посмертно). Була членом-засновником Об'єднання Письменників дитячої літератури в США. Померла 28 серпня 1965 р. у Чикаго.

1900

У квітні в д-ра Северина Даниловича знову гостили Василь Стефаник і Леа Мартович. Батько Соломії Крушельницької о. Амвросій запросив шанованих гостей в с. Біла, що під Тернополем, де його дочки влаштували домашній концерт. Згодом В.Стефаник приїздив до Тернополя в 1901 і 1903 рр.

У жовтні-листопаді в місті панувала епідемія скарлатини. Вона повторилася восени 1902 і 1911 років.

1901

У січні з'явилися два періодичні видання: часопис “Podolanin”, котрий продовжив життя свого попередника з 1878 р., та “Tygodnik Podolski” (редактор Станіслав Керські), що мав літературно-мистецьке спрямування і перестав існувати через три місяці. Редакція поміщалася на вул. Реальній.

“Тернопільський Боян” — співацьке Товариство, засноване 7 січня. Серед його організаторів були професори гімназій Омелян Терлецький (перший диригент хору), Іван Левницький (наступний диригент), драматург і режисер театру Ізидор Мидловський (голова хору до 1910 р.). Товариство дбало за розвиток і поширення українського хорового і сольного співу, а також інструментальної музики. Репетиції “Бояну” в 1901–1905 і 1921–1927 рр. відбувалися в залі Товариства “Руська (Українська) Бесіда”, а концерти — в залі “Сокола” і “Мишанському Брацтві”. Перед Першою світовою війною (1913–1914 рр.) при “Бояні” працювала музична школа за класами фортепіано, скрипки і солоспіву, в якій навчався 21 учень.

На “старий” Новий рік у “Руській Бесіді” була Маланка. Після вступного слова Ізидора Мидловського учасники відбули Службу Божу в церкві з нагоди закінчення XIX століття.

На засіданні Міської ради 24 січня радний о. Володимир Громницький порушив справу про будівництво Дому убогих. Ошадна Каса в особі її голови Еміля Міхаловського надала фінансову допомогу.

15 лютого у помешканнях тернополян засяло світло. Ще у 1897 р. Міська рада підписала контракт з віденською фірмою про будівництво електровні (електростанції) на вул. Студеній. Для освітлення міста передбачалося придбати 60 дугових і 223 лампи розжарювання.

Розмірене життя міста перервав Вечір пам'яті, присвячений 40-й річній смерті Тараса Шевченка. 11 березня в залі “Сокола” його організували руські студенти Вчительської Семінарії. На сцені серед квітів стояв бюст Кобзаря, зал — переповнений. Проф. Дмитерко виголосив промову, після якої була вокально-музична програма. Польська газета “Kurier Lwowski” повчала: “...Вчимося надалі в убогих руських семінаристів, які вдовиний гріш склали на проведення вечірки”.

1 травня 1901 р. вперше в Тернополі на вулиці вийшли соціалістично налаштовані робітники, щоб відзначити своє свято. Промовці вимагали 8-годинного робочого дня і загальних таємних виборів. Демонстрація була мирною і закінчилася весняною забавою — “маївкою” в Петриківському лісі. Відтак на політичному горизонті міста з'явилася нова суспільна сила.

Соціалістичні ідеї проникали в Східну Галичину не лише з Росії, а й із Заходу.

Через Тернопіль 1901–1903 рр. проходив один із шляхів доставлення марксистської газети “Искра” в Росію. Газету везли через Берлін, Прагу, Львів до Тернополя, а звідси через австро-російський кордон вона потрапляла в місто Теофіполь. Коли навесні 1902 р. почалися арешти, транспортування нелегальних соціал-демократичних видань через Галичину тимчасово припинилося. У жовтні шлях знову відновився, щоправда, трохи змістившись на південь. З Тернополя агенти переправляли літературу до Гусятина, Копичинців, Окопів, а звідти — до Кам’яця-Подільського.

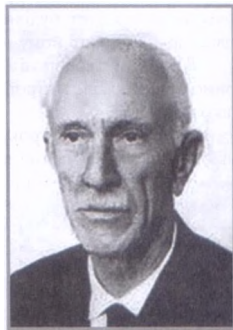
У зв’язку зі зростаючою проблемою безробіття Міська рада звернулася до роботодавців, аби ті працевлаштовували насамперед місцевих безробітних. На Ринку відкрили окремий пункт реєстрації безробітних Тернополя. Аби якось підтримати бідних міщан, Магістрат навесні розпочав пробний видобуток торфу на петриківській луці. Міська поліція “воювала” з жebraками.

24 червня, вперше в Тернополі, протягом кількох годин страйкували під Магістратом майже сто будівельників другої черги залізниці до Підволочиська. Вони вимагали скорочення робочого часу на одну годину, до 10 годин на добу. Їхні вимоги задовольнили.

Одним із проявів культурного життя Тернополя були фестини (фестивали), що проводилися у міському парку. 14 липня на забаву зібралися кількасот осіб Товариства “Колійова Читальня”, котрі прибули з Львова, і понад три тисячі мешканців Тернополя. Фестини перервала раптова буря і злива з градом завбільшки з горіх, які тривали півтори години. Після того, як випогодилося, концерт і забава продовжилися.

У Тернополі 14 вересня 1901 р. народився Казімеж Міхаловскі — археолог, історик мистецтва, член Польської Академії Наук (з 1953 р.), засновник археологічної школи єгиптології. Його батько — Еміль Міхаловскі, був директором Вчительської Семінарії. В 1933–1972 рр. — професор Варшавського університету. В 1938 р. створив Галерею Старожитностей при Національному музеї у Варшаві. Кавалер ордена “Віртуті Мілітарі”. Автор науково-популярних праць “Дельфи”, “Не тільки піраміди”, “Як греки творили мистецтво”. Помер 1 січня 1981 р. у Варшаві.

Протягом трьох років тривало будівництво Вищої Реальної школи на вул. Стрілецькій. Фасад будинку — завдовжки 60,2 м. Приміщення вміщувало 50 класів, каплицю і гімнастичний зал. Будова коштувала 160 000 зл. рин., вартість земельної ділянки — 15 000. Проект виконала фірма зі Львова, будівництвом керував архітектор Йосиф Очерет. У посвяченні школи 16 вересня взяли участь намісник Галичини граф Леон Пінінскі, бургомістр Тернополя д-р Володимир Лучаківський, директор школи проф.

*Археолог, мистецтвознавець
проф. Казімеж Міхаловскі
(1901–1981)*

Михайло Рембач. У 1901–02 шкільному році тут навчалися 479 учнів, у т.ч. 310 євреїв, 102 поляки, 66 русинів і один німець. Через рік кількість учнів зменшилася до 383.

30 жовтня новий будинок Реальної школи відвідав митрополит Галицький, граф Андрей Шептицький, який перебував на Тернопільщині з канонічною візитацією.

Стосунки між українцями і поляками в Тернополі були нормальними аж до інциденту в Львівському університеті. В обстановці зростлого напруження 26 листопада місцева “Просвіта” влаштувала в залі польського “Сокола” вечір. На сцені висів портрет Т. Косцюшка — він став причиною конфлікту. Організатори вечора зняли портрет у присутності глядачів. Поляки сприйняли це за національну зневагу. Пояснення голови Е.Кесслера не задовольнили загал. Надзвичайні збори членів “Сокола”, які зібралися 13 грудня, виступили проти політичного трактування конфлікту. Наступні вибори голови 30 грудня також не дали результатів. Лише 17 березня 1902 р. з незначною перевагою в 6 голосів було обрано нового голову — Еміля Шмідта. Після тих виборів “Сокол” поділився на два ворогуючі табори, а між польською і руською інтелігенцією запанувала ворожнеча.

28 листопада руські класи гімназії знову відвідав митрополит Андрей Шептицький. Він побував на уроках, поспілкувався з гімназистами.

1902

Похорон римо-католицького пароха Тернополя кс. Цирила Ягнера, який відбувся 3 квітня, зібрав велику кількість тернополян, у т.ч. 48 представників духовенства. На Микулинецькому цвинтарі промови виголосили греко-католицький парох о. Левицький із Сущина та посол-директор Семінарії Е.Міхаловскі. Покійний працював у Тернополі з 1866 р., протягом тривалого часу очолював Комітет будівництва Парафіяльного костюлу. На північній стіні цвинтарної каплиці йому встановили пам’ятну таблицю.

8 червня у Тернополі з канонічною візитацією перебував д-р Юзеф Більчевскі — римо-католицький митрополит зі Львова. Принагідно він відвідав нову Реальну школу.

На початку того року ціни раптово зросли на 30%, водночас погіршилася якість товарів. Ярмарок, що проходив 2–4 березня, не виправдав покладені на нього надії: місцеві торговці отримали заледве половину торішніх прибутків. Робітники на своїх зібраннях домагалися запровадження громадських робіт — державних і крайових. Почалися селянські страйки.

У 1902 р. засновано Товариство “Руська Захоронка”, що мало займатися організацією та утриманням дитячих садочків. “Захоронки” давали захист, опіку і матеріальну допомогу сиротам і дітям малозабезпечених батьків. “Руська Захоронка” протидіяла ополяченню руських дітей в польських дошкільних закладах.

У приміському селі Біла 31 грудня помер греко-католицький священик о. Амврозій, батько Соломії Крушельницької — співачки світової слави.

1903

Від початку січня у Тернополі почав виходити єврейський часопис “Tygodnik Tarnopolski” (“Тернопільський тижневик”). Передумовою видання стала заява радного д-ра З.Блауштейна про те, що міська влада корумпована. Магістрат подав на нього до суду, який присудив радному 100 крон штрафу. Часопис “Подоланин” став у цій справі на бік Магістрату, чим викликав незадоволення громадськості міста. Тоді й було вирішено заснувати незалежне видання, яке б висвітлювало альтернативні думки з міського життя. Видавцем тижневика був Л.Блеммер, редактором — д-р В.Нусбрехт.

19 квітня у віці 65 років помер бургомістр д-р Володимир Лучаківський, котрого поховали в гробівці на Микулинецькому цвинтарі. Його іменем згодом назвали вулицю за спортивним майданчиком — стадіоном (тепер — М. Коцюбинського).

У місті зростало безробіття, відповідно, збільшувалась кількість страйкарів. Виступ пекарів, що почався 1 серпня і тривав п'ять днів, завершився уступками на користь робітників — підвищенням платні на 2 крони і скороченням робочого дня в суботу. Ініціатором страйку був Владислав Кобак, колишній гімназист. Близько 80 столярів, які виготовляли меблі, 17–24 жовтня організували страйк з приводу підвищення платні.

У серпні засновано Товариство “Польська Бурса” на вул. Лелевеля. За підтримки виділу Ошадної Каси його організував директор гімназії д-р Мауріці Мацішевські. Товариство допомагало сільським учням-полякам, які мешкали в місті у важких побутових умовах.

12 серпня Державна Польська гімназія, залишивши монастирські приміщення, перейшла до новозведеного будинку на вул. 3-го Мая. В монастир повернулися оо. домініканці.

1 вересня Державну Руську гімназію тимчасово перевели до старого приміщення Реальної школи на розі вул. Валової і пл. Казімежа.

Восени австрійська влада заарештувала кількох російських соціалістів, які займалися пересиланням газет “Искра” і революційних брошур у Росію. Павел Краснов та Іуда Гольдхаммер були засуджені до шести місяців в'язниці, а потім вислані за межі держави.

22 листопада, проїздом до Львова, у Тернополі побував композитор, педагог і музичний діяч Микола Лисенко. Українська громадськість відзначала 35-річчя творчої діяльності композитора. Він прибув у товаристві Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова і Федора Вовка. На залізничному двірці гостей зустрічали представники руських товариств і гімназійна молодь (серед них — Лесь Курбас). Вітальну промову виголосив Роман Сосновський —

Митрополит Галицький Андрей Шептицький (1865–1944)

Костьол оо. домініканів на пл. Собєского. Листівка

*Композитор і музичний діяч
Микола Лисенко (1842–1912)*

голова “Руської Бєсїди”. Хор виконав “Многая літа” і “Ше не вмерла Україна”. М. Лисенко з гостями відвідали Руську гімназію, оглянули місто, завітали до “Руської Бєсїди” і “Народного Дому”, розташованого в будинку “Народної Торгівлі”.

Четвертим Почесним громадянином Тернополя в 1903 р. став д-р Леон Пінінські (1857–1940) — граф, громадський і культурно-освітній діяч, уродженець м-ка Грималів (тепер смт. Гримайлів Гусятинського р-ну). Л. Пінінські вчився на правничому факультеті Львівського університету, був послом до австрійської Державної Ради і Галицького Крайового Сейму (1888–1898 рр.), намісником Галичини (1898–1903 рр.). З 1892 р. — професор і ректор (1928–1929 рр.) Львівського університету. Член Польської Академії Наук. Автор низки праць з мистецтвознавства, музикознавства і літературознавства. Помер у Тернополі.

1904

1 січня з'явилося перше число двотижневика “Руський Голос” — органу тернопільських русинів-москвофілів (до лютого 1912 р.). Водночас із ним вийшов тижневик “Подільський Голос” (редактор Сидір Голубович) — орган народівців, який припинив існування в грудні 1912 р. через непорозуміння в редакції і фінансові труднощі.

Філія Педагогічного Товариства 19 січня провела “Діточий вечір”, присвячений 35-річчю творчої діяльності Миколи Лисенка. В “Мишанському Брацтві”

зібралася численна дитяча аудиторія, “що виповнила по береги простору салю”. Була тут руська шкільна та гімназійна молодь. Того вечора виконували твори композитора: дитячий хор заспівав молитву “Боже великий, єдиний”, а юні аматори поставили оперетку “Коза-Дереза”.

У лютому вибухнула російсько-японська війна. Її відлуння докотилися й до Тернополя. Власники дрібних вкладів, здебільшого євреї, кинулися до Ощадної Каси і вибрали грошей на суму 60 000 крон.

6 березня руська студентська громада після зібрання “Просвіти” в “Міщанському Брацтві”, співаючи “Не пора...”, вийшла на вулицю з жовто-блакитним прапором. Проте похід був нетривалим — на вул. Міцкевича їх вже чекав кордон поліції. Тодішню тернопільську філію “Просвіти” в 1904–1914 рр. очолював д-р Сидір Голубович (1873–1938), уродженець с. Товстенке на Чортківщині. Він закінчив Тернопільську гімназію (1892 р.) і юридичний факультет Львівського університету. Від 1903 р. працював адвокатом у Тернополі. Згодом був послом до австрійської Державної Ради і Галицького Крайового Сейму, головою Державного Секретаріату — уряду ЗУНРу.

Руське Товариство “Сокіл” організовано 14 квітня. Воно відіграло значну роль у пробудженні національної свідомості руської (української) молоді. Ініціатором його створення і першим головою був адвокат д-р Сидір Голубович. Потім “Сокіл” очолювали д-р Володимир Вітошинський, проф. Ілярій Брикович, д-р Станіслав Чикалюк. Рахункові справи та ігри “соколи” проходили в залі “Міщанського Брацтва”. Взимку влаштовували показові справи на сцені, а влітку — сокільський фестин (фестиваль). Тернопільський “Сокіл” об’єднував майже 300 осіб і мав свої філії в Острові, Буцневі, Настасові, Денисові, Смиківцях.

Того року на ярмарку св. Анни не було російського зерна. Подільських коней відправили на фронт.

28 серпня, перебуваючи в Тернополі, Державну гімназію відвідали Прем’єр-міністр Австрії д-р Кербер і намісник Галичини граф Анджей Потошкі. Оглянувши гімназійні приміщення, вони визнали їх невідповідними й пообіцяли “зарадити тому диху”.

Крайова Шкільна Рада запропонувала присвоїти тернопільським школам імена патронів. Миська рада ухвалила такі назви 4-класних закладів: Жіноча школа імені св. Ядвіги, Жіноча школа імені А. Міцкевича, Жіноча школа імені Кл. Гоффманової з Таньських, Чоловіча школа імені св. Казімежа, Чоловіча школа імені С. Конарського, Руська школа імені Т. Шевченка. Крім того, в місті діяли Підготовча школа при Семінарії, Жіноча школа сс. йозефіток, школи імені Ю. Словацького та Е. Ожешкової, Єврейська мішана школа.

20 вересня Миська рада ухвалила урядові назви вулиць, подані спеціальною комісією. Руська громадськість, очолювана о. Громницьким, пропонувала двомовні

Громадсько-політичний діяч, меценат Євген Чикаленко (1861–1929)

назви. На зібранні в залі “Мищанського Брацтва” 23 листопада д-р С.Чикалюк та інші виступаючі обурювалися з приводу відсутності руських назв. Адвокат С.Данилович навів аргумент, що значно більші Чернівці не соромляться руських написів, а в Тернополі лише трьом провулкам присвоєно імена русько-українських діячів. Збори завершилися патріотичною піснею “Не пора...”. Газета “Подільське Слово” надрукувала “вогністу” відозву з цього приводу. Однак Магістрат пропозицій русинів не прийняв.

Того ж року митрополит Андрей Шептицький відновив Чин Студитського Уставу з монастирями в Уневі, Кривчицях (біля Львова) і Тернополі.

Спостерігається помітне поживлення видавничої справи. 17 грудня відруковано перше число тижневика “Glos Polski” (“Польський Голос”), який редагував Антон Доерман (згодом — Євгеніуш Яновіч, Тадеуш Яблоньскі, Антон Крук, Ю.Опацкі, Р.Хорошкевіч-Войнич). Його засновниками були адвокат д-р Станіслав Глогер і професор Реальної школи Ян Заморські. Редактори змінювалися дуже часто. Нова газета регулярно (до 10.09.1939 р.) висвітлювала місцеві події, ставши важливим джерелом інформації про Тернопіль. Редакція містилася в будинку на вул. Пасаж Адлера, 6.

В 1904–1914 рр. у будинку, що на вул. Пасаж Адлера, 3, діяла “Наукова Читальня”.

Професор гімназії, письменник Євген Мандичевський у 1904–1905 рр. видавав рідною мовою педагогічний журнал “Молодіж”. З його участю, очевидно, вийшла колективна поетична збірка гімназистів “Primula Veris” (“Весняний Первоцвіт”, 1904). У Тернополі Є.Мандичевський опублікував також збірки новел “Судьба” (1906) і “В ярмі” (1907).

У грудні скасовано в'їзне мито на загребельному мосту. Наставали нові часи, а давні правові інституції відходили в історію.

Перші кінематографічні сеанси відбувались у залі “Сокола”. Їх проводив інженер Михальскі зі Львова.

1905

Того року за редакцією Несельма Мослера виходив двомовний українсько-польський тижневик “Sluzba Dworska” (“Придворна Служба”).

Коли до Тернополя дійшла звістка про здобуття Порт-Артура, тернопільські поляки надіслали 5 січня телеграму до амбасадора (посла) Японії у Відні, в якій привітали японський народ “з приводу великої і преславної перемоги над колосом, який до того часу був носієм та опорою реакції і деспотизму...”. Кількість емігрантів у місті, а точніше втікачів з Російської імперії, зростає до 800 осіб.

Щоб уникнути заворушень, у січні двом батальйонам 55-го полку піхоти оголосили воєнний стан і відправили на час виборної кампанії до Угорщини. Тернопільський гарнізон у серпні виїхав на навчальні маневри під Бережани, а 11-й корпус розташувався поблизу Тернополя.

Того року була страшенна дорожнеча, що порушила рівновагу бюджетів багатьох тернополян. Так, наприклад, ціна борошна в місті, що мало один із найсучасніших млинів, зростає на 14%. Картоплю, як ніколи, продавали літрами.

Вона стала дорожчою за яблука. Незважаючи на зниження цін на худобу, за один кілограм яловичини треба було заплатити від 1,12 до 1,60 крон. Зросла також плата за помешкання та його опалення.

Тернополяни здебільшого були людьми убогими. Вражаючи статистику опублікувала “Батьківська Спілка”, провівши лікарські обстеження 884 дітей шкільного віку. Серед них у т. зв. “кутках” мешкали — 25%, перебували в темних кімнатах — 32%, у вогких приміщеннях — 51%, не мали теплої сніданку — 31%, не їли свіжого обіду — 33%, не мали доброго взуття — 43%, теплої одягу — 31%, залишалися без опіки батьків протягом дня — 43%.

У зубожілому суспільстві зростала проблема проституції. У січні міська поліція затримала 79 дівчат і жінок, з яких 11 передала до шпиталю як носіїв венеричних хвороб. Вік затриманих був у межах 15–40 років.

У вересні на крайніх будинках встановили прямокутні білі таблички з червоною облямівкою, на яких чорним кольором було написано назви вулиць польською мовою. Багатьох колишніх бургомістрів Тернополя було увічнено в назвах вулиць: В.Мандль, Л.Козьмінські, Ф.Погорецькі, В.Лучаківський. Лише в 1907 р., на вимогу руського громадянства, вулицю поблизу міського шпиталю назвали на честь Т.Шевченка.

У січні на першому засіданні Міської ради розглянуто перспективний план інвестицій міста. Програма охоплювала три групи довгострокових вкладень. Передбачалася перебудова давніх касарень “Білінського” на вул. Колійовій під школу, перебудова будинку Магістрату, будівництво Слюсарської школи, впорядкування торгових худоби і збіжжя, пристосування колишньої Реальної школи на вул. Валовій під школу для дівчат, будівництво нових касарень для кавалерії на вул. Смиківецькій, Руській і Микулинській. Нова бойня (різниця) мала стати на Оболоні, на місці старої планувалося відкрити лазню. Інвестиційний план фінансувала Міська рада, яка взяла позику 2 139 300 крон у Чеському Ощадному Банку в Празі.

14 лютого на засіданні ради за 38-річну працю на благо міста вшановано довголітнього радного, асесора і бургомістра Людвіка Пунтшперта. Він став п'ятим Почесним громадянином Тернополя.

У березні Міська рада вирішила потіснити з центру (в трикутнику, утвореному вулицями Конарського, Словацького і Міцкевіча) військовий шпиталь, зведений росіянами на початку XIX ст.

У будинку “Міщанського Брацтва” 5 квітня на селянському передвиборному вічі виступав Іван Франко.

Від травня між Тернополем і міським парком у Гаях Великих закурсував омнібус — кінна багатомісна карета. У будні він починав перевезення з 14-ї години, а в неділю їздив протягом усього дня. Таким чином було започатковано міське транспортне сполучення.

Господарське Товариство (голова Тадей Федорович) організувало Першу Рільничу Виставку. Від 29 травня до 4 червня проводилася “На бараках” — спортивному майдані поблизу “Нового Городу” і займала площу 18 000 кв. метрів.

У неділю, 6 серпня, в залі “Сокола” відбулося велике народне зібрання. Стростово, не згодившись із темою “Економічне і політичне становище пролетаріату і соціальна демократія”, запропонувало іншу назву — “Нинішня ситуація в Європі”. З рефератом про політичне становище в Росії виступив відомий діяч польського робітничого руху, посол до австрійського парламенту Ігнаш Дашиньскі, родом зі Збаража. В 1921–1928, 1931–1934 рр. він очолював Головну Ряду Польської Соціалістичної Партії. У зібранні взяли участь майже 1 500 осіб. Між ними було багато місцевої інтелігенції, яка прийшла, щоб побачити й почути популярного публіциста й агітатора. Під впливом запальної промови І. Дашиньського присутні вийшли на демонстрацію й пройшлися вулицями міста, незважаючи на 35-градусну спеку. Під час заворушень жандарми арештували кількох учасників, а одного робітника поранили. Посол І. Дашиньскі домогся звільнення арештованих.

З огляду на воєнну загрозу в околицях Тернополя проводилися великі маневри 11-го корпусу. 24 серпня через місто проїхали три полки уланів, два — драгунів, артилерія. На маневрах були присутні англійські офіцери — полковник Гордон, підполковник Тік і капітан Робертс.

Того року заснували руське спортивне товариство “Поділля”. Серед його фундаторів були Петро і Володимир Чубаті, Василь Чумак, Іван Бойко. З-поміж інших видів спорту перевагу мала копанка — футбол. Золотий час українського футболу в Тернополі почався лише в 1926 році.

Черниці ордену св. Йозефа, які приїхали з Франції в 1904 р., заснували свій навчальний заклад з інтернатом — пансіон. Навчання в пансіоні розпочалося 1 вересня. Нова школа складалася з 6 класів (3 — нижчі, 3 — вищі) й стала основою ліцею, відкритого через три роки. Пансіон спершу містився в кам’яниці на розі вул. Міцкевича і Словацького, а від жовтня 1912 р. — у перебудованому будинку на вул. 29 листопада (тепер — обласна прокуратура). Функції директора виконувала мати-управителька Клементина Джоанні та д-р Мауріці Мацішевскі — директор 1-ї гімназії.

Міська влада у 1905 р. придбала земельну ділянку за 98 000 крон у кінці вул. Камінної (за банком) для будівництва гімназії.

1906

Приміщення Державної Польської гімназії на вул. Конарського також виявлялося затісним. У 1903–04 шкільному році тут навчався 971 учень, а в 1904–05-му — 1 052. Крайова Шкільна Рада у Львові 1 лютого видала розпорядження про відкриття самостійної філії гімназії. Філія тоді мала 555 учнів у 8-ми класах.

Соціал-демократи протягом року (1906–1907 рр.) видавали у Тернополі свою газетку “Червоний Прапор”, яку редагував Яків Остапчук зі Збаража. “Додаток” друкували російською мовою — він призначався для нелегального ввезення в російську Україну.

12 квітня 1906 р. в Тернополі народився військовий діяч УПА Юрій Лопатинський — “Калина”. Закінчив гімназію у Львові. З 1929 р. студював право у Львівському університеті, згодом медицину — у Франції. В 1938–1939 рр. — член Штабу Карпатської Січі в ранзі поручника, командант підстаршинської школи

в Хусті. Учасник 2-го Великого Збору ОУН у Кракові. У квітні — жовтні 1941 р. перебував у легіоні “Нахтігаль”. У 1943 р. заарештований гестапо, ув’язнений у концтабір Заксенгаузен. У грудні 1944 р. нелегально повернувся в Західну Україну, став членом Головного Військового Штабу УПА. В квітні 1945 р. — представник УГВР на переговорах з польським підпіллям на Закерзонні. З 1947 р. — заступник провідника Місії УПА за кордоном. У 1949–1952 рр. — підполковник, очолював Військовий Центр при Закордонному Проводі УГВР. У 1953 р. емігрував до США. Був довголітнім головою об’єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді. З 1975 р. — співзасновник і член Видавничого Комітету “Літопису УПА”. Помер 16 листопада 1982 р. в м. Манчестер (США).

Актор і режисер Микола Садовський-Тобілевич (1856–1933)

Для тісніших мистецьких зв’язків га-лицького театру з театрами Наддніпрянської України були запрошені М.Садовський і М.Заньковецька. Театральний діяч Микола Садовський (Тобілевич) почав свої гастролі від травня 1905 р. як директор і режисер Театру “Руської Бесіди” у Львові. Артистка Марія Заньковецька приїхала пізніше. 26 квітня 1906 р. перед від’їздом до Києва обоє відомих акторів у залі “Мищанського Брацтва” ставили прощальну виставу “Батькова кузня” І.Карпенка-Карого. Під час свого перебування в місті вони зупинялися в готелі “Подільський”.

Голова Товариства Народних Шкіл проф. Станіслав Сороківський на загальних зборах у лютому виступив з пропозицією будівництва “Народного Дому” в Тернополі. 1 червня придбали земельну ділянку прошею 1 783 кв. м з будинками вартістю 55 000 крон на вул. Міцкевича. Комплекс будинків Товариства Народних Шкіл (ТНШ), на якому виднівся напис “Bursa T.S.L.”, мав три поверхи і 2-метровий кам’яний цоколь. Під вікнами 2-го поверху стояли бюсти королів Болеслава Хороброго, Казімежа Великого, Яна і Ядвіги Собеских роботи скульптора Аполінарія Гловінського з Тернополя.

30 червня засновано римо-католицьке “Товариство св. Зіти”, що опікувалося покоївками, няньками, служницями віком до 35 років, дбало про їх мораль і захист прав. Багато сільських дівчат, які приїздили у місто, нерідко ставали жертвами урбанізації. Свята Зіта вважалася покровителькою служниць, бо сама служила у лікаря-блаженного.

У неділю, 25 липня, відкрито нову залізничну лінію Тернопіль-Збараж. Перший потяг, повертаючись до Тернополя, зупинився в Шляхтинцях через несправність локомотива. З міста одразу ж вислали інший локомотив, який привіз пасажирів на станцію.

У серпні в Новому Замку відбулися вистави “електричного театру” – кінематографа. Їх проводив інженер Бартель, власник найновішого апарату системи “Pathe”, який приїхав зі Львова. Апарат не давав звичного досі миготіння, створюючи враження правдивого театрального дійства. В програмі сеансів були документальні стрічки “Бій биків в Іспанії”, “Китайський балет” та російська воєнна хроніка.

За даними 1906 р., народні школи в місті відвідували 2 040 хлопців і 2 432 дівчини у віці 6–13 років. Для 203 дітей місця для науки не знайшлося.

Перебудова залізничного двірця тривала з осені 1903 р. Проект виконало Технічне бюро Міністерства залізниць у Відні. Вартість нового будинку становила 300 000 крон. Від старої будівлі залишилися лише зовнішні стіни. Велике кругле вікно площею 65 кв. м у залізному каркасі на центральному фронтоні встановили місцеві фірми. Над фасадом з боку перону помістили назву станції українською та польською мовами — “Тернопіль” і “Tarnopol”. Двоповерховий, у стилі “віденської сецесії”, двірць відкрили 25 листопада. Він став достойною візиткою міста. Тричі протягом дня двірць оживав: вранці, о 8 год., коли перони заповнювала молодь, яка доїжджала з околиць до шкіл, після 14-ї, коли учні повертались додому, та ввечері, після 21 год., коли приходив львівський потяг з вечірньою поштою. Газетярі наповнювали галасом двірць і центральні вулиці міста.

1907

Зима 1906–1907 рр. була щедрою на снігопади. Через шалену заметіль 17 січня припинили рух потягів на лінії Тернопіль-Ходорів. 23 січня температура впала нижче 30°C. Вулиці обезлюдніли. Ціна вугілля підскочила до 1.20 крон за “малий центнер”. Однак через два дні вже падав дощ.

Назріла необхідність побудови в місті нової Парафіяльної церкви. Парох о. Володимир Громницький взяв у митрополита Андрея Шептицького позичку 5 000 доларів і купив гарну земельну ділянку в кінці вул. Міцкевича (вона й досі не забудована). Архітектор Тадей Обмінський виконав проект церкви (1908 р.) у візантійських традиціях. Все було б гаразд, якби польська громада не захотіла навпроти, через дорогу, побудувати Парафіяльний костюл. Під час виборів до австрійського парламенту 1907 р. кандидували русин о. Володимир Громницький і єврей Рудольф Галль, власник парового млина. Багач Галль пообіцяв полякам побудувати своїм коштом костюл і завдяки цьому здобув 2 905 голосів, а о. Громницький — 1 763. Куріальну систему виборів, засновану на майновому цензі, було скасовано 27 січня того року, але вона продовжувала діяти. Влада заборонила будову церкви на придбаній ділянці, мотивуючи своє рішення тим, що церква стоятиме дуже близько до костюла.

1 липня місто викупило електровню в Німецького Електричного Товариства. За майно і будинки заплачено 100 000 крон.

На Оболоні 12 вересня відбувся з'їзд тернопільських москвофілів, які групувалися навколо “Общества імени Качковського”. Народовці блокували зібрання. Справа дійшла до взаємних образ і бійки, тож залагоджувати конфлікт довелося поліції.

Того року засновано Товариство “Жіночий Інститут імені княгині Ольги” (зарєєстровано 6.06.1908 р.), яке мало допомагати жіночій громаді в справі морального і фізичного виховання. Товариство утримувало бурсу для дівчат. Серед засновників Товариства — отці Йосиф Застирець і Микола Конрад, професори Іван Боднар та Лярій Брикович.

1908

Від 1 січня в Тернополі почало діяти міжміське телефонне сполучення.

На початку квітня приїхав Театр Габрієли Запольської під дирекцією її чоловіка Станіслава Яновського. Як свідчить газетна інформація, вистави “Їх — четверо” Запольської та “Герої” Шава мали великий успіх.

Накладом книгарні Альфреда Брюггера видано план міста Тернополя. Популярністю також користувалися поштові листівки з краєвидами міста та його архітектурних пам’яток.

Першотравнева демонстрація зібрала близько 200 осіб — поляків і русинів. Одні співали “Czerwony Sztandar” (“Червоний Прапор”), інші — “Не пора...”. Транспаранти також були двомовними.

Парафіяльний костюл на розі вул. Міцкевіча і Руської звели за чотири роки. 24 травня опівдні відбулося освячення хреста на вежі, висота якої сягала 62 метри. Посередині вежі, на балконі, містився оглядовий пункт пожежної охорони. Споруда неоготичного стилю стала доброю архітектурною домінантою центральної частини міста. Будівництво вів інженер Стефан Нейгофф. Римо-католицький митрополит Львівський д-р Юзеф Більчевські 11 жовтня освятив новозбудований костюл у присутності духовенства і членів Миської ради. З костюла оо. домініканів перенесли образ Матері Божої. В поході взяли участь тисячі міщан і віруючих з навколишніх сіл. Згодом, у 1909–1910 рр., колишній бургомістр Л.Пунтшерт подарував костюлу мармурові фігури Ісуса Христа і Богородиці. У 1911 р. фронтон костюла прикрасили фігури св. Іоанна і св. Йосифа, виконані львівським скульптором Петром Війтовичем. Різьба в інтер’єрі належала Яніні Рейхерт, якій допомагав місцевий майстер Назарко з Товстолуга. В 1912 р. у бічній капличці помістили велике полотно з панорамою Вифлеєму, намальоване Бернардом Ярославичем з Тернополя. Вівтар з алебастру і теребов-

*Фігура Божої Матері
в Домініканському костюлі*

лянського каменю в 1933 р. виконав інженер Лавр Дайчак, вітражі — мистець Фелікс Вигживальські. Стінопис костюлу зробив Ян Буковскі в 1938–1939 рр.

“Руська Бурса” на вул. Збаразькій не могла вмістити всіх бідних гімназистів. Завдяки клопотанню о. Громницького за 10 000 зл. рин. купили новий будинок, в якому тепер міг розміститися 81 учень. З них 15 гімназистів мешкали безкоштовно, а решта платили від 3 до 12 крон щомісячно.

Влітку знову в Тернополі спалахнула епідемія скарлатини, жертвами якої стали багато дітей і шкільної молоді. На 300 хворих зареєстровано 72 смертні випадки. Через епідемію закрито народні школи і перші два класи гімназії.

У червні матура (випускні екзамені) в Державній Руській гімназії проходили під проводом Кирила Студинського — уродженця Тернопільщини, тоді професора руської словесності та старослов'янської мови Львівського університету.

Розпорядженням шкільної влади Тернополя від 26–27 серпня учням гімназії наказано точно дотримуватися приписів про обмундирування. Під загрозою покарання наказано куріння тютюну в публічних місцях.

У вересні відкрито Жіночий ліцей на базі Пансіону сс. Йозефіток. Це був престижний, слітарний середній навчальний заклад, адже давав своїм випускникам право пільгового вступу до університету. Перша матура у Ліцеї відбулася в червні 1910 р. Тут навчалися 79 учениць.

6 жовтня стався землетрус, який відчули всі жителі Західної України. У Тернополі були два сильні поштовхи протягом 10 секунд. Наслідки — невідомі.

Протягом 1908–1910 рр. тривала реставрація Домініканського костюлу. За проектом архітектора Садловського зведено новий купол костюлу, внаслідок чого суттєво змінилася його верхня частина. Живописець Кароль Політиньскі частково відновив фрески і домалював нові. Встановлено новий орган і малі бічні вівтарі. В головній наві праворуч встановили фігуру Матері Божої з монастиря оо. домініканів у Підкамені, яка тримала в піднятих руках поламани блискавки Гніву Божого. На монастирських приміщеннях було перекрито дах. Вартість робіт становила 60 778 зл. рин.

1909

Навесні та влітку продовжували впорядковувати земельну ділянку “На бараках”. Учнівська молодь вирівнювала майдан під футбольне поле (тепер — Центральний стадіон). Майдан отримав назву від старих кавалерійських касарень, котрі використовували як бараки для бездомних. Перед початком тренувань спортивні дружини (команди) також зобов'язані були одну годину відпрацювати над вирівнюванням ділянки.

Спортивні футбольні клуби (“Клуби копаного м'яча”) — польські “Креси”, українське “Поділля” та єврейська “Іегуда” — були засновані в 1908 р. Але перший в історії Тернополя публічний матч відбувся 21 серпня 1909 р. між “Крессами” і “Поділлям” — дружиною Бурси ТНШ. Перемогли “Креси” з рахунком 4:1. 27 серпня матч-реванш також не приніс перемоги “Поділлю” — 5:4. Відтак змагання трьох тернопільських дружин стали традиційними і привертати увагу

дедали більше глядачів, особливо молоді. В наступні роки проводилися зустрічі з друзями Золочева, Стрия, Станиславова, Львова і Чернівців.

У жовтні створено філію Товариства “Сільський Господар” (zareєстровано 19.08.1910 р.). Засновниками були Петро Карманський (голова), Семен Сидоряк, Іван і Дам’ян Онуферки та Миколай Зарихта. Товариство поширювало хліборобську теорію і практику, передові методи господарки серед селян. Після війни його очолював Лярій Брикович. “Сільський Господар” тісно співпрацював із Подільським Союзом Кооператив, сприяв підвищенню національної свідомості селян.

Новообраний посол Рудольф Галль вирішив справу з місцем для будівництва нових двох гімназій на користь поляків: польську — вниз, на вул. Конарського, а руську — вгору, на вул. Косцюшка. Нижнє місце було більш вигідним. Восени того ж року розпочали будівництво гімназій.

21 листопада відбулися перші збори філії Руського (Українського) Студентського Союзу за участю 13 осіб. Студенти переважно співпрацювали з активістами “Просвіти”.

20 грудня засновано філію “Жіночої Громади” (згодом — Союз українок), яку очолила Марія Солтис. “Громада” прагнула ліквідувати неграмотність серед жіноцтва, боролася за їхні політичні права.

У грудні в Тернополі проходив ХХ з’їзд Русько-Української Радикальної Партії. Радикали виступали за переустрій держави на федеральній основі, поділ Галичини на українську і польську частини, розподіл землі великих власників. Нарівні з Національно-Демократичною Партією, РУРП була однією з найсильніших партій у Галичині. До складу Головного Проводу партії, серед інших, був обраний д-р Микола Лагодинський — уродженець с. Доброводи (повіт Збараж), адвокат із с. Делятин, посол до австрійського парламенту. Наступного року він став головою партії.

1910

За даними 1910 р., у Тернополі (включно із Загребеллям) мешкали 35 073 особи (за іншими джерелами — 33 426), у т.ч. 15 717 євреїв, 9 806 поляків (римокатоликів), 9 550 русинів (греко-католиків). У місті було 2 665 будинків, працювали 55 однокінних фіакрів і 60 вантажних возів.

1 січня відкрито “перворядний, з комфортом уряджений” готель Адлера на вул. 3-го Мая, поряд із будинком “Народної Торгівлі”. Готель мав 32 кімнати для гостей, був обладнаний електричним світлом, водогонном і лазнями. Єврей Ігнатій Адлер був багатим підприємцем і власником аптеки.

У Тернополі, вперше в Україні, видано альманах “Русалка Дністрова” М.Шашкевича, І.Вагилевича і Я.Головацького. Ця книга, первісток руської літератури в Західній Україні, побачила світ 1837 р. в Будапешті. “Вдруге видана з нагоди столітніх уродин Маркіяна Шашкевича”, — зазначено на обкладинці. Ініціатором видання 1910 р. був катехит гімназії, письменник і громадський діяч о. Йосиф Застирець (1873–1943). У 1907–1914 рр. він працював у Тернополі.

Манастирська церква. Листівка

У 1910–11 шкільному році Ольга Басараб (1882–1924), майбутня діячка УВО і Союзу українок, викладала в Торговельній школі й водночас проходила практику в Українському Кредитовому Товаристві у Тернополі. На той час вона студіювала у Торговельній Академії у Відні. 12 лютого 1924 р. під час допиту польською поліцією була закатована у Львові.

26 червня на майдані “На бараках” відбувся окружний зблиз (зліт) пожежно-руханкових (пожежно-гімнастичних) товариств “Сокіл” і “Січ”. Похід вулицями міста очоловав учитель Іван Дигдалевич на білому коні. У зльоті взяли участь Іван Боберський — організатор сокільсько-січового руху та тіловиховання (фізкультури) в Західній Україні, голова “Сокола-Батька”, і композитор Остап Ніжанківський.

У жовтні інженер Володислав Білий відкрив перший стаціонарний кінематограф “Уранія” в залі “Сокола”.

21 листопада засновано Товариство для промислу і продажу паперових виробів “Будучність”. Згодом воно стало продукційно-промисловою кооперативою. Надзірну Раду Товариства очоловав д-р Сидір Голубович. Власністю “Будучності” стала фабрика тютюк і папірців “Калина”, викуплена в Є. Білінського, що славилася у Галичині. Після війни при фабриці відкрили крамницю, в якій продавали папір і канцелярські приладдя, відтак — книгарню.

Суспільно-політичні відносини в Тернополі на той час радикально змінилися. “Одночасно з ростом руськості з’явився сіонізм і соціалізм. Польськість на тернопільському ґрунті, завжди не дуже сильна, опинилася у невідгідному становищі”, — визнавали самі поляки. Руська громада почала випереджати польську

свою активною діяльністю. У 1910 р., тобто перед Першою світовою війною, русини-українці Тернополя мали такі громадські інституції:

- ✓ Подільське Кооперативне Товариство (згодом — Руський (Український) Кооперативний Банк) — 2 430 членів;
- ✓ “Народний Дім” — 625;
- ✓ “Руська Бесіда” — 110;
- ✓ “Міщанське Брацтво” — 142;
- ✓ Робітниче Товариство “Віра” — 156;
- ✓ “Подільська Русь” — 30;
- ✓ “Руська Бурса” — 216 і 126 учнів;
- ✓ “Руська Захоронка” — 82;
- ✓ філія “Руського (Українського) Педагогічного Товариства” — 100;
- ✓ Товариство “Святий Миколай” — 58;
- ✓ Товариство “Сокіл” — 260;
- ✓ “Жіночий Інститут імені княгині Ярославни” — 61;
- ✓ Інтернат Учительської Семінарії — 60 членів;
- ✓ Товариство “Боян” — 45;
- ✓ філія “Общества імені Качковського” — 35 членів;
- ✓ читальня “Просвіти” в Гаях Великих — 50.

1911

На початку січня в дворі готелю “Подільський” відкрито окремий будинок для стаціонарного кінематографа “Світязь” на 350 місць у партері і 62 — на балконі. На відкритті нового приміщення висвітлювали багато фільмів: художні — “Цигани”, “Серце пробачить”, “Моріц та його двійник”, “Офіцер Софії”, “Дебют у вар’єте” та документальні — “Сінгапур”, “Рільництво в Тунісі”, “Найновіші події в Європі”. Програми змінювалися що три дні. Під час сеансів німого кіно грала військова оркестра. Однак музиканти більше заглядали на екран, ніж у ноти, а тому фальшивили. Для глядачів створювали проблему широкополі дамські капелюшки, які жінки принципово не бажали знімати. З цього приводу Староство видало спеціальний указ.

Дітям і молоді до 16 років заборонялося дивитися фільми, визнані цензурою як невідповідні вікові. Гімназістам і студентам у мундирах не можна було відвідувати кінематограф після восьмої години вечора, навіть у товаристві дорослих. Згодом у цьому будинку розпочинав свою діяльність театр “Тернопільські Театральні Вечори”.

У лютому сестри йосифітки отримали дозвіл на відкриття Жіночої гімназії на базі свого Ліцею. Наприкінці 1911–12 шкільного року в 1–2 класах гімназії вже навчалася 31 учениця, а в 3–6 класах Ліцею — 63. Напередодні війни гімназія мала чотири нижчі класи.

11 березня у “Міщанському Брацтві” відбувся Шевченківський концерт, підготовлений учнями Державної Руської гімназії. Його ініціатором виступив диригент гімназійного хору та оркестри Микола Чайковський (1887–1970), родом із Бережан (син письменника і громадського діяча Андрія Чайковського, згодом

*Патріарх УГКЦ
Йосиф Сліпий (1882–1984)*

відомий математик і педагог). Одним із солістів був Мар'ян Крушельницький (1897–1963), згодом актор, режисер і педагог.

Слово про Кобзаря виголосив Йосиф Сліпий (1892–1984), згодом митрополит Галицький, кардинал і Патріарх УГКЦ.

17 березня завершено другу частину будинку Товариства Народних Шкіл (ТНШ). Великий зал міг вмістити близько 400 осіб. У листопаді Управа купила дім Кесслера, що межував з будинком Бурси ТНШ.

У березні руський “Сокіл” придбав за 30 000 крон ділянку навпроти Вищої Реальної школи на вул. Реальній, на якій обладнав спортивний майданчик. Влітку тут проводили руханкові вправи та змагання, а взимку перетворювали на ковзанку. На майданчику згодом планували спорудити будинок “Просвіти”.

1 квітня з'явився перший номер польського тижневика “Mieszczanin” (“Міщанин”) — часопис тернопільського міщанства, купців, ремісників та промисловців. Того року виходило п'ять періодичних видань: найстарший часопис “Głos Polski”, його конкурент — двотижневик “Kurier Tarnopolski”, два українські часописи — народовецький двотижневик “Подільське Слово” та москвофільський тижневик “Руская Воля” (обидва закрили в 1912 р.) та часопис єврейської громади “Słowo żydowskie”.

У серпні на залізничному двірці газові ліхтарі замінили на електричні, завдяки чому значно поліпшилося освітлення перону та двірцевого майдану.

Вулицю Агенора до залізничного двірця вимостили бруківкою, а в сквері на вул. Міцкевіча та біля фігури св. Теклі вимурували криниці з чистою джерельною водою.

На Оболоні містився спортивний майдан єврейського товариства “Єгуда”, на якому переважно тренувалися команди копаного м'яча. 18 червня здивовані тернополяни побачили тут політ аероплана — літального апарата місцевого промисловця Броніслава Гловінського.

18 листопада відбулося урочисте відкриття нових навчальних закладів: “Ц. (ісарсько) К. (оролівська) Руська Гімназія ім. Франца-Йозефа I” та “Ц. К. 2-га Польська Гімназія ім. Юліуша Словацького”. Урочистості розпочалися Службою Божою в церкві та костьолі. Відтак процесія учнівської молоді на чолі з 30-особовою оркестрою рушила на вул. Косцюшка, 9. Руську гімназію освятив греко-католицький парох о. Володимир Громницький. На відкритті промови виголошували віце-президент Крайової Шкільної Ради д-р Дембовські та директор Руської гімназії д-р Омелян Савицький (українською). Польську гімназію на вул. Конарського освятив ксьондз д-р Болеслав Твардовські, виступали д-р Дембовські (польською), директор 1-ї гімназії д-р Мауріці Мацішевські (латиною), а наприкінці — директор 2-ї гімназії д-р Казімеж Ленкевіч. У залі Товариства Приятелів Музики відбувся святковий концерт.

Руська гімназія мала навчальні класи і робітні (майстерні), каплицю та гімнастичну залу. У дворі ріс невеликий ботанічний сад. Через 19 років у вчительській бібліотеці було 483 твори (733 томи), учнівській — 123 твори (146 томів), у т.ч. україномовної літератури — 320 творів (445 томів).

Директорами 2-ї Польської гімназії були: Валеріян Гек — управитель (1906–1907), Михайло Сівак (1907–1911), д-р Владзімеж Ленкевіч (1911–1931), д-р Адам Гейльперн (1931–1939); професорами та учителями — д-р Самуель Таубелес, д-р Даніель Гросс, Никифор Садовський, Євгеній Спіттал, Станіслав Відацкі, д-р Охсер Шулін, кс. Леопольд Клементовскі, Домінік Питель, д-р Бенедикт Ельмер, Мечислав Відавч, Владислав Шепанік, Стефан Кордуба, д-р Яцек Едлінські, Іван Німців, д-р Василь Пастушин, д-р Адольф Шалль, Стефан Колянківський, д-р Тадеуш Ладенберг, д-р Адам Пжибось.

Влітку Галичною подорожував мистецтвознавець та художник Георгій Луканський (1884–1952). Він побував у Тернополі, Бережанах, Бучачі, Вишнівці, Гримайлові, Гусятині, Заліщиках, Збаражі, Золотому Потоці, Кривчому, Скалаті, Скалі, Токах та Чорткові, де змальовував пам'ятки архітектури. Результатом його подорожі була праця “Галиція в ее старине” (1915). В 1921 р. він емігрував до Франції.

Тернопіль отримав свого “однофамільця” в Канаді. Емігранти-галичани звичайно називали нові поселення рідними серцю іменами. Так, 1907 року в мале містечко, розташоване за 100 км на північний схід від м. Саскатун (провінція Саскачеван), прибули кілька родин із сіл Чагарі Збаразькі та Максимівка (повіт Збараж). У 1911 р. поселення отримало назву “Тернопіль”, бо містечко Збараж на той час у Канаді вже було.

Тернопіль у Канаді. 1911 р.

1912

Населення Тернополя на початку року становило 33 813 особи, в тому числі 13 987 євреїв, 10 262 греко-католики, 9 554 римо-католики. На Загребеллі проживало 1 867 осіб.

У березні в залах Страхового Товариства проходила велика виставка малярства та скульптури, організована Товариством польських малярів “Sztuka” (“Мистецтво”). На ній експонувалися твори В.Коженьовскої, Войцеха та Юліуша Коссаків, тернополянина Казімежа Костіновича. У виставці брав участь учитель місцевої Реальної школи Францішек Красьненські, який представив 15 картин, зокрема: “Зима в Тернополі”, “Миський сад у Тернополі”, “Вид на Пасічанку”, “Автопортрет”, “За роботою” та ін. З нагоди цієї імпрези було видано каталог (Тернопіль, 1912).

Два польоти в небо з петриківської луки (28 та 29 липня) здійснив відомий летун (льотчик) — італієць, граф Мікель Сціпіо дель Кампо на аероплані системи “Moran”. Він гостив у Тернополі з нагоди ярмарку св. Анни. Вперше мешканці міста мали можливість наочно спостерігати те, що досі бачили лише в кінематографі або на світлинах. Аероплан злітав у напрямку Березовиці, перед цвинтарем повертав до міста і від ставу знижувався, завершуючи коло. Польоти зібрали велику кількість глядачів, які й не підозрювали, що через два роки аероплани нестимуть їм смерть.

Того ж року на вулицях Тернополя з’явився перший автомобіль. 21 серпня було відкрито омнібусовий рух від залізничного двірця до Загребелля та від Заруддя до “Микулинської Рогатки”. Ціна проїзду становила 10 галер.

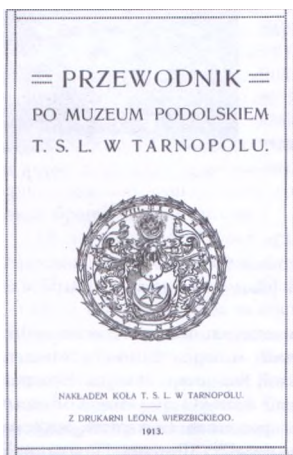
1913

Напередодні війни економічна ситуація в Галичині погіршилася. Безробіття охопило всі верстви населення міста. Одне із найбільших підприємств — паровий млин Рудольфа Галля — через брак коштів перестав діяти. Зупинився і млин Якуба та Давида Бартфельдів на Загребеллі. Понад 200 родин робітників залишилися без засобів для існування. 621 мешканець звернувся до Міської ради за допомогою. В кінці березня — на початку квітня двічі роздано по 1 300 буханців хліба.

У квітні тривало зведення будинків Дирекції Фінансів, Вчительської Семінарії, військових касарень для полку артилерії, тож частина безробітних знайшла тимчасову працю та хліб.

1 квітня на основі філії Руського Педагогічного Товариства створено Руське (згодом — Українське) Педагогічне Товариство “Рідна Школа”.

Розпочато організацію музею в Тернополі — першого на галицькому Поділлі, початок збірки якого сягає 1907 року. “Регіональний Подільський Музей” було відкрито у неділю 13 квітня 1913 р. Його експозиція розміщала в чотирьох залах Товариства Народних Шкіл на вул. о.Качали, 1–2. В першій залі знаходилися археологічні знахідки з околиць Теревовлі та інших міст Тернопільщини. Серед них — кремінні знаряддя, фрагмент античної амфори, колекція римських скляних обручок, предмети з поховань різних епох, стильові меблі, порцеляна та гобелени. У цій залі привертала увагу велика бронзова чаша, викопана 1900 р. під замком у Теревовлі й подарована Магістратом міста, гіпсові відливки скульптур Віта Ствоша.

*Путівник по Подільському Музею
ТНШ у Тернополі. 1913 р. Обкладинка*

Серед експонатів другої зали — давні акти XVII–XVIII ст., мапи, оригінальні фотознімки, скляний та керамічний посуд, зброя та військово спорядження польських повстанців армії Наполеона I та кримських татар, рільничі знаряддя, макети селянських забудов. Багатою і різнобарвною була експозиція духовної та матеріальної культури русинів, зокрема різьба, малярство, народний одяг, килими та вишивки, 332 писанки.

У третій залі була виставлена велика колекція нумізматики: 1 326 металевих монет та сотні паперових грошей з різних країн. В окремій вітрині зберігалися 553 польські монети, давніші з яких датовані початком XVI ст. Були тут 68 медалей та 44 римські монети, викопані на території краю, а також мідьорити, рисунки, мініатюри та живописні картини.

Четверта зала представляла пам'ятки природи, колекції птахів, кістки та зуби мамонтів, знайдені на Поділлі, роги оленів і лосів, зразки дерев, рослин, мінералів і корисних копалин. Окрасою залу був метеорит вагою 1916 грамів, знайдений 1909 року в с. Бобулинці (повіт Бучач).

Ініціатором створення музею був Станіслав Сороківський — професор Миської Вчительської Семінарії (1901–1914) та багаторічний голова Управи ТНШ (1903–1914). Він також упорядкував путівник по музею, виданий у Тернополі (1913).

Суботнього вечора, 26 квітня, в залі кінематографа “Світязь” відбувся концерт польського піаніста Артура Рубінштейна. Перед тим він гастролював у Росії. Присутнім сподобалася віртуозна та елегантна гра піаніста, сповнена постичності та динаміки.

У вересні з Тернополя виїхав катехит польської гімназії кс. д-р Владислав Жила, автор відомої праці “Костьол оо. домініканів у Тернополі. 1749–1779”, згодом виданої у Львові (1917). Він помер у Львові 18 травня 1925 р., перебуваючи на посаді професора релігійного мистецтва в університеті.

2 грудня передано для користування три житлові будинки, т. зв. “залізничні домики”, на вул. Бродзінського, котрі освятили ксьондз Б. Твардовскі та священник В. Громницький. На відкритті були присутні місцеві урядовці, гості зі Львова та посол Рудольф Галь.

У грудні завершено зведення будинку Вчительської Семінарії (архітектор Вільгельм Шехтер). Будівництвом керував інженер Станіслав Мрочковскі. ТНШ віддало його в оренду на 20 років.

Педагог і громадський діяч Станіслав Сороківський (1872–1950)

Історичний огляд приміських сіл Загребеля, Кутківці та Пронятин кінця XIX ст., що нині входять у міську зону

На пагорбі за греблею розкинулося Загребеля (нині що топонімічну назву втрачено). Від його середини відходили два гостинці — на Львів і Бережани.

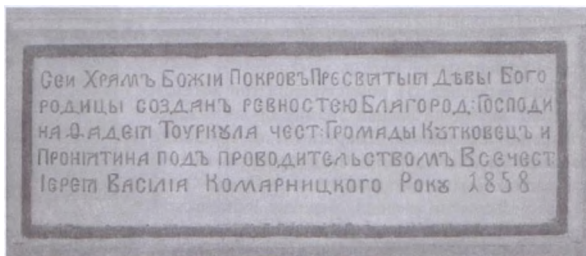
В селі було 1 209 мешканців (за станом на 1895 р.), які проживали у 165 будинках. За національним складом — 979 поляків, 226 русинів, 3 євреї, 1 чех. Вміли читати і писати 127 осіб, тільки читати — 93. Не вміли ні читати, ні писати 989 осіб (81,8 %). З 1844 р. тут діяла однокласна школа з польською мовою навчання. Дітей шкільного віку було 232, з них відвідували школу лише 96. В селі утримували 116 коней, 314 голів рогатої худоби, 1 козу, 1 вівцю, 148 свиней та 10 вуликів. Працювала цегельня і 3 корчми.

У селі був гарний двоповерховий палац з парком і садом, збудований графом Вінценти Кросновским на початку XIX ст. На цвинтарі біля бережанської дороги (нині забуваний) височіла каплиця св. Антонія з графським гробівцем. На території двору містилися 27 будівель, у т.ч. броварня й винокурня. Палац і двір належали Якубу Галлю, їх обслуговували 254 селянини. Вигляд палацу з колонами увічнив на акварелі (1870-ті роки) польський мистець Наполеон Орда.

Напередодні Першої світової війни (1912 р.) на Загребеллі проживали 1 867 мешканців, серед них 1 146 поляків, 470 русинів, 251 євреї.

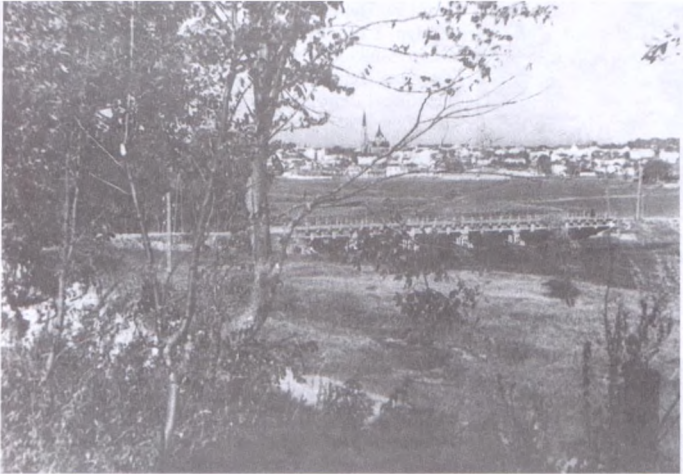
Серет у ті часи, як і тепер, впливав зі ставу двома рукавами: один біля Загребелля, де його води падали на лопасті американського млина, а другий зливався південною околицею Тернополя, обертаючи два млинарські колеса.

На захід від міста, на правому горбистому березі Серета — “Золотий Горі” (інакше — Кутковецька) — лежить село Кутківці. За даними 1895 р. населення села становило 965 осіб (474 чоловіки та 491 жінка), які проживали в 166 будинках. Руською (українською) мовою користувалися 845 жителів, польською — 108, німецькою (їдиш) — 12. Вміли читати та писати 135 осіб, тільки читати — 18. Не вміли ні читати, ні писати 812 осіб (84,1 %). Дітей шкільного віку налічувалося 125, але відвідували школу лише 87. Муровану церкву Покрови Пресв. Богородиці збудовано в 1858 р., про що свідчить пам’ятна таблиця на фасаді:

На подвір’ї церкви — пам’ятний хрест Братства Тверезості (встановлено 1874 р.) та фігура Пресв. Богородиці. Дзвіниця 1911 року. Школа однокласна, з руською (українською) мовою навчання, заснована 1875 року.

Населення займалося рільництвом і плетінням кошиків з лози. У селі багато садів — кутковецькі вишні користувалися великим попитом у Тернополі.

Міст через Серет. Вид на місто від Петрикова

Бджільництвом займалися тільки два господарі, однак селяни тримали 244 вулики. Вони також мали 198 коней, 491 голову рогатої худоби, 42 вівці та 124 свині.

У Кутківцях 12 січня 1889 р. народився Василь Боллох — громадський, військовий та політичний діяч. Його батько був війтом у селі. Закінчив Тернопільську гімназію, студіював право у Львівському Університеті. Під час Першої світової війни — старшина австрійської армії. У листопаді 1918 р., як сотник УГА, був першим військовим командантом Тернополя і повіту, а з переходом за Збруч — командантом Житомира і Проскурова. Після війни осів у рідному селі, де провадив власне господарство. З 1925 р. — член Українського Народно-Демократичного Об'єднання (УНДО). Був членом Повітового комітету УНДО в Тернополі та його секретарем. Працював у кооперації. Був головою Надзірної Ради “Українбанку”, організатором філії “Сільський Господар”, почесним головою Товариства Українських купців і промисловців у Тернополі. В 1935 р. обраний послом до Сейму Польщі. З 1945 р. перебував в Австрії та Німеччині. Очолював Контрольну комісію та Центральне представництво української еміграції у французькій окупаційній зоні Німеччини. В 1948 р. брав участь у створенні Української Національної Ради УНР в екзилі. В 1949 р. емігрував до Австралії. З 1950 р. перебував у Мельбурні, брав участь у підготовці Першого з'їзду делегатів українських громад Австралії. Перший голова Об'єднання Українців Австралії (з 1950 р.). Його іменем у Кутківцях названо вулицю (1990 р.). Будинок, в якому жила родина Боллохів, не зберігся.

Військовий і громадсько-політичний діяч Василь Болюх (1889–1955)

Громадсько-політичний і кооперативний діяч Мирослав Болюх (нар. 1921)

Син Василя, Мирослав Болюх, народився 12 січня 1921 р. в Кутківцях. Відомий в еміграції громадський, політичний і кооперативний діяч, журналіст і редактор. Закінчив Тернопільську гімназію “Рідної Школи” та Техніко-Господарський Інститут у Мюнхені. Був багаторічним головою Союзу Українських Організацій Австралії (1959–1971) та головою Контрольної Комісії. В 1967–1972 рр. — заступник президента Світового Конгресу Вільних Українців. З 1980 р. — голова Ради Українських Кооператив Австралії, з 1982 р. — заступник голови Української Світової Кооперативної Ради. Співорганізатор Фонду допомоги Україні у 1989 р. З 1991 р. працював у Міжнародній Комісії з відродження кооперативного руху в Україні. Автор публіцистичних статей у періодиці. Редактор часописів “Кооперативне Слово” (1975–1978), “Церква і Життя” (1988–1994).

На північ від Кутківців, над Тернопільським ставом, лежить село **Пронятин**. Варто пам’ятати, що давній Пронятин був розташований за 2 км далі від теперішнього. Знищений турками в 1675 р., він відродився на теперішньому місці. Про це свідчить старий цвинтар з руїнами давньої церкви, де було відкрито підземні ходи. Вони слугували укриттям у часи нападів. Муровану церкву Претображення Господнього зведено в 1856 р. У 1895 р. в Пронятині налічувався 721 мешканець, а хат — 126. Руською (українською) мовою розмовляли 696 осіб, польською — 25. Вміли читати і писати 68 жителів, тільки читати — 54. Не вміли ні читати, ні писати 599 осіб (83,1 %). З 87 дітей шкільного віку школу відвідували 71. Руську однокласну школу засновано в 1866 р.

Крім рільництва, бідніші селяни займалися видобутком каменю в каміноломнях. В селі тримали 179 коней, 190 голів рогатої худоби, 5 овець, 150 свиней, 205 вуликів, діяли 3 корчми. Власником обох сіл був Якуб Галль.

**IX. Перша світова
війна
(1914-1918)**

1914

У столиці Боснії м. Сараєво 28 червня (11 липня) 1914 р. був убитий наступник австрійського престолу архикнязь Франц-Фердинанд. Ця подія стала приводом для Першої світової війни, вогонь якої охопив усю Європу.

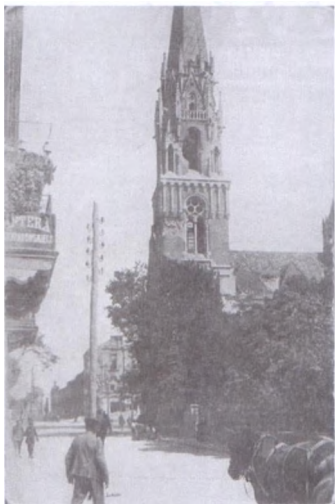
Напередодні війни люди знову шикувалися в довгі черги до кіосків із газетами зі Львова, жадаючи отримати найновішу інформацію. На другому місці за кількістю черг були банки і Міська Ощадна Каса.

26 липня уряд Австро-Угорщини оголосив загальну мобілізацію. Через кілька днів 55-й полк піхоти, що квартирував у Тернополі, зайняв будинок 2-ї польської гімназії. Згодом у ньому містилися військові шпиталі.

31 липня з Тернополя до Іннсбрука вивезено тріох російських громадян, жителів міста.

У серпні з обігу миттєво зникли золоті й срібні монети. Стало неможливо розміняти банкноти великої вартості на дрібні. Щоб пом'якшити розмінну кризу, уряд дозволив Емісійному банкові, а згодом і магістратам, випустити "грошові зошити" — купони із зображенням 10, 20, 50 талерів та 1, 3, 5 крон, тобто такої вартості, якою була розмінна монета. Магістрат у Тернополі випустив тільки два типи купюр — вартістю 50 талерів та 1 крона. На них з лицьового боку було вміщено герб міста, посередині — номінал купюри, а внизу — підпис бургомістра; зі звороту — тиснена печатка міста.

Для визначення загальної національної політики і визволення галицьких українців від панування поляків у перший день війни у Львові засновано Головну Українську Раду (ГУР) під проводом д-ра Костя Левицького. Вона покликала до життя Українську Боеву Управу, що взя-

Пошкоджена вежа Парафіяльного костьоло. 1915 р. Листівка

лася за організацію українського війська, основою якої мав стати Легіон Українських Січових Стрільців (УСС). До складу ГУРУ входили багато уродженців Тернопільщини: С.Баран, С.Голубович, І.Кивелюк, О.Назарук, Є.Олесницький, В.Темницький. Українська молодь на заклик від 6 серпня Головної Ради і Боевої Управи почала масово зголошуватися в ряди Січового Стрільцтва. З повітів добровольці збиралися в Тернополі, звідки їх відіслали до Львова. Польські добровольці, відповідно, вступали до Східного Легіону.

Загальна мобілізація покликала всіх резервістів до військової служби. Місто наповнилося мобілізованими селянами. Багато родин, переважно з адміністрації, евакуювали на Захід — до Відня, Будапешта і Тіроля. В Тернополі залишилися старші за віком чоловіки, жінки і діти. Залишився бургомістр д-р Станіслав Мандль. Серед населення зчинилася паніка. Міщани з передмість покидали свої домівки і переходили в центр.

7 серпня в тернопільському шпиталі з'явилися перші троє поранених вояків, які були атаковані під Підволочиском.

Природа вішувала радикальні зміни в житті людей і суспільства. 21 серпня несподівано вдарив перший мороз (-3°C). Того ж дня об 11.00 год. відбулося повне затемнення Сонця.

Урядова пропаганда запевняла, що росіяни ніколи не дійдуть до Тернополя. Однак 22 серпня в обідню пору, після трьох тижнів війни, почулися гарматні постріли, а згодом на місто посипалася шрапнель. Вогонь був спрямований на залізничний двіресь, віадук і колію, що вела до Білої. Австріяки окопалися на петриківських узгір'ях. Мешканці міста поховалися в пивницях. У результаті гарматної перестрілки постраждали дах і вежа недавно зведеного Парафіяльного костюлу, високий будинок Товариства Народних Шкіл.

У неділю, 23 серпня 1914 р., близько 16-ї години до міста вступила російська армія. Через те, що костел оо. домініканів був зачинений, якийсь солдат вистрелив у залізні двері. Куля залишила після себе наскрізний отвір. Пострілами пошкоджено фігури святих на фронтоні. Солдати грабували крамниці та склади. Російське командування наказало розбити цистерни зі спиртом, що зберігалися в нішах під залізничним мостом, побоюючись, щоб вони не потрапили до рук охочих до пиятики солдатів. Від моста вулицею Тарновського до костюлу стікав потічок чистого спирту. Його вздовж вулиці охороняв козацький патруль з нагайками. Терміново було введено стан облоги.

Окупаційна влада закрила всі школи, бібліотеки і книгарні, заклади культури, громадські товариства, періодичні видання. В Бурсі ТНШ і гімназіях росіяни зробили шпиталі для поранених. Зал польського "Сокола" переобладнали в православну церкву св. Миколая. Замість дзвонів били в залізні рельси. Настоятелями церкви були "батюшки" — проф. Фьодор Тітов, згодом — Димітрій Марков.

Вводилися обмеження на вживання української мови. Громадське, культурне та економічне життя міста завмерло саме тоді, коли в кожній з ділянок воно зробило значний поступ на шляху національного утвердження. Без підстав на життя

залишилися сотні урядників і вчителів. У попередньому складі діяв лише Окружний Суд. Єдиним впливом зацікавлення окупаційної влади в справах освіти були курси російської мови, zorganizовані для вчителів сільських шкіл у грудні 1914 р. Вони проходилися в Колегії оо. єзуїтів. Ставлення росіян до галичан початково було таким, як до українського руху взагалі в Російській імперії. Всевадною в місті була жандармерія, яка арештувала визначних громадян без усякого приводу і займалася реквізіціями. Коли окупанти захопили місто, директор української гімназії проф. Роман Цеглинський зі своїм сином-студентом у відчай отруїлися.

Тернопіль швидко набирив вигляду прифронтового міста. Крамниці заповнили російські купці, які навезли своїх і закордонних товарів. Міщани вперше побачили екзотичних калмиків, киргизів, чеченців, татар і монголів. Місто засмічене “семечками” (лушпинням з-під насіння соняшника), вечорами пило і гуляло. Коли бракувало шампанського і “водки”, солдати пили одеколон і денатурат. Зростала дорожнеча. З’явилися спекулянти і різні комбінатори.

У серпні-вересні 1914 р., у результаті т.зв. Галицької (Галицької) битви, Східна Галичина була повністю окупована. Австрійсько-російський фронт тривалий час стояв на Стрипі. Тернопіль знову опинився в прифронтовій смузі й створював враження військового табору. На залізничній станції стояв безперервний рух. Одні частини відходили на фронт, інші поверталися в тил. Везли амуніцію, продовольство, зброю. В місті перебував численний відділ бельгійських солдатів, які обслуговували броньові автомобілі, технічне спорядження та кулемети. Наприкінці року на станції з’явилися сиві стрілецькі однострої. На відкритих вагонах, під конвоем, везли полонених галицьких хлопців в австрійських уніформах у глиб Росії. В грудні дві похідні кухні видавали дешеві обіди для бідних міщан.

Тодішні події описав письменник Осип Маковей в оповіданні “Патруля”, вперше надрукованому в львівській газеті “Діло” (1915 р.). Він, на той час військовий перекладач, проживав у готелі Адлера на вул. 3-го Мая.

1915

Після об’єднання з Союзом Визволення України (СВУ), 5 травня 1915 р., у Відні утворено Загальну Українську Раду (ЗУР), що стала представляти увесь український народ на час війни. Наступного року політичний провід перебрала Українська Парляментська Репрезентація на чолі з д-ром Євгеном Петрушевичем.

У травні в Тернополі побував американський письменник і журналіст Джон Рід. Як військовий кореспондент журналу “Метрополітен”, разом із художником Б.Робінсоном, він проїхав через Румунію до Заліщиків і вздовж фронту аж до Петрограда. Свої враження про Тернопільщину, розповіді про воєнні події, цікаві спостереження він залишив у книзі дорожніх нотаток “Вздовж фронту” (“Війна у Східній Європі”), в 1928 р. перекладену російською мовою. Ось одна з його оцінок: “Тернопіль — місто важкої польської архітектури, в якому чимало великих, сучасного німецького стилю будівель, — місто несподіваних перспектив...”

Братовбивство на фронті тим часом продовжувалося. У червні жорстокі бої точилися на північний захід від міста. Фронтowa лінія визначилася по лінії Тернопіль-

Зруйнований залізничний міст-віадук. 1917 р. Листівка

Глядки-Чебрів-Кізіїв. Австрійські війська безперервно атакували російські позиції, але безуспішно. 15 червня австрійці бомбардували Тернопіль.

У липні 1915 р. німецькі війська здобули Львів і почали наближатися до Тернополя. Російська влада вивезла на Схід, як заручників, парохів о. Володимира Громницького і кс. Болеслава Твардовського, директора “Народної Торгівлі” Миколу Турина та бургомистра Станіслава Мандля. Через деякий час кс. Твардовські та д-р Мандль повернулися. Міську управу росіяни передали директору Вчительської Семінарії д-ру Емілю Міхаловському.

Руїни парового млина Р. Галля. 1915 р. Листівка

Актор і режисер Лесь Курбас (1887–1937)

Актор і режисер Микола Бенцаль (1891–1938)

Актор і театральний діяч Теофіл Демчук (1896–1992)

У серпні, під час короткочасного відступу російської армії, поблизу міста знову проходила лінія фронту. Вулиці міста спорожніли. Саме тоді росіяни підірвали залізничний міст-віадук над Рудкою, спалили передмістя Заруддя і паровий млин Рудольфа Галля.

Війна застала львівський Театр товариства “Руська Бесіда” у Борщеві. Таким чином у Тернополі опинилися Лесь Курбас, Микола Бенцаль, Януарій Бортник, Теофіл Демчук, Володимир Калин. У жовтні 1915 р., коли росіяни намагались наступати на Захід, під проводом Лєся Курбаса актори створили колектив під назвою “Тернопольські Театральні Вечера” (“Тернопільські Театральні Вечори”). Окупаційна російська влада дала дозвіл з тим, щоб театр обслуговував солдатів-фронтовиків, проте заборонила друкувати афіші українською мовою. Колектив репетирував у помешканні Л.Курбаса, а відтак 18 жовтня розпочав свою діяльність виставою “Наталка Полтавка” в залі кінотеатру “Світязь”. Інші зали були зайняті військовими. Вистави відбувалися 4–6 разів на тиждень. Згодом проходили тричі на тиждень у “Мишанському Брацтві”. В театрі організовано оркестрову групу під управою Атермана. Розголос про новий театр пішов по всій Галичині.

До складу “Вечорів” також входили актори П.Басса, В.Бурбела, П.Ващик, А.Герасимович, М.Задорожний, С.Зубрицький, Т.Ковальський, Ф.Лопатинський, Л.Міхенко, В.Наливайко, В.Супінський, Ю.Ходорівський, І.Чубатий, А.Шеремета, Я.Ясень-Славенко. Жіночу групу представляли Анна Бабій, Теодозія Бенцаль, Анна і Стефанія Брояківські, Ляоня Будзинська, Ольга Василюшин-Басса, Ольга Волинець, Тетяна Голуб, Марія Калин, Ольга Ковальська, Марія Крумпівна, Фільомена Лопатинська, Августа Наївна-Хома, Марія Чернявська-Костева, Анна Юрчакова. З Чорткова приїхав Іван Рубчак, який привіз частину театрального гардеробу. В репертуарі трупі переважала українська тематика — всього 52 п’єси.

5 листопада 1915 р. Німеччина та Австро-Угорщина проголосили незалежність Польщі. Восени того ж року російська влада, зважаючи на настрої населення, дозволила відкрити початкові школи, польську гімназію й учительську семінарію. Костьоли і монастир оо. єзуїтів були закриті, бібліотеку і ченців жандарми вивезли до Києва.

Вірні своїй звичці від часів Петра I, росіяни вивезли 12-тонний дзвін із Манастирської церкви. У Подільському музеї знищили багату збірку тканин і вишивок, стільової порцеляни, пограбували колекцію документів, карт, гравюр і рисунків, творів скульптури і художнього промислу. Частину експонатів було заховано на горіщі Марістрату. До Росії вивезено колекцію монет, яку повернули з Москви лише в 1929 р. Характерно, що розкрадені монети стали предметом обмінної торгівлі на тернопільському ринку. У музейних залах відкрили військовий товарний магазин.

*Актор і співак Іван Рубчак
(1874–1952)*

1916

Наприкінці року окупаційна влада згодилася на відкриття “малоруських” шкіл, бо охочих до вивчення російської мови не виявилось. Було відкрито народну школу під дирекцією Якова Миколаєвича, Вчительську семінарію під дирекцією проф. Івана Боднара та гімназію (директори проф. Петро Ріпнійський, згодом — проф. Ілярій Брикович).

3 листопада на стінах будинків з’явилися перші театральні афіші українською мовою. Однак російська окупаційна влада заборонила організацію “Українського Театру” під проводом Миколи Бенцаля.

У тернопільському госпіталі перебував російський шахіст, згодом чемпіон світу Александр Альохін. Прикутий до ліжка через хворобу, він давав сеанси одночасної гри місцевим шахістам. Для вирівнювання шансів грав “наосліп” одночасно на 12 і більше дошках. Він провів одну з блискучих партій, не дивлячись на дошку, з тернопольянином Фельдтом, який грав чорними.

Комендантом в окупованому Тернополі був полковник П.К. Козлов (1863–1935) — російський дослідник Центральної Азії і мандрівник, з 1927 р. — член ВУАН.

1917

Лютнева революція 1917 року в Росії викликала піднесення, а невдовзі й деморалізацію солдатів гарнізону. Вони роззброїли й заарештували жандармів. На площі Собеского почалися мітинги. Вищою владою для військових став Гарнізонний Виконавчий Комітет. Влада командирів стала обмеженою. На вул.Лелевеля російський солдат убив офіцера, який вимагав віддати йому честь.

На лінії фронту бої тимчасово затихли, почалося братання австрійців-галичан з малоросами-наддніпрянцями. Російський живописець Александр Герасімов (1881–1963; в 1947–1957 рр. — президент Академії

*Державний діяч Іван
Красковський (1880–1937)*

мистецтв СРСР), який перебував на Тернопільщині, згодом намалював велику картину “Братання на фронті під Тернополем 1917 р.” (1927), яка тепер знаходиться в Музеї революції (Москва). В тернопільських музеях зберігаються 9 малюнків (1916 р., гуаш, картон) А.Герасімова, серед них зображені брама казарми, пам’ятник А.Міцкевічу та Старий замок у Тернополі.

У 1914–1917 рр. на Тернопільщині також перебував український художник Іван Дряпаченко (1881–1936) — випускник Петербурзької Академії мистецтв. Він виконав графічні малюнки Тернополя, Збаража, Бучача. Деякі з них були надруковані у “Летописи войны” (1915–1916).

Українську Центральну Раду в Тернополі (з 9.04.1917 р.) представляв губерніяльний комісар Іван Красковський, за походженням білорус, згодом — заступник Генерального Секретаря внутрішніх справ і Міністра закордонних справ УНР. Його заступником був українець Кость Лоський, який пізніше був послом УНР у Фінляндії. Комісар Тернопільського повіту — Леонід Юркевич. У канцеляріях вони залишили на місцях всіх службовців. До співпраці покликано Громадянський Комітет у складі дев’яти членів, по трьох від кожної групи національностей Тернополя.

Навесні 1917 р. почали активну діяльність наддніпрянські українці, які служили в російській армії. Одним із перших заходів було військове віче 8 квітня, організоване Українським Військовим Клубом ім. Гетьмана П.Полуботка.

Для захисту національних прав українців 27 квітня, “за часів московської інвазії”, була створена громадсько-політична організація — Українська Тернопільська Рада (УТР). До її складу входило 15 осіб, у т.ч. голова — професор гімназії Лярій Брикович, заступник голови — о. Григорій Скасів із Кутківців, секретарі — адвокат Стефан Брикович і проф. Ярослав Яцкевич, скарбник Іван Топольницький. Президія УТР розмішувалася в будинку “Народної Торгівлі”. Однією з перших справ нової організації було звернення до населення Тернопільщини подавати відомості про виселених жителів в Росію протягом 1914–1917 рр. Складені списки полегшували і прискорювали повернення галичан додому.

*Історик і громадський діяч
Дмитро Дорошенко (1882–1951)*

Крайовим комісаром на терені окупованої російським військом Галичини і Буковини (з правами генерал-губернатора) був проф. Дмитро Дорошенко, заступник голови Української Центральної Ради. У травні він приїхав до Тернополя. Делегація УТР і представники міського громадянства (серед них проф. І.Брикович, д-р В.Вітошинський) вітали високого гостя в “Подільському” готелі, де він зупинився і де засідав Гарнізонний Виконавчий Комітет. Дмитро Дорошенко залишив спогади “Тернопіль під час російської революції (1917 р.)”, в яких дав об’єктивну характеристику деморалізованій окупаційній

армії. Офіцерство дбало лише, щоб сяк-так зберегти військовий лад і зовнішню подобу армії, а не про те, щоб солдати не кривдили місцеву людність. Дисципліну скасовано, і всяка карність зникла. Розгнuzдана солдатчина творила безчинства над беззахисним населенням — гвалтувала жінок і дівчат, грабувала, нищила садки і городи. Галицькі селяни, писав Д.Дорошенко, за час війни опинилися в стані державних рабів, над якими нависли примусові повинності: направа шляхів, мостів, рубання лісу, риття околів, постійна реквізиція хліба і худоби. Все це відбувалося без усякого порядку і норм, залежало від волі окремих осіб або темної солдатської маси.

Після від'їзду Л.Курбаса до Києва, в кінці березня 1916 р., художнім керівником “Вечорів” став Микола Бенцаль, а адміністратором — Теофіль Демчук. Влітку в театр прийшли М.Крушельницький, М.Стрільчик, Антоніна Осиповичева. 10 травня “Тернопільські Театральні Вечори” влаштували перший від початку війни концерт на честь Т.Г.Шевченка. Володимир Калин декламував тоді вірш Кобзаря “Осії. Глава XIV. Подражаніе”.

На початку літа за наказом Тимчасового уряду в Петербурзі розгорнулася підготовка до наступу на Південно-Західному фронті. Місто знову опинилося в центрі подій. 15 червня сюди прибув військовий і морський міністр Тимчасового уряду Росії А.Ф.Керенскій (з 21.07.1917 р. — міністр-голова), щоб підняти бойовий дух у військах. Він проїхав автом вулицею 3-го Мая, серед натовпу солдатів, до площі Собеского. Його появу на балконі будинку “Полковниківки” (“Оберстгебойде”) 10-тисячна армійська маса приймала оплесками й криками “ура!”. Промовець привернув увагу натовпу словами: хто не хоче воювати, той буде усунутий від поділу землі. Він говорив про гнилість старого режиму, про кривди і страждання народу, про рівність і волю, що тепер настала, та про щасливе життя в Росії, коли скінчиться війна. “Проте війну треба довести до переможного кінця...”, — закликав міністр. Мітинг тривав понад дві години.

З балкону “Полковниківки”, де А.Ф. Керенскій даремно піднімав бойовий дух росіян, наприкінці червня виступав бельгійський політик (згодом — міністр юстиції) Еміль Ван-дер-Вельде перед особовим складом бельгійського мотозагону, який брав участь у військових діях.

Генеральним вікарієм Тернопільської греко-католицької округи у роки Першої світової війни був о. Франц Ксаверій Бонн (1882–1945) — релігійний і політичний діяч бельгійського походження, монах ордену оо. редemptористів. Від 1911 р. він перебував у Галичині, вів пастирську і місіонерську діяльність на Тернопільщині. Виступав проти насильного впровадження православ'я російською окупаційною владою. У 1919 р. — капелян УГА, в.о. голови дипломатичної місії ЗУНР у Ватикані. Наприкінці 1921 р. емігрував до США.

Отць ЧНІ Франц Ксаверій
Бонн (1882–1945)

УТР, спільно з театром, провели кілька масових заходів — маніфестацій, концертів, урочин, які засвідчували пробудження народу, підкреслювали ідею соборності України. Першими були свята на честь Т.Г. Шевченка — 9 березня і 19 травня. Зібрані кошти організатори передали на розвиток шкільництва. На вул. Свято-Янівській було відновлено пам'ятну таблицю 1914 р., встановлену до 100-річчя від дня народження Кобзаря, яку зірвали росіяни на початку окупації.

Помітною подією в місті була маніфестація 27 травня, влаштована в перші роковини смерті Івана Франка. У ній взяли участь наддніпрянці та галичани. Була гарна сонячна днина. “Такої величавої маніфестації Тернопіль не бачив ані до війни, ані після неї. Організатори свята мали на меті підняти дух селянських мас, додати їм віри у власні сили...”, — писав Я.Яцкевич, учасник свята. До програми входила Служба Божа в Середній церкві, урочистий похід вулицями міста з промовами, а ввечері — святковий концерт у залі “Мішанського Брацтва”. Учасників зібралось близько 15 тисяч. Попереду походу — кінні бандерії січовиків і соколів з національними прапорами, а між ними актори в історичних костюмах. Іван Рубчак у козацькому жупані з булавою в руці виступав як Богдан Хмельницький. У поході брали участь місцеві жителі — галичани і військові-наддніпрянці. Австрійські “русини” і російські “малороси” вперше відчували, що вони є українці.

Гімн “За Україну” (слова М.Вороного) вперше в Тернополі заспівала Софія Стадникова, вбрана в національний одяг. Захоплена публіка примусила артистку повторити його тричі. Співав великий мішаний хор і декламували вірші артисти українського театру. Цим величавим концертом закінчилася діяльність “Тернопільських Театральних Вечорів” — славної сторінки в історії міста.

6 червня 1917 р. помер довголітній директор 1-ї гімназії д-р Мауриці Мацішевські — “Нестор серед директорів середніх шкіл у Галичині”, автор краснавчих монографій, творець “Польської Бурси”, довголітній міський радник, член Окружної Шкільної Ради. Похований на Микулинецькому цвинтарі.

Український Військовий Клуб, спільно з громадськістю міста, у червні провів День Національного Фонду. Того дня повсюдно продавали жовто-блакитні стрічки і значки з Національним Гербом, листівки і книжки українською мовою. На стінах будинків був розклеєний 1-й Універсал Української Центральної Ради.

Почався військовий наступ — “Офензива Керенського”, але солдати Гренадерського, кількох рот Фінляндського і Павловського полків відмовилися воювати. Їх роззброїли, багатьох заарештували і відправили до Кам'янець-Подільського у в'язницю.

29 червня 1917 р. о 5-й год. ранку почався ураганний гарматний обстріл. На проміжку від села Бишки до Зборова заграли 520 батарей. Під селом Коноях москалі взяли в полон весь курінь УСС.

Полонених січовиків вели разом із австрійськими вояками через Озірну до Тернополя. Дорогою їх стрічали українізовані частини російської армії під жовто-блакитними прапорами, що йшли на фронт. Серед них були солдати корпусу генерала Павла Скоропадського, згодом Гетьмана України. В Тернополі полонених

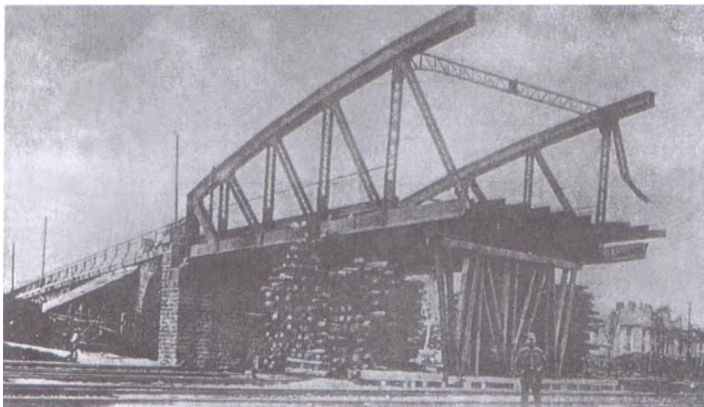
усів привітала від імені української влади делегація під проводом повітового комісара Леоніда Юрквича, який пообіцяв повідомити про їхній приїзд Центральну Раду в Києві.

Серед полонених був десятник УСС Степан Немеш (1896–1982) із Добромірки на Збаражчині, випускник Тернопільської гімназії. У Тернополі він зміг втекти з московського полону, деякий час переховувався в знайомих, згодом вийшов до Станиславова. Після Визвольних Змагань і закінчення правничих студій у Львівському університеті працював в Окружному суді у Тернополі (1927–1930 рр.)

4 і 7 липня в тернопільському небі точилися запеклі російсько-німецькі бої. Обидва противники зазнали значних втрат. В останньому з них загинув російський авіатор, георгіївський кавалер, 21-річний корнет Юрій Гельшер (Гельков). Тіло його перевезли і поховали в Бучачі, де розташовувався тоді авіазагін.

Важливою і водночас складною проблемою для УТР була організація самоврядування на місцях. Для цього 10 липня в Тернополі провели нараду представників повітів. З огляду на загрозливу обстановку на фронті прибула всього 31 особа зі Збаража, Копичинців, Снятина, Теревовлі та Тернополя. На нараді прийнято рішення створити Українську Краєву Раду (УКР), підпорядковану УЦР в Києві. Головою обрано Глярія Бриковича. Однак УКР не змогла приступити до роботи.

19 липня надійшов наказ про поспішну евакуацію міста та околиць. Росіяни почали нищити військові об'єкти. Наступного дня з'явилися німецькі аероплани, що бомбили залізничну станцію. Серед відступаючих виникла паніка. У суботу, 21 липня, о 15-й год. підпалили касарні біля замку. Великі пожежі палали чотири дні. До них спричинилися російські солдати під проводом офіцерів. Вони

Руїни залізничного моста на вул. Смиковецькій. 1915 р. Листівка

Спалена кам'яниця Е. Франца на розі вулиць Міцкевіча і 3-го Мая. 1915 р. Листівка

Руйни Старого Замку. Вид з боку міста. 1917 р.

Спалені будинки на вул. Міцкевіча. Східна сторона. 1915 р. Листівка

Зруйнований будинок на вул. Міцкевіча. 1915 р. Листівка

методично кидали бочки з гасом (бензином) усередину будинків. Пожежників до гасіння вогню не допускали. Таким чином місто перетворилося на руїни. Військо не дозволяло виносити майно громадян. Із 2285 житлових і громадських будинків повністю зруйновано 127 і частково — 70, із 538 господарських будівель повністю знищено 59 і частково — 70.

Зруйнований Депозитний (Віденський) Банк на вул. Міцкєвіча. 1915 р. Листівка

У полум'ї згоріли кращі поверхові будинки на вулицях 3-го Мая, Міцкєвіча, Тарновського, Бродзінського, Агснора, вся забудова вулиць Перля і Львівської. Були знищені залізничний двірць, Старий замок, Державна Прокуратура, Офіцерське Казино, Гіпотечний Банк, млин Рудольфа Галля. Висаджено в повітря міську електровню, будинок Промислової Школи на Зарудді, залізничний міст на вул. Смиківецькій, перехід через колії, що вів до парку — “Нового Городу”. Пограбовано аптеку Крижанівського, а потім підпалено. Пошкоджено Магістрат, Вчительську Семінарію, вежу Парафіяльного костюлю та його інтер'єри. Всі товарні крамниці розграбовано, церковні дзвони вивезено. Уцілили лише готель “Подільський”, Міська Ощадна Каса, будинок “Сокола”, Австро-Угорський Банк та забудови Микулинецького передмістя. Пожежі та грабєжі тривали й у неділю 22 липня.

Зв'язок зі Львовом було перервано, і 130 родин польських залізничників, яких росіяни евакуювали із Заходу, не змогли повернутися додому. За попередніми підрахунками Староства, Тернополю було завдано збитків на суму близько 16 млн. корон. Загинуло майже 200 міщан. Був застрелений професор Учительської Семінарії д-р Ян Промінські, який у бінокль спостерігав повітряний бій двох аеропланів. Щоб приховати сліди справжніх підпалювачів, персонал міської “Стражі Пожарної” вивезли до Росії.

Російська “інвазія” (вторгнення) закінчилася. Москалі так поспішно втікали з Тернополя, що забули забрати з собою речі з православної церкви, організованої

Зруйнований будинок д-ра Парнасса. 1915 р. Листівка

Спалена кам'яниця Бауера на розі вул. Голуховського і "Сокола". 1915 р. Листівка

Руїни будинків на вул. 3-го Мая. 1915 р. Листівка

Вул. 3-го Мая. Зліва — пошкоджений готель Адлера. 1915 р. Листівка

в залі “Сокола”. Однак встигли викрасти збірку Подільського Музею (акцією керував капітан Кузьмін). З будинку 1-ї гімназії вивезли інструменти духової оркестри, а з Манастирської церкви — 12-тонний дзвін.

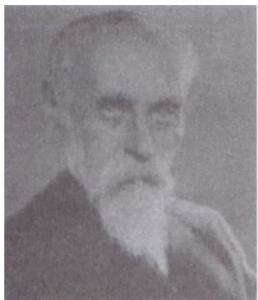
У вівторок 24 липня здивовані мешканці Тернополя, які вийшли з підвалів, побачили на вулицях патруль міської міліції, зорганізований Магістратом.

Громадсько-політичний діяч Сидір Голубович у газеті “Українське Слово” (29.08.1917 р.) писав: “Зі львівського передмістя (від ставу до Ринку — І.Д.) буквально нічого не стало... Церква поцілена гранатами. Нема ні одного дому, де були би всі вікна. Ринок уцілів. Від вулиці Перля стоять спалені дома. Найбільше спустошення — коло старого будинку гімназії. Тут, по обох боках вулиці, погоріли дома. Неушкоджений будинок “Народної Торгівлі”, але склеп роз-

Старий ринок. 1917 р. Листівка

Біохімік, гігієніст і громадський діяч Іван Горбачевський (1854–1942)

26 липня до Тернополя прибув кайзер Німеччини і король Пруссії Вільгельм II. Два роки по тому польські легіонери армії Ю. Галлера встановили посередині скверу на вул. Міцкевича пам'ятний камінь з написом трьома мовами — німецькою, французькою і польською про цю подію. Однією з перших акцій австрійців після повернення до Тернополя була мобілізація до війська міської молоді, що залишилася.

30 липня прибув цісар Австрії Карл I. При в'їзді до міста, на Загребеллі, його зустрічав почесний ескорт — ескадрон пруської кавалерії. Тисячі тернополян вітали цісаря на Ринку. Цивільну владу міста представляв намісник Галичини генерал Карл Гуйн. Після церемонії цісар поїхав до Золочева.

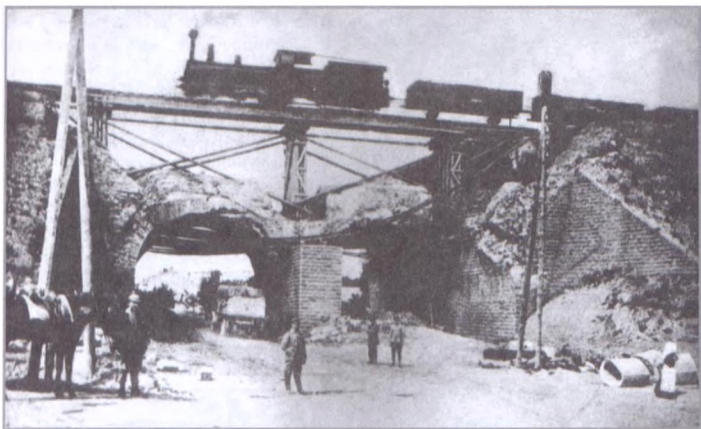
Тим часом українські послы в австрійському парламенті наполегливо домагалися повної національно-територіальної автономії. Визнанням зрослої ролі українців у суспільно-політичному житті імперії стало призначення у липні 1917 р. біохіміка д-ра Івана Горбачевського, уродженця Збаражчини, першим Міністром здоров'я Австрії.

23 жовтня росіяни скинули бомби біля моста на вул. Тарновського і на домініканський сад. Вибух боєприпасів призвів до того, що в костьолі та монастирі оо. домініканів вилетіли шибки у вікнах.

Загальний вигляд зруйнованого росіянами міста. 1917 р. Листівка

Відновлений залізничний міст-віадук. 1917 р. Листівка

Війна тривала і вимагала нових жертв. 17 грудня 1917 р. тернополяни читали “Оповіщенє”, видане бургомістром д-ром С.Мандлем. Воно зобов’язувало до 28 грудня “всіх замешкалих і до Тернополя приналежних ополченців” віком від 17 до 52 років зголоситися у Бюрі для військових справ Магістрату.

1918

В 1914–1918 рр. у Відні виходив двотижневик “Вістник Союзу Визволення України” (у 1918 р. — тижневик “Вісник Політики, Літератури й Життя”). Часопис пропагував ідею державної самостійності України, пов’язуючи її здійснення з перемогою у війні. Одним із чільних співробітників СВУ й деякий час редактором “Вістника” був Омелян Бачинський (1886–1948), який в 1936–1938 рр. працював директором гімназії “Рідної Школи” в Тернополі. Згодом його перевели до Чортківської гімназії.

Серед знаменитостей, які відвідали місто під час війни, був австрійський архикнязь Вільгельм Габсбург, відомий в Україні як полковник Василь Вишиваний. У лютому 1918 р. його призначили командантом армійської групи, до якої входив Легіон УСС, тож до місця свого призначення він проїздив через Тернопіль. Із залізничного двірця архикнязь поїхав до будинку Староства, потім побував на прийомі-гостині в тернопільського духовенства. Цю подію увіковічено на фото.

З нагоди свята Української Державности, 3 березня, до Тернополя приїхав д-р Сидір Голубович — посол до австрійського парламенту і Галицького Сейму. Він неодноразово приїздив до міста, зокрема в кінці року як Голова Уряду ЗУНР.

*Архикнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний)
у Тернополі. 1918 р.*

4 квітня сержант польського Легіону Юрій Дмитрів організував у Тернополі відділ Польської Військової Організації (ПОВ), котрий займався вербуванням і вишколом молоді, збиранням зброї та амуніції, а згодом і поверненням легіоністів, які служили в австрійській армії, додому. Незалежно від ПОВ у місті існувала й Повітова Народна Організація (ПОН), що гуртувала осіб старшої генерації. На чолі ПОНу стояв д-р Раймунд Шмідт. Поляки готувалися до захоплення влади.

Х. Визвольні змагання (1918-1920)

**"В ЦЬОМУ БУДИНКУ З 21 ЛИСТОПАДА
1918 РОКУ ДО 2 СЕРПНЯ 1919 РОКУ
ЗНАХОДИВСЯ ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАРІАТ
- УРІДІ ЗАЛІШНОУКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ."**

1918

Зазнавши поразки у світовій війні, восени 1918 р. почала розпадатися багатонаціональна Австро-Угорська монархія. На її руїнах виникли ряд незалежних держав. На запрошення Української Парляментської Репрезентації 18 жовтня у Львові в Народнім Домі зібралися 150 представників Галичини і Буковини, які обрали Українську Національну Раду (УНРада; голова д-р Євген Петрушевич) і прийняли резолюцію про проголошення Української Держави. В ній говорилося:

“Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

І. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині — а зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцілну українську територію”.

Текст резолюції був обнародований на зборах наступного дня — 19 жовтня. Серед депутатів УНРади були відомі діячі з Тернопільщини — Богдан і Олександр Барвінські, В'ячеслав Будзиновський, Антін Горбачевський, Станислав Дністрянський, Мирон Кордуба, Кирило Студинський.

Представником Самбірщини в УНРаді був проф. Олександр Бойцун (1879-1949) — уродженець Тернополя. Він викладав українську мову в Тернопільській державній гімназії (з 1906 р.) і був директором Чортківської приватної гімназії “Рідна Школа” (з 1913 р.). Після падіння ЗУНРу, арештований поляками, ув'язнений у Львові. Помер на еміграції в Німеччині.

У ніч на 1 листопада 1918 р., випереджаючи польську Ліквідаційну Комісію, Українська Національна Рада перейняла владу у Львові й звернулася з відозвою до українського народу: “Голосимо Тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвища власть — Українська Національна Рада...”. Звістка про збройне повстання швидко поширилася по всій Галичині. Тайний наказ твердив: “В кожному повіті Східної Галичини слід перебрати владу власними засобами”.

9 листопада сформовано уряд — Державний Секретаріат. 13 листопада затверджено конституційні основи нової держави — “Тимчасовий Основний Закон

про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії”. 19 листопада проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР).

Зміна влади в Тернополі відбулася непомітно. Ввечері 31 жовтня австрійський командант гарнізону покликав до себе військового капеляна майора о.Василя Кузьму і заявив, що, згідно з наказом, який він отримав з Львова, передає українцям військову і цивільну владу. Оскільки в гарнізоні не було жодного українського старшини, тому він передав владу священникові. Повідомлені представники українських організацій за допомогою 39 резервістів зайняли всі урядові будинки і вивисили синьо-жовті прапори. Гімназисти на чолі з проф. А.Музичкою роззброїли жандармерію. 1 листопада Севастіян Зубрицький-Винява встановив на ратуші синьо-жовтий прапор. З навколишніх сіл до Тернополя прибували озброєні австрійськими і російськими крісами дружини.

Після здобуття влади в місті Повітовий Комітет звернувся до польської та єврейської громад, пропонуючи співпрацю в новій ситуації. ПОВ відмовилась, а ПОН і євреї погодилися на таку співпрацю. Між двома польськими організаціями поглибилася конфронтація. Поляки вели ворожу пропаганду серед українських вояків.

Увечері 2 листопада в районі залізничної станції розпочалася безладна стрілянина. Грабіжники намагались заволодіти амуніцією у вагонах. Вояків-добровольців на станції навчав поводитися з крісами старшина УСС Євстахій Васишин. Опорою української влади в Тернополі були колишні австрійські жандарми-галичани.

Командант української Військової Команди в Тернополі Василь Болюх 3 листопада звернувся з візозвою до всіх жителів міста і повіту, в якій констатував: “З сею хвилею Тернопіль і цілий його округ підлягає власті Української Національної Ради у Львові, котра являє ся тимчасовим Українським Правительством. Воєним органом УНР в сім місті є Українська Військова Команда ...”.

Головою Повітового Комітету УНРади став поет Петро Карманський, секретарем — Євген Мацелюх, згодом церковний письменник. Повітовий Комісаріят (колишне Староство) і Повітовий Суд очолив радник Олексій Сальвицький, Окружну Дирекцію Скарбу — радник Іван Топольницький, Інспекторат шкіл — Онуфрій Солтис, Харчову управу — Яків Миколаевич, Податковий і Поштовий уряди — Іван Ремеца й Осип Котецький. Комісаром міста став проф. Семен Сидоряк, його заступником — д-р Станіслав Чикалюк.

Військові установи перебрали: командант Тернопільської Військової Округи — сотник д-р Гриць Ракочій (з 12.11.1918 р. — отаман д-р Никифор Гірняк), командант міста й повіту — поручник Василь Болюх, начальник Окружного

*Письменник і громадський діяч
Петро Карманський (1878–1956)*

Командант залізничної станції Ізидор Громницький. 1918 р.

Військового Суду — сотник Володимир Брикович, прокурор — четар Степан Чумак. Командантами залізничного двірця (відбудованого в 1918 р.), були четарі Антін Дудар, потім Ізидор Громницький — син о.Володимира. Командою Повітової жандармерії керував поручник Микола Алиський, міліцією — хорунжий Володимир Лисий. Всі команданти та їхні співробітники присягнули на вірність Українській Державі 18 листопада в Середній церкві. Присягу приймав тернопільський парох о.Володимир Громницький. В готелі Пунтшерта діяла радіостанція. Усі розпорядження для цивільного населення влада видавала трьома мовами: українською, польською та єврейською. Офіційною мовою в урядах і публічних місцях стала українська.

Від 9 листопада почав виходити часопис “Голос Поділля” — вісник Повітового Комісаріату ЗУНР. Його редактор, поет Петро Карманський, в 1912–1913 і 1917–1918 роках був професором української гімназії. Починаючи з 27 листопада (ч.7), часопис став урядовою газетою під назвою “Український Голос” (редактор Євген Мацелюх), що подавала відомості з фронту, висвітлювала внутрішню і зовнішню політику ЗУНРу, друкувала закони, розпорядження і положення. 24 січня 1919 р. “Український Голос” став органом Національної Ради, потім Українського Інформаційного Бюра.

Відповідно до розпорядження полковника Дмитра Вітовського — Секретаря військових справ ЗУНР, від 13 листопада Галичина була поділена на три області з

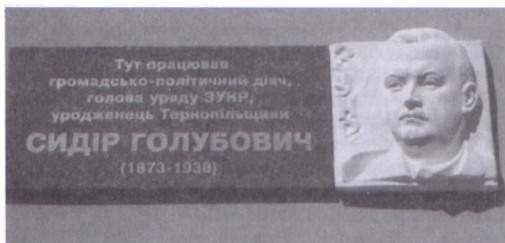
Полковник УГА Дмитро Вітовський (1887–1919)

центрами у Львові, Станиславові та Тернополі. До “області Тернопіль” входили чотири округи: Тернопіль (повіти Тернопіль, Збараж, Скалат, Терехівля), Золочів (повіти Золочів, Радехів, Кам’янка-Струмилова, Броди, Зборів), Чортків (повіти Чортків, Бучач, Гусятин, Борщів, Заліщики), Бережани (повіти Бережани, Бібрка, Перемишляни, Рогатин, Підгайці).

Не маючи змоги протидіяти польській інтервенції, у ніч з 21 на 22 листопада Державний Секретаріат — уряд Західно-Української Народної Республіки — переїхав зі Львова до Тернополя. Головою уряду був д-р Кость Левицький. До складу першого Державного Секретаріату входили: Льонгин Цегельський (внутрішні справи), Василь Панейко (закордонні справи), Дмитро Вітовський

(військові справи), Сидір Голубович (судівництво), Ярослав Литвинович (торгівля і промисловість), Олександр Барвінський (віросповідні справи й освіта), Іван Мирон (шляхи), Олександр П'ясецький (пошта і телеграф), Іван Макух (публічні роботи), Степан Баран (земельні справи), Іван Куровець (суспільне здоров'я), Антін Чарнецький (суспільна опіка і праця). Наказ про відступ видали несподівано, тому не всі державні секретарі змогли виїхати зі Львова. До Тернополя дісталися всього 6 членів уряду з 14. С.Баран, О.Барвінський, Я.Литвинович, І.Куровець, А.Чарнецький і С.Федак залишилися у Львові.

Склад уряду ЗУНР в Тернополі змінився: головою став д-р Сидір Голубович, який також відав фінансами, торгівлею і промислом. Голова прийняв відставку уряду та іменував нових членів. Прийшли нові — Осип Бурачинський (судівництво), Маріян Козанович (публічні роботи), Іван Мартинець (земельні справи). Д-р Агенор Артимович очолив Секретаріят освіти і віросповідань, помічником у нього був тернополянин Микола Чубатий. Урядові установи містилися в Магістраті, українській (вул. Косцюшка) і сусідній 2-й польській (вул. Конарського) гімназіях, готелі “Подільському”.

22 листопада був дуже сильний мороз — -32°C . Стояли великі снігові замети. У місті поширювався плямистий тиф.

23 листопада польський відділ під командою полковника Чеслава Рибінського, сформований в Одесі, перейшов кордон під Сатановим і попрямував до Тернополя. Він складався з 22 офіцерів і 700 жовнірів. Полковник ЗУНР Дмитро Вітовський вислав назустріч січовиків, які 27 листопада під с.Козівка оточили польський загін і взяли його в полон. Решта групи, яка залишилася в Микулинцях, на третій день склала зброю. Полонених відвезли до Тернополя і помістили під вартою в “Полковниківці”.

У зв'язку з виступами поляків полковник Д.Вітовський разом із командантом Військової Округи отаманом Н.Гірняком у кінці листопада перевірили готовність сілських відділів міліції в Тернопільському і Теребовлянському повітах.

Українська влада оголосила військовий стан і загальну мобілізацію для війни з поляками. Запроваджено командантську годину від 18 до 6-ї ранку наступного дня. У гімназії припинено навчання, бо професори і старші гімназисти записалися добровольцями до війська. З молодших учнів створено “Стрілецьку сотню”

*Отаман УГА,
д-р Никифор Гіряк (1885–1962)*

(120 чол.), яку очолив проф. Іван Галушинський. З новобранців сформували Тернопільський курінь (командант сотник В.Бачинський). Покликаних до війська кілька місяців навчали в Коші Окружної Команди в Тернополі. Було зорганізовано 1-й Подільський полк піхоти імені С.Петлюри і батарею артилерії, основу яких склали вояки-наддніпрянці. 28 листопада полк склав присягу на вірність Українській Державі, а 3 грудня на Домініканській площі було освячено його прапор. 4 грудня Тернопільський курінь вирушив на фронт, що проходив під Львовом. Перед відправкою на залізниці відбувся огляд і парад на перейменованій площі І.Мазепи (кол. Домініканська). Парад приймали команданти Військової Округи — сотник Никифор Гіряк і полку — підполковник Володимир Федорович. 10 грудня, у складі Золочівської 4-ї бригади, курінь зайняв ділянку

фронту під Равою-Руською, де стрільці прийняли перше бойове хрещення.

У Тернополі полковник Д.Вітовський — Державний Секретар військових справ ЗУНР 1 грудня видав наказ: “Командантом Летунського Відділу і референтом летунства при Державному Секретаріаті Військових Справ іменую поручника УСС Петра Франка...” Син Каменяра, 28-річний командувач авіації Галицької Армії, із запалом взявся за роботу. Він об’їхав усі колишні австрійські летовища (аеродроми) в Тернополі, Станиславові, Стрию, Рогатині та Красному. За основну базу вибрав останній, оскільки цей аеродром був близько до лінії фронту і недалеко від Львова.

Згодом УНР передала Галицькій Армії 50 літаків, запаси бомб, озброєння, запасні деталі та матеріали. Це дозволило створити ще два авіазагони — в Тернополі та Стрию. Серед небагатьох льотчиків-галичан був Степан Кузьмович з Тернополя.

Командант Військової Округи отаман Н. Гіряк 2 грудня оповістив громадян міста, що Польовий Суд у повітах Тернопіль, Збараж, Скалат і Тербовля каратиме карою смерти через розстріл за такі злочини: вбивство, грабунок, підпали, шпionаж та збройний виступ проти ЗУНРу.

8–9 грудня в Тернополі перебували новий командант Галицької Армії генерал Михайло Омелянович-Павленко і начальник Генерального

*Генерал-полковник Армії УНР
Михайло Омелянович-Павленко
(1878–1952)*

Штабу полковник Євгеній Мешковський. Воєначальники відбули до Бережан, де розташовувалася Начальна Команда УГА.

Через Тернопіль із Сибіру поверталися колишні вояки австрійської армії — галицькі українці, поляки, словаки. З Німеччини прямували на схід полонені росіяни і наддніпрянські українці. Для військовополонених влаштували “харчеву станицю” (їдальню) в бараку біля залізниці, а також тимчасові квартири в “Міщанському Брацтві”, “Українській Бурсі” та приватних домах. Опікувався хворими “Комітет Пань Червоного Хреста”. Шпиталі були переповнені. 15 грудня спалахнула епідемія тифу, завезена до Тернополя австрійськими полоненими, які поверталися з Росії.

Незважаючи на воєнний стан між українцями і поляками, командант дозволив польській громаді, за посередництва “Комітету Пань”, допомагати в’язням, полоненим та інтернованим білизною, одягом, харчами і медикаментами. Кухня “Комітету Пань” видавала майже 2000 обідів щоденно.

Від 1 грудня, спершу в Тернополі, потім у Станиславові, виходив “Вісник Державного Секретаріату Військових Справ” ЗУНРу за редакцією Івана Боберського — члена Боевої Управи і Секретаріату.

Наприкінці 1918 р. тернополяни Микола Бенцаль і Теофіль Демчук організували “Український Театр”, який продовжив кращі традиції “Тернопільських Театральних Вечорів”. Після переїзду до Стрия, у березні 1919 р., його реорганізували в “Новий Львівський Театр”. Ядро нового колективу склали актори колишнього театру товариства “Руська Бесіда”. Художнє керівництво здійснювали М.Бенцаль, А.Бучма, В.Калин. Володимир Калин (1896–1923) в 1920 р. став одним із фундаторів Київського драматичного театру імені І.Франка. Занедужавши, він повернувся до батьків у Тернопіль і тут помер у 27-річному віці. На його могилі на Микулинецькому цвинтарі встановлено надгробок у вигляді обеліска (автор В.Захара) зі словами:

“Спи, сину, спи,
про долю-волю сни,
про долю-волю Вітчизни,
чи ж можуть бути красші сни”.

Грудень 1918 р. був винятково холодним, щедрим на снігопади і заметілі. Тернополяни мерзнули в холодних помешканнях.

1919

Уряд ЗУНРу 2 січня перенісся до Станиславова. Події розвивалися в прискореному темпі. Наступного дня Українська Національна Рада (УНРада) прийняла Ухвалу про Злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою “в одну одноцілну, суверенну Народну Республіку”. За Виділ УНРади Ухвалу підписали д-ри А.Горбачевський (з Чорткова) і Є. Петрушевич. До складу доповненої Ради увійшли 14 членів з Тернопільщини, серед них Петро Карманський з Тернополя та Антін Кунько від Тернопільського повіту.

У середині січня до Тернополя прибув делегат Польської Ліквідаційної Комісії з Кракова Юліан Губерт, який визнав Польську Народну Організацію (голова д-р Р.Шмідт) за представника уряду на терені Тернопільщини. Ця номінація підлила оливи у вогонь боротьби між ПОН і ПОВ. У таборі поляків запанував розлад.

22 січня проголошено Універсал Директорії УНР, в якому, зокрема, зазначалося: “Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили і за які вмирали найліпші сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народня Республіка”. В офіційних документах ЗУНР почали іменувати як ЗО УНР (Західня Область Української Народної Республіки). Д-р Євген Петрушевич став шостим членом Директорії УНР.

Сформований у Тернополі 5-й курінь (командант сотник М.Королюк) першим з Галичини вийшов на оборону Києва. Кожна з чотирьох сотень налічувала близько 150 вояків. 22 січня, під час проголошення Акту Злуки ЗУНР і УНР, курінь тримав східну сторону переднього чотирикутника на Софійському майдані.

30 січня на будинках розклеєно оголошення від імені комісара міста С.Сидоряка, який звернувся до чоловіків української національності, без огляду на віросповідання, віком від 26 до 30 років і тих, хто служив в австрійській армії, з’явитися до будинку Державного Повітового Комісаріату. З нагоди Злуки всім дезертирам було оголошено прощення.

7 лютого помер д-р Еміль Міхаловскі, довголітній директор Учительської Семінарії, бургомістр (урядовий комісар) Тернополя в 1915–1918 роках, посол до Галицького Сейму і австрійського парламенту, автор монографії “Чоловіча Вчительська Семінарія в Тернополі. 1871–1895”. У поховальній процесії, незважаючи на воєнні дії, взяли участь поляки й українці. Були тут й українські старшини — вихованці покійного директора.

До Тернополя 12 лютого прибула французько-англійська місія Міжнародного Червоного Хреста і зупинилася в готелі Пунтшерта. Місія мала ознайомитися з умовами утримання в’язнів. Щоб скомпрометувати молоду українську владу, поляки вдалися до провокації і підбурили двох підстаршин й одного стрільця. Приводом для бунту і стрілянини стала дріб’язкова причина: виплачувані воякам карбованці євреї не приймали в крамницях. Місія передчасно залишила місто. Через тиждень після проведеного слідства всіх трьох як бунтівників розстріляли.

20 лютого з дозволу Української Директорії випушено місцеві гроші — гривні вартістю 2, 10, 20 і 50. Тексти на купюрах були українською мовою. В центрі — герб міста і велика печатка, під якою стояли підписи асесора д-ра С.Чикалюка і комісара С.Сидоряка. Зі зворотного боку — напис “Бюро обчислень міста Тернополя”.

Опівдні 23 лютого до Тернополя з офіційним візитом прибув Голова Директорії УНР-Симон Петлюра. Про це повідомило Українське Пресове Бюро. У поїзді його супроводжував Міністр закордонних справ УНР Володимир Темницький — уродженець Гусятинщини. Вони приїхали своїм поїздом. На станції

*Головний Отаман УНР Симон
Петлюра (1879–1926)*

високих гостей зустрічали начальник Головної Команди постачання УГА полковник Гнат Стефанів (перший Начальний Командант УГА), командант Військової Округи сотник Р. Комаринський, командант полку піхоти підполковник В. Федорович, повітовий комісар С. Зілінський і представники місцевої влади. У почесній варті стояла Гуцульська сотня УСС і чота піхотного полку імені С. Петлюри. Духова оркестра заграла “Ще не вмерла Україна”. С. Петлюра пробув у місті до вечора, відтак поїхав до Станиславова.

Польська громада в останніх днях лютого отримала від української влади дозвіл на відкриття шпиталю для хворих, які видужували від тифу. Шпиталь розмістили в Школі імені А. Міцкевича на вул. Тарновського. Мешканці міста допомагали в його обладнанні ліжками і білизною. Найбільший внесок зробив пансіон сс. йозефіток.

У другій половині березня настали зміни в керівництві міста і повіту. Повітовим командантом став сотник д-р Ілля Цюокан (1887–1940), а міським — Вовк. Д-р І. Цюокан запевняв, що “залізною рукою втримає у місті порядок і дисципліну та допомагатиме Армії”. Згодом він командував 18-ю бригадою і був начальним інтендантом УГА; викладав в Одесі, Ужгороді, Харкові, Києві. Репресований.

*Старшини Тернопільської Військової Округи. 1919 р.
У центрі сидить (4-ий зліва) — сотник Ілля Цюокан*

Політична атмосфера ставала напруженою: до Збруча наближалися большевики. Почалися арешти серед поляків-залізничників, членів ПОН і ПОВ. Польовий суд Повітової Военної Округи в Тернополі (голова д-р Роман Слюзар), після проведеного слідства, 4 травня засудив до розстрілу Єжи (Юрія) Дмитріва (нар. 1892 р.) і Рудольфа Попеля (нар. 1894 р.), а Генрика Шмаха і Стефана Мізера — до 10 років суворого ув'язнення. Наступного дня в'язням зачитали смертний вирок. На пропозицію сказати останнє слово українець Юрій Дмитрів вигукнув: “Tu Ukrainy nie bylo i nie bedzie!” (“Тут України не було і не буде!”). В 1925 р. на могилі Ю.Дмитріва і Р. Попеля, зліва від входу на Микулинський цвинтар, поляки встановили пам'ятник.

4 травня, у неділю, вийшло перше число щоденного політичного, економічного і літературного часопису “Українські Вісти”. Редакція розміщала спершу в будинку Вищої Реальної школи, потім — у готелі “Подільський”.

Перед польським травневим наступом вся Наддніпрянська Дієва Армія стягулася під натиском Червоної Армії у район Луцька, Сарни, Рівного і Крем'янца. Під загрозою ліквідації у травні наддніпрянці з великими втратами відійшли на південь в околиці Крем'янца, Почаєва, Підволочиська.

Після ліквідації Північного фронту, 16 травня, зі Станиславова до Тернополя прибули штаб Дієвої Армії, Директорія та Уряд УНР, у т.ч. Головний Отаман і

*Полковник Армії УНР
Петро Болбочан (1883–1919)*

Голова Директорії Симон Петлюра, членсекретарі Директорії Андрій Макаренко і Федір Швець, Голова Ради Міністрів УНР Борис Мартос, Міністр Внутрішніх Справ Ісаак Мазепа, в.о. Державного Секретаря і Керуючий Управлінням преси й інформації Іван Лизанівський. С.Петлюра зустрівся з представниками різних політичних партій, які прибули зі Східної України. Було прийнято звернення до повстанських загонів України об'єднатися в боротьбі проти більшовицької навали.

В залі “Мищанського Брацтва” виступав Театр Миколи Садовського. Головні ролі у виставах виконував сам М. Садовський-Тобілевич.

24 травня Симон Петлюра підписав Наказ про реорганізацію Польової Команди Дієвої Армії УНР, 27 травня — “Закон про утворення Особливої Слідчої Комісії для розслідування протиеврейських погромних подій”. Він відвідав українську гімназію на вул.Камінній.

Із С.Петлюрою зустрічався колишній командуючий військами УНР Лівобережної України полковник Петро Болбочан, який із січня перебував під арештом. Згодом від виїхав до

Проскурова (тепер м.Хмельницький), де став жертвою політичних амбіцій і був розстріляний (28.06.1919 р.).

В ніч на 1 червня керівництво УНР залишило Тернопіль. Спроби Начальної Команди Галицької Армії спинити наступ польського війська виявилися марними. Тому на допомогу підійшла сформована у Франції, добре озброєна дивізія генерала Ю. Галлера. Перед полуднем 1 червня командант д-р Ілля Цьокан випустив із в'язниці всіх арештованих поляків, а д-р Станислав Чикалюк обійняв владу в Магістраті. Після полудня артилерія на Загребеллі почала обстріл польського війська, яке вже зайняло Янівку (тепер — Підгородне). Через годину артилеристи відступили до Гаїв Великих.

2 червня після короткого бою 1-й корпус УГА відступив з Тернополя на південний схід, а поляки зайняли місто. За польськими даними, в полон потрапили близько 3000 вояків, серед них 55 старшин і один генерал. "... Штаб Армії та всі установи переїхали на ст.Богданівка, опинившись між двома ворожими арміями — на гарматний стріл від одної і рушничний — від другої", — свідчить Українська Загальна Енциклопедія. Тут йдеться про большевиків з-за Збруча і поляків із Заходу.

Єврейська громада просила українську владу про організацію власної сотні самооборони. У червні з цієї сотні було сформовано "Жидівський Пробоевий курінь" 1-го корпусу УГА (370 чол.) під проводом поручника Саямона Ляйнберга. Він відзначився у боях проти поляків і большевиків. Чимало єврейських стрільців загинуло за волю України, серед них і С. Ляйнберг. Його іменем названо вулицю у Львові.

Випереджаючи румунську окупацію, УГА зібралася в південно-східному трикутнику Тернопільщини між річками Збруч-Дністер і залізничною лінією Гусятин-Чортків-Товсте-Заліщики. Після короткого відпочинку й реорганізації, мобілізувавши останні ресурси, галичани під проводом генерал-хорунжого Олександра Грекова 7 червня перейшли до наступу й несподівано зайняли Ягільницю, а наступного дня — Чортків. Почалася славна "Чортківська Офензива", або "Червневий Наступ". 1-й корпус УГА (командант полковник В.Курманович) зламав загрозливий опір поляків, рушивши на північ через Копичинці-Теребовлю-Микулинці.

У "Деннику Начальної Команди Галицької Армії" від 13 червня є запис: "Рештки дивізії ген. Сікорського злучилися коло Тернополя до останнього опору. Ворог стоїть з двома куренями 24-го полку на лінії Купчинці-Настасів-Чортгорня, з трьома куренями 10-го полку на лінії Мишковиці-Кип'ячка. В Тернополі — штаб дивізії Сікорського і 12-й полк у запасі. Крім того — розбитий під Теребовлею 13-й полк і сильно зменшені полки 36 і 40". Наступного дня 1-й і 2-й корпуси УГА були об'єднані в групу генерала М.Тарнавського для кращого проведення наступу на Тернопіль. Запис від 15 червня інформує: "Сьогодні пополудні ввійшли війська 10-ї бригади до Тернополя. Добича дуже велика. В місті побито польські полки 40, 19, 10, 12, 13, 36, 24, 8, 39 і "курінь смерті" рйтмайстра Абрагама. Разом — від 14 до 20 куренів. Поляки стягують підмогу зі Львова". Першою до міста в'їхала батарея 4-го полку під командою поручника Андрія Бучака родом із Збаражчини.

У той час, коли УГА домоглася найбільших успіхів і мала надію здобути Львів, Директорія УНР 16 червня уклала з поляками договір про припинення боїв. За цим договором від 21 червня встановлювалася демаркаційна лінія між УГА і польським військом, т.зв. лінія Дельвіга (Залізці-р.Серет-Тернопіль-Острів-Литятин-р.Золота Липа-р.Дністер-Незвиська). Диктатор ЗО УНР д-р Євген Петрушевич цього договору, укладеного без його згоди, не визнав, і офензива продовжувалася.

Через брак кадрових старшин, не маючи достатньо зброї, набоїв та амуніції, Галицька Армія довго встояти не могла. УГА чисельно не була сильнішою за Військо Польське, а технічно зовсім йому не рівнялася, однак певний час військовоє щастя сприяло українським воякам. Тактичний успіх завдячували проводу Начальної Команди і підтримці артилерії.

13 липня почався загальний відступ на схід від Озірної. 1-й корпус відступав шляхом Золочів-Тернопіль-Теребовля-Хоростків-Гусятин, відтягуючи поступово 9-ту і 10-ту бригади з північного заходу. Поранених звозили до військового шпиталю — єдиного в Тернополі, яким керував лікар УГА отаман Тит Євген Бурачинський.

16 липня о 2.30 год. поляки вдруге зайняли місто. Запеклих боїв за весь час відвороту не було. Перші польські відділи легіонерів і жовнірів вийшли з міста, уступаючи місце 6-й дивізії “галлерчиків” під командою французького генерала Шаппо. В Тернополі залишилася міська поліція, яка, за домовленістю з поляками, мала підтримувати порядок. Однак окупанти свого слова не дотримали. Вони роззбройли поліцію і вислали її до концтаборів у Пікуличах і Демб’ю. Почалися обшуки і грабежі в домівках українців. Визначних громадян арештували і під конвоем відправили на Захід. Залізниця тоді ще не працювала, тому аж від Золочева їх повезли до Польщі.

Вранці 17 липня частини УГА перейшли на той бік Збруча, щоб допомогти Наддніпрянській Армії воювати проти большевиків. За Збруч, до Кам’яця-Подільського, перебралися Диктатор і Начальна Команда, більшість цивільних установ та урядовців.

За даними Міжнародного Червоного Хреста, у Тернополі на той час (2.09–23.10.1919 р.) перебувало майже 500 українських в’язнів, яких звинувачували “у спротиві й непослуху владі”, крім того — полонені стрільці. Мешканці міста опинилися у важких умовах. У донесенні повітового старости наміснику Галичини йшлося, що продовольче становище в повіті жалюгідне, постачання продуктів харчування обмежене через неналагоджене залізничне сполучення і нестачу вугілля. Знищені під час війни будинки не ремонтувалися за браком будівельних матеріалів, люди сотнями вмирили від сипного тифу. В Тернополі кількість хворих серед військових і населення перевищувала 2000 осіб. Переважали українські в’язні, смертність яких сягала 15-20 осіб щоденно.

19 липня почало діяти Староство, а 20 липня вийшло перше число газети “Tarnopolskie Wieści” (“Тернопільські Вісті”).

Наприкінці 1919 р., оточені з усіх боків ворогами, частини Дієвої Армії разом із Урядом УНР перейшли Збруч біля села Токи до поляків, де були інтерновані.

Друга частина під проводом генерала М.Омельяновича-Павленка та його заступника Ю.Тютюнника 6 грудня вирушила на Схід у Перший Зимовий Похід по большевицькому запіллю. Уражена епідемією тифу в “чотирикутнику смерті”, у безвихідних умовах Галицька Армія визнала владу Уряду УНР. Незабаром почала переговори з Добровольчою Армією генерала А.Денікіна, а потім уклала угоду з командуванням Червоної Армії.

На Микулинецькому цвинтарі знаходиться могила команданта Ставки при Генеральному Штабі Дієвої Армії УНР, підполковника Андрія Клима (1891–1919) — уродженця Збаражчини, випускника Тернопільської гімназії, який помер 13 грудня 1919 р. від тифу. Ін'єкцію йому зробили польські охоронці.

1920

Тернополянин д-р Станислав Дністрянський написав для ЗУНР проект Конституції. У Відні видав Кодекс цивільного права українською мовою, доповнений законами і розпорядженнями ЗУНР.

6 березня був відновлений рух пасажирських поїздів зі Львова до Тернополя, перерваний під час воєнних подій.

Відмовившись від претензій на Східну Галичину, Симон Петлюра уклав з поляками пакт (21.04.1920 р.) про спільний наступ проти большевиків в Україні. “У гнітючому фіналі залишки двох українських урядів і армій опинилися в таборах своїх взаємних ворогів”.

25 квітня почався наступ об'єднаних військ Польщі та УНР на Київ. 29 квітня штаб генерала В.Івашкевича залишив Тернопіль і разом з військом перейшов за Збруч. Однак у результаті контр-наступу і липневої наступальної операції большевиків обидві армії знову опинилися над Збручем. При переході була домовленість, що полякам буде віддано лише зброю і військово майно. Поляки не дотримали слова. Генерал-хорунжий Юрко Тютюнник у своїх спогадах писав, що тільки-но якась частина переходила правий берег Збруча, починався звичайний грабунок. Ю.Тютюнник згадує: “Місто Тернополь, де розташувався штаб 12-ї польської дивізії, являло собою якийсь безладний склад військового майна. На площах стояли відібрані від нас гармати. Тут же купами лежали рушниці, кулемети та різне військово знаряддя. Польські офіцери та жовніри торгували відібраними від своїх союзників кінями. Ціна на коні стала удесятеро меншою від звичайної... В ресторанах же ревла, танцювало, співало. То гуляли пільсудчики — переможці. Були поміж ними і наші такі “уєнеровці”. Пропивалося награбоване майно”. Комісію Армії УНР, яка передавала зброю і майно полякам, очолював генерал-хорунжий Павло Кудрявцев — товариш (заступник) Міністра Військових Справ.

*Генерал-хорунжий Армії УНР
Юрко Тютюнник (1891–1929)*

*Генерал-хорунжий Армії УНР
Євгеній Мешковський
(1882–1920)*

В бою між Проскуривим і Волочишськом був тяжко поранений Генеральний Штабу генерал-квартирмейстер Армії УНР Євгеній Мешковський (1882–1920), автор плану реорганізації армії і начальник Генерального Штабу УГА у грудні 1918 — березні 1919 рр. Про нього згадував письменник А.Чайковський: “Мужчина рослий, статний, в однострою російського полковника, говорив дуже гарно по-українськи і говорив військовим стилем так, наче стріляв з кріса, значить, що сказаного слова ніколи не завертає. Така мова може заїмпувати”. Після повернення з Галичини на Наддніпрянську Україну брав участь у збройній боротьбі Армії УНР проти Червоної Армії. Його поїздом привезли до Тернополя, ампутували поранену ногу, проте гангрена прогресувала, і невдовзі він помер у шпиталі. Похований на

Микулинецькому цвинтарі. На горизонтальній кам'яній плиті його надгробка викарбовано напис: “Лицарськи поляг 9 липня 1920 від ран, одержаних в жорстокому бою з ворогами 6 липня 1920 року під “Чорним Островом”. Ховали його українські та польські вояки. На похороні Є. Мешковського прощальну промову виголосив сотник Остап Луцький (1883–1941) — член Генерального Штабу Армії УНР, згодом відомий громадський діяч Галичини.

У липні в Тернополі загинув хорунжий УСС Семен Король (1892–1920) — випускник української гімназії в Рогатині, нагороджений золотою медаллю за хоробрість.

26 липня большевики — частини 8-ї кавалерійської дивізії Червоного Козацтва В.М.Примакова — вступили в Тернопіль. За ними приїхав тимчасовий радянський уряд — Галицький Революційний Комітет (Галревком), який ще 15 липня проголосив про створення т. зв. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР), буферної “держави” на території Східної Галичини. Його головою був Володимир Затонський, заступниками — Арнольд Бараль (Савка) і Михайло Баран, уродженець Скали над Збручем, секретарем — Іван Сяк. До складу Галревкому також входили Іполит Брилинський, Михайло Козоріс, Федір Конар-Палашук, Іван Кулик, Михайло Левицький, К.Литвинович. Відділом роботи серед жінок завідувала Ніна Кухарчук — уродженка Холмщини, згодом дружина М.С. Хрушова. Головою повітового ревкому і завідувачем відділу народної освіти був Федір Замора, родом із Великих Бірок.

Декрет № 1, прийнятий новою владою на засіданні 1 серпня, називався “Про встановлення соціалістичної радянської влади в Галичині”. Згідно з ним вся влада в Тернополі переходила до Галревкому, а на місцях — до повітових і сільських ревкомів. Місто було заліплене плакатами, оголошеннями і червоними гаслами. Перед Магістратом проходили мітинги, на яких промовляли чотирма мовами: російською, українською, єврейською і польською. Після мітингів проводилися походи по місту.

Засідання проходили на першому поверсі “Полковниківки”. Канцелярія Галревкому містилася в будинку колишнього Австро-Угорського Банку. Для нової адміністрації мешканці змушені були звільнити помешкання на вулицях Косцюшка, Міцкевича і Свято-Янівській. Партійне керівництво зосереджувалося в руках Центрального Комітету Комуністичної Партії Східної Галичини (ЦК КПСГ), до складу якого входили члени Галревкому. Було встановлено прямий телефонний зв'язок із Москвою, звідки надходили інструкції. Ліквідовано всі органи політичної, судової та суспільної влади, скасовано усі закони, розпорядження, постанови і договори Австро-Угорщини, ЗУНР і Польщі. Випущено “місцеві” гроші номіналом 10, 20 і 50 гривень з українсько-російськими написами.

Делегація КПСГ у складі А.Бараля і М.Левицького наприкінці липня брала участь у роботі II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Там було зроблено пам'ятний запис у блокноті М.Левицького: “Привіт галицьким комуністам і тобі, товаришу. 9.VII.1920 р. В.Ульянов (Ленін)”.

3 серпня в Тернополі відбулася нарада представників ЦК КПСГ і Галревкому, яка вирішила об'єднати обидва владні органи. Того дня Галревком телеграфував В.І.Леніну в Москву: “Перший ревком на Галицькій території надсилає привіт великому вождю пролетарської революції всього світу. Тернопільський ревком”. Як відомо, большевики після Галичини мали намір піти на допомогу комуністам Угорщини і втілити на ділі примарну ідею “світової революції”. В.І.Ленін вимагав шодня інформувати його про хід радянського будівництва у Галичині.

В місті будь-якого дня проводилися “суботники”. Нова влада почала створювати комсомольські та профспілкові організації, обов'язкові школи політичної грамоти. Звичайно, за два місяці існування Галревкому його декрети і постанови втілені в життя не були і залишилися на папері. Тернополяни змогли відчутти їхній зміст і методи реалізації через 19 років, коли большевики затрималися в місті майже на два роки.

У липні-вересні в приміщенні “Сокола” (тепер кінотеатр ім.І.Франка) діяв “Драматичний Театр”, який очолювали Мар'ян Крушельницький і Теофіль Демчук. З відходом большевиків театр ввіхав за ними до Кисва.

На початку вересня було створене Всегалицьке радянське видавництво (Всегалвидав), яке очолював письменник Іван (Ізраїль) Кулик. З 10 вересня виходила “Стінна Газета” Телеграфного агентства (Галрата). У видавництві співпрацювали відомі українські літератори — Володимир Гадзінський, Олесь Досвітний, Мирослав Ірчан, Михайло Козоріс, Нестор Хомин.

Від 4 вересня було заборонено ходити містом без спеціальних перепусток. Зросла кількість арештів, особливо серед українців. ЧК в Тернополі популярно називали “Ганка” (Галицька

Актор і режисер Мар'ян Крушельницький (1897–1963)

*Остап (Євстахій) Василюшин
(1897–1974)*

Надзвичайна Комісія). Її головою був Новаковський (очевидно, поляк), заступником і суддею — Нуссвальд (єврей). ЧК поміщалася в будинку суду на вул. Міцкевича, на якому було намальовано око і вуха — “все бачу і чую”. Чекісти проводили розстріли на “Провалисі”. Від їхніх рук загинули понад 30 невинних людей, переважно українці. Варто пам’ятати, що В. Затонський і всі діячі Галревкому (крім А. Бараля) в 1930-х роках стали жертвами сталінських репресій і були знищені як “вороги народу”.

У вівторок, 14 вересня, співробітники установ Галревкому організували “суботник”, щоб очистити свої помешкання від сміття. “Суботник” розпочався відспівуванням “Інтернаціоналу” — партійного гімну.

Перед втечею з міста большевики оголосили мобілізацію всіх чоловіків віком від 18 до 40 років. Прозив було призначено на 19 вересня. Тим часом польсько-українське військо підходило до Серета. Вночі з 18 на 19 вересня большевики зайняли оборону понад річкою. З боку Збаража на підмогу прийшли червоні козаки, яких обстріляли польські робітники. Загинули двоє козаків і вбито одного коня. До поляків приєдналися єврейські гімназисти й українські ремісники. Мешканці міста, озброєні карабінами, сокирами чи просто камінням, кинулися до в’язниці, виважили браму і звільнили майже 50 в’язнів. Аби перешкодити війську вступити в місто, було висаджено в повітря міст-греблю на Сереті. Мешканці вул. Львівської, в т.ч. жінки і діти, швидко збудували широкую кладку.

Польська піхота і кіннота Армії УНР 20 вересня вступили в Тернопіль. У щойно звільненому від большевиків місті, на залізничному дворці, 21–22 вересня Симон Петлюра розмістив Штаб Армії.

Большевицька влада втекла вночі, а разом із нею для міста закінчилася Перша світова війна і Визвольні Змагання. Наступного дня на цвинтарі, приватних городах і садах знайдено замордовані жертви чекістського терору з характерним пострілом у потилицю і зв’язаними дротом за спиною руками. Між убитими були й жіночі трупи.

Через кілька днів польська влада почала арешти серед визначних українців, в першу чергу старшин УГА, яких вивозили до польового суду в Перемишлі. 1 жовтня було заарештовано послів до сейму від Української Соціалістичної Радикальної Партії о. прелата Леонтія Куницького і д-ра Дмитра Ладику. 22 листопада арештували ще п’ятеро українських адвокатів.

Старшини УГА становили переважну більшість другої хвилі еміграції за океан. Уродженець Тернополя, випускник гімназії Остап (Євстахій) Василюшин (1897–1974), після відбуття терміну в польській в’язниці, влітку 1924 року емігрував до Канади. П’ять разів його обирали головою Головної Управи Української Стрілецької Громади у Вінніпезі. Був співзасновником Комітету Українців Канади, учасником двох Великих Зборів ОУН в Європі.

**ХІ. Під владою
Польщі
(1920–1939)**

1920

День 3 жовтня 1920 р. був оголошений Днем Визволення Тернополя. Так ухвалив комітет, складений з трьох національностей, які проживали в місті. З цієї нагоди місто прибрало святкового вигляду. Вікна і балкони прикрашено прапорами і килимами. На вулиці вийшли тисячі тернополян. З Ходачкова спеціально приїхала група селян. Вулиці заповнили різнокольорові листівки. На стінах будинків з'явилися святкові відозви, в яких зазначалося: “Громадяни! Вже шість років наше місто є ареною світових змагань прогресивного Заходу з варварством. Вже шість років наш град є свідком писаної кров'ю історії світової війни. Мільйони всілякої солдатчини пройшли через Тернопіль. Спершу ці мільйони білого царя Слов'янщини “рятували”, а згодом, натхненні іншим духом, приходили лікувати соціальні недуги. Кожного разу наше місто було початком страждань і останнім моментом, який [доводилося] виривати з пазурів загарбника. Усі трагічні випробування були нічим у порівнянні з тим, що наше місто спіткало від 26 липня до 20 вересня 1920 р. Гнані психічно хворими народними комісарами, які горланили на орди голих, босих і під страхом смерті змобілізованих рабів “з тріумфом” вступили до Тернополя, щоб нас “визволити”. Хто з нас виніс ці тримісячні муки, той знає, що приніс із собою большевизм! Сьогодні, завдяки тому, що наша доблесна польська армія при взаємодії з військом Петлюри, не жаліючи ні праці, ні крові, звільнила нас від загибелі, що загрожувала, і ми знову є вільними громадянами”.

Рівно о 10 год. розпочалися урочисті Служби Божі в Парафіяльному костюлі, Середній церкві та синагозі. Після того тернополяни — шкільна молодь, урядовці, робітники, ремісники і торговці — зібралися на площі Собеского і походом рушили до Ратуші. З балкона Ратуші промовці відзначали, що вперше, без огляду на суспільні борги, в один ряд встали селянин-поляк, ремісник-українець і купець-єврей. Від української громади на вічі промовляв проф. Михайло Губчак. Після закінчення віча присутні співали польські й українські пісні, вітали Військо Польське й Армію С. Петлюри за “звільнення нашої землі від того страшного большевицького ярма”. Це було торжество і консолідація тернополян, незважаючи на національність, віровизнання, соціальний стан і партійну приналежність, яких більше ніколи не вдалося повторити.

Внаслідок подій Першої світової війни і наступних Визвольних Змагань Тернопіль зазнав великих матеріальних та людських втрат. Від багатьох історичних

споруд, у т. ч. Старого замку і Надставної церкви, залишилися лише стіни. Населення міста зменшилося з 35200 (1914 р.) до 30891 особи у 1921 р. У національному відношенні склад жителів виглядав так: 13768 євреїв, 8929 українців, 8194 поляків.

Наближалася зима, яку в зруйнованому, зuboжілому і холодному місті було важко пережити. У Тернополі шукали притулку втікачі з большевицького “раю”. Через кордон, що погано охоронявся, проникали мародери.

Шкільний 1920–21 рік через воєнні події розпочався із запізненням, зокрема в Реальній школі — 3 листопада. Відновилися заняття в гімназіях.

Директором (четвертим) української Державної гімназії став Юліан Левецький (1874-1925), уродженець Тернополя. Тут він закінчив середню школу, потім студіював у Львівському університеті. Учительську працю почав 1906 р. в Тернополі, відтак переїхав до Львова, де був директором Жіночої гімназії сс. василіянок і вчителем історії та географії в Академічній гімназії. Повернувся до Тернополя у 1917 р., брав діяльну участь у роботі “Просвіти”, “Рідної Школи”. Написав підручник “Географія для 1-ї класи” (1911), розвідку “Історія родинного краю” (1895, разом з І. Матієвим), помішав статті у різних часописах. На посаді директора Ю. Левецький пробув до своєї передчасної смерті від пістряка (віспи) 9 лютого 1925 р.

Після війни бажання української молоді здобути освіту було особливо велике. Львівська газета “Діло” закликала: “Всі українські діти до української школи! Хто мінає рідну школу і посилає дитину до чужої школи, той ворог своєї дитини й української нації!” Характерно, що побільшало дівчат у школах. У 1920–21 шкільному році, наприклад, у чотирьох класах української Державної гімназії приватно навчалися 99 дівчат. У зв’язку з цим у вересні 1921 р. відкрито Приватну дівочу гімназію УПТ (Українського Педагогічного Товариства) “Рідна Школа” з двома класами і 45 учнями. Першим її управителем-директором був проф. Михайло Губчак (з 1921 р.), потім — д-р Никифор Грняк (з 1923 р.), проф. Іван Боднар (з 1925 р.), Ілярій Брикович (з 1927 р.), Михайло Кужіль (з 1929 р.), Михайло Німців (з 1932 р.), Омелян Бачинський (з 1936 р.), Микола Тофан (з 1938 р.). Вона містилася у будинку колишньої Бурси на вул. о. Качали, 13. У 1928–29 шкільному році гімназія стала шестикласною.

4 листопада 1920 р. відкрито приватну Жіночу гімназію імені Марії Конопніцької. Керівниками закладу працювали д-р Владзімеж Ленкевіч (з 1920 р.), Домінік Питель (з 1924 р.), Станіслав Шалайські (з 1926 р.), Зигмунт Пауліш (з 1927 р.), Владислав Кухарські (1929–1931 рр.). Уроки проводилися у післяобідній години в приміщенні 2-ї польської гімназії. Лише у вересні 1927 р. гімназія перейшла

Директор гімназії “Рідна Школа” Михайло Губчак

Педагог Іван Боднар (1880–1968)

до власного будинку на вул. Бродзінського, 4. У 1924–25 шкільному році тут навчалися 336 дівчат, з них 209 єврейок. Гімназію ліквідували 27 жовтня 1930 р.

У 1918–1919, 1920–1923 рр. вчився в Тернопільській гімназії і мешкав на вул. Стромій, 18 письменник і журналіст Роман Завадович (1903–1985), родом зі Зборівщини. Гімназістом почав писати вірші. Перебуваючи в еміграції в США, зробив присвяту Тернополеві:

*Тернополе, ратаю, що золотом пшениці
Благословляєш скиби задуманих ланів,
Тобі, кохане місто, з-за дальної границі
Синівська вірність наша і тута наших снів.*

Педагог і громадський діяч Ілярій Брикovich (1881–1942)

*У неповторній казці, що молодістю зветься,
Для нас ти був, як батько, як добрий опікун,
Твій спогад, наче пісня, що елеґійно лється
Мелодією мрії з душі незримих струн.*

*Коліско родів наших, що завжди вірні Богу,
І Правді, і Вітчизні, і славі давніх літ,
Своїм давав ти дітям на життєву дорогу
Найкращий хліб і зброю — це предків заповіт.*

*І ми пішли від тебе під грізний рокіт грому,
Коли дороги наші зросила рясно кров,
Та понесли у серці на пам'ятку із дому
Надію невмирущу, нездолану любов.*

Письменник і журналіст Роман Завадович (1903–1985)

*І завжди ми з тобою — в думках в неділю кожну
В Гаях золотооки зриваєм “бульбуки”,
У Манастирську церкву на прощу
ідем побожно,
Простуєм “берегами” до Серету-ріки.*

*Немов старий малюнок, твій образ перед
нами,
Живеш у нашій мрії такий, як був давно,
З “Просвітою” та “Брацтвом”, із Руською,
Валами,
З квітками у міщанськім городці
під вікном (...)*

1921

Через три дні після підписання Ризького мирного договору, за яким Східна Галичина залишалася за Польщею, 21 березня Тернопіль відвідав Начальник держави, Маршал Польщі Юзеф Пілсудскі. На площі Собеского він вручив посвячені прапори двом полкам 12-ї дивізії піхоти, які відзначилися у боях з большевиками над Збручем. Героям 53 і 54-го полків були вручені хрести “*Virtuti Militari*” і “*Krzyż Waleczności*”. На урочистостях були присутні військові представники Франції та Італії генерали Ніссель, Рейналь і Ромей. Ю. Пілсудскі також відвідав 2-гу (польську) гімназію, спілкувався з її директором д-ром В. Ленкевічем.

Попри дискримінаційну політику, Польща була конституційною державою, навіть після військового перевороту Юзефа Пілсудского.

“... Польські закони надавали українцям можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти державної політики. Це означало, що, попри свій статус другосортних громадян, українці в Польщі були в кращому політичному становищі, ніж їхні співвітчизники в СРСР”, — свідчить О. Субтельний.

Маршал Польщі Юзеф Пілсудскі (1867–1935). Фото 1927 р.

Відбудований Старий замок. Справа — Новий Замок. Листівка

Ухвалою Ради Міністрів Польщі від 3.12.1920 р. було утворене Тернопільське воєводство, що складалося з чотирьох давніх воєводств: Подільського, Руського, Белзького і Волинського. Цей територіальний поділ був відображений в новому гербі краю. Воєводська влада почала свою діяльність з 1 вересня 1921 р. і поміщалася в будинках на вулицях Костьольній (кол. пансіонат сс. йозефіток) і Міцкевича (філія). Повітовими містами, крім Тернополя, стали Бережани, Броди, Бучач, Заліщики, Збараж, Зборів, Золочів, Кам'янка-Струмилова, Копичинці, Перемишляни, Підгайці, Радехів, Скалат, Теребовля, Чортків (всього 17 повітів). Урядовим комісаром Тернополя став д-р Владзімеж Ленкевіч. У міжвоєнний період тернопільськими воєводами були д-р Кароль Ольпінські (1921–1923), д-р Люціян Завістовські (1923–1927), д-р Міколай Квасьневські (1927–1928), Казімеж Мошиньські (1928–1933), полк. Артур Марушевські (1933–1935), Казімеж Гінтовт-Дзевялтовські (1935–1936), Альфред Білік (1936–1937), мгр. Томаш Маліці (1937–1939).

Відкрита боротьба з поляками перейшла в підпілля. Почалися спорадичні акти фізичного терору. Боротьбу очолила Українська Військова Організація (УВО), заснована 1920 р. в Празі полковником Євгеном Коновальцем. Першим вивом діяльності УВО в Тернополі стала спроба замаху на місцевого воєводу Кароля Ольпінського, здійснена через тиждень після замаху на С. Федака у Львові (25.09.1921 р.). У лютому 1923 р. К. Ольпінські був відкликаний до Варшави, де зайняв посаду віце-міністра внутрішніх справ.

З 1 вересня семикласну Вищу Реальну школу імені М. Коперніка реорганізовано у восьмикласну 3-тю (польську) гімназію математично-природничого профілю.

1922

У Тернополі послідовно діяли три групи УВО — Петра Вацка, Остапа Огара і Василя Онуферка. Всі члени першої групи були старшинами УГА, інші вийшли з-поміж випускників гімназій. Діяльність тернопільських груп УВО спрямовувалася зі Львова і мала на меті нищення поліційних станиць, підпаловання фільварків (вересень 1922 р.), пошкодження залізничних шляхів, різання електричних і телефонних проводів (жовтень 1922 р.), викрадення зброї зі складів, протести під час виборів до Сейму і Сенату (листопад 1922 р.), блокування призиву до війська (березень 1923 р.).

22 травня випало багато опадів. Розлилася річка Рудка, затопивши млин Штекля на вул. Сенкевича. Втопилася дитина, свиня і пара коней, запряжених до воза.

У міжвоєнний період відновили свою діяльність громадські, кооперативні, молодіжні та спортивні організації. Найбільш масовою культурно-просвітницькою і видавничою організацією була “Просвіта”. У її Статуті (1913 р.) було зазначено: “Ціллю Товариства є: просвіта і піднесення культури та добробуту українського народу в усіх його верствах і напрямках життя”. Тернопільська філія “Просвіти” мала цінну бібліотеку — понад 12 тисяч книжок. До програми діяльності Товариства входила і кооперативна освітня праця. Головами “Просвіти”

▲
Курган до 300-річчя Берестейської Унії (1896). Фото 2007 р.

▲
Шпитальна каплиця. Фото 2007 р.

▲
Кінотеатр імені І. Франка (кол. "Сокіл") на вул. І. Франка. Фото 2007 р.

▲
*Костьол оо. єзуїтів (1901)
на вул. П. Скарги. Листівка*

▲
*Вул. Стрілецька Вища. Вид із півдня.
Листівка*

▲
Австро-Угорський Банк (1907) на вул. Конарського. Фото 2007 р.

*“Руська Бурса” (1893,
1904; гімназія
“Рідної Школи”)
на вул. Старо-
Збаразькій (о. Качали).
Фото 2007 р.*

*“Міщанське
Браттво” (1904)
на вул. К. Острозького.
Фото 2007 р.*

*Бурса Вчительської
Семінарії (1899) на розі
вул. Стрілецькій Нижчій
та Т. Шевченка.
Фото 2007 р.*

Механічно-Слюсарська
 Школа (1909)
 на Зарудді. Фото 2007 р.

Бургомістр **В. Лукаківський**
 (1838-1903). Портрет
 Л. Ксандера. 1910 р.

Меморіальна таблиця отцю **О. Вітошинському**
 та **В. Стефанику** на вул. Ю. Опільського, 6.
 Фото 2007 р.

Гробівець
В. Лукаківського
 на Микулинецькому
 цвинтарі.
 Фото 2007 р.

Парафіяльний костел. Вид із заходу.
Листівка

Парафіяльний костел. Вид зі сходу.
Листівка

Перша міська лікарня (кол. Міський загальний шпиталь) на вул. Шпитальній. Фото 2007 р.

Вілла д-ра В. Вітошинського
(1898) на вул. П. Скарги.
Фото 2007 р.

*Костьол оо. єзуїтів,
млин Р. Галля,
вид на Заруддя. ▶
Листівка*

*Друга польська
гiмназія (1911)
на вул. Конарського.
Листівка*

*Будинок на розі
бульв. Т. Шевченка і
вул. Камінної,
в якому народився
Ю. Опільський, жив
С. Рудницький. Фото
2007 р.*

▲
Руська гімназія (1911) на вул. Косцюшка.
Листівка

▲
Франц Йозеф I і Вільгельм II (1915).
Листівка

▲
"Тернопіль. Ворота казарми". Малюнок 1916 р. Худ. А. Герасімов.

▲
"Тернопіль взимку". Картина 1926 р. Худ. В. Щепанік.

▲
"Братання на фронті під Тернополем. 1917 р.". Картина 1927 р. Худ. А. Герасімов.

Меморіальні таблиці І. Франку та В. Стефанику на вул. Кард. Сліпого, 1. Фото 2007 р.

Меморіальна таблиця акад. С. Рудницькому на бульв. Т. Шевченка. Фото 2007 р.

Меморіальна таблиця акад. В. Гнатюку на вул. В. Гнатюка. Фото 2007 р.

Меморіальна таблиця діячам української культури на готелі "Україна" (кол. "Подільський"). Фото 2007 р.

Меморіальна таблиця
Ю. Опільському на
бульв. Т. Шевченка. ▶
Фото 2007 р.

Меморіальна таблиця
С. Дністрянському
на вул. Качали. ◀
Фото 2007 р.

▲
Меморіальна таблиця Лесю Курбасо (1987)
на вул. Качали, 13. Фото 2007 р.

▲
Меморіальна таблиця Василю Барвінському (1989)
на вул. Качали, 13. Фото 2007 р.

Церква Покрови Пресв. Богородиці (1858) і Пам'ятний Хрест Брацтва Тверезости (1874)
в Кутківцях. Фото 2007 р.

Церква Преображення Господнього (1856) в Пронятині. Фото 2009 р.

▲
*Будинок на вул. Качали, в якому народився С. Дністрянський.
Фото 2007 р.*

▲
*Єврейський шпиталь на розі бульв. Т. Шевченка і вул. К. Острозького.
Фото 2007 р.*

Могила
Є. Мешковського
на Микулинецькому
цвинтарі.
Фото 2007 р.

Микулинецький
цвинтар. Могили УСС
і вояків УГА. ▶

Микулинецький
цвинтар. Меморіал
вояків бельгійського
бронедивізіону,
які загинули на
Тернопільщині
в 1916-17 рр.
Фото 2009 р.

◀ Жіноча гімназія З. Ленкевічової
на вул. Бродзінського, 4. Фото 2007 р.

Фабрика "Червона Калина" на
вул. Пунтшерта. ▶
Фото 2007 р.

▲
Цукровня "Поділля" (1938) у Березовиці.
Фото 2007 р.

▲
Меморіальна таблиця замордованим
співвітчизникам-галичанам
у 1939-41 рр. (бульв. Т. Шевченка, 10).
Фото 2007 р.

▲
Меморіальна таблиця репресованим
учням 10-го класу СШ №1
(вул. Коперніка, 2). Фото 2007 р.

▲
Могила репресованих на Микулинецькому цвинтарі. Фото 2007 р.

▲
Меморіальна таблиця пам'яті євреїв-тернополян (вул. Руська, 12). Фото 2004 р.

Микولينецький цвинтар.
Меморіал радянським воїнам. Фото 2009 р.

Микولينецький цвинтар.
Пам'ятний хрест "Полеглим у Другій світовій війні". Фото 2009 р.

Радянська мапа військових дій на Східному фронті. 24.12.1943-12.05.1944.

у Тернополі працювали о. Євстахій Цурковський (до 1922 р.), д-р Степан Баран (1922–1923), д-р Ілрій Брикович (з 1924 р.).

Проф. Василь Безкоровайний при Товаристві “Боян” відновив діяльність Музичної школи. На концертах “Бояна” він диригував хором, грав на фортепіано, складав музику до пісень. Через три роки композитор зробив спробу на базі школи відкрити філію Вищого Музичного інституту імені М. Лисенка, однак воєводська влада не прийняла подання, мотивуючи тим, що новий заклад вестиме політичну діяльність. Дозвіл отримано пізніше.

Організатором і головою філії “Сокола-Батька” був Теофіль Остап’юк. Приміщення філії знаходилося на вул. Коперніка біля спортивного майданчика. При “Соколі” діяв спортивний гурток “Поділля”, до якого входили дві дружини копаного м’яча (футбольні команди). Час від часу відбувалися товариські змагання з єврейським гуртком “Гідеон” і польським “Тураганом”. Згодом ці дружини мали назви “Єгуда” і “Креси”.

Важливу роль у становленні “Пласту” відіграв професор і директор гімназії “Рідної Школи” д-р Никифор Гірняк, колишній отаман і командант Коша УСС. У 1922 р. засновано “Дівочий Пласт”, до якого належали учениці обох гімназій. То був час бурхливого розвитку пластових дружин. Пластуни на Микулинецькому цвинтарі впорядкували сотні могил. На могилах УСС і УГА встановили дубовий 11-метровий хрест зі словами Б. Лепкого “Спіть, хлопці, спіть ...”. Хрест стояв на бетонному фундаменті, внизу окантований листовим залізом.

5 листопада поляки провели перші вибори до Сейму і Сенату. Вони сподівалися, що українське населення візьме участь у виборах і на міжнародній арені це можна буде подати як фактичне визнання окупації Західної України. Однак донесення про хід виборів свідчили: “Голосування закінчено. Українська людиність не голосувала”.

20 грудня у залі “Міщанського Брацтва” відбулися надзвичайні збори Товариства, які затвердили новий Статут. У нове керівництво були обрані Степан Баран, Степан Брикович, Степан Чумак, Семен Сеньків.

В економічному житті міста, розвитку національної свідомості українського населення велике значення мали кооперативи, передусім сільськогосподарські. Вони вчили людей бути господарями своєї землі, давали можливість сталої праці ветеранам Визвольних Змагань. Статистичні дані свідчать про різке зростання українських кооперативів у Східній Галичині: якщо в 1921 р. їх налічувалося близько 580, то на 1939 р. — до 4000. Філія львівської централі “Народної Торгівлі” мала власний дім на вул. 3-го Мая, “харчевню” (крамницю) у центрі, що всла

*Композитор і диригент Василь
Безкоровайний (1880–1966)*

продаж церковних вин. У кооперативі “Будучність”, що на вул. Руській, продавали книжки та паперові вироби. Згодом “Будучність” організувала фабрику тютю і папірців для куріння “Калина” (вул. Пунтшерта), відому в усій Польщі.

1923

Природа знову нагадала про себе. 27–28 січня були сильні морози (–24°C). А в ніч з 18 на 19 травня Тернопіль накрила раптова злива, спричинена, як писала газета “Діло”, “обірваннями хмари”. Вода залила вулиці Вертепну і Сенкевіча, затопивши помешкання на півтора метра. Жертвами зливи стали 11 родин, які змушені були залишити свої домівки. Втопилася одна дитина. Напередодні на Тернопільщині випав великий град, який знищив озими та ярі посіви.

1 червня відбулося віче, на якому йшлося про посилення польського гніту. То було перше на Поділлі після світової війни велике зібрання, на яке з’явилися понад 500 осіб, у т. ч. 30 священників і багато селян з Тернопільського, Теребовельського і Скалатського повітів. Віче відкрив голова філії “Просвіти” д-р Степан Баран. Присутні прийняли резолюції “з протестом проти урядового спинювання і переслідування українських освітніх організацій і шкіл та економічних установ, проти реквізицій будинків українських товариств у Тернополі ...”.

24 жовтня в залі “Мищанського Брацтва” відбувся з’їзд повітової організації Української Народної Трудової Партії, який скликали д-ри Степан Баран та Іван Якимчук. На з’їзд прибули 125 делегатів із 36 громад.

У залі “Мищанського Брацтва” 23 листопада відбулися збори членів-засновників “Подільської Пасічної Спілки”. Головою обрано Дмитра Ладика, секретарем — Василя Онуферка. Спілка вважала своєю метою “набувати, збувати і переробляти мід і віск, проводити торг предметами, потрібними у пасічництві”. Протягом першого року вона об’єднала 950 членів з 9 повітів.

На установчих зборах 14 грудня (за ін. даними — 19 грудня) створено “По-

*Педагог і громадський діяч
Іван Галушинський (1882–1944)*

дільський Союз Кооператив”. Його засновниками стали Іван Галушинський, Микола Кузьмин, Володимир Сатурський, Лев Цегельський, Степан Чумак. “Союз” у Тернополі входив до крайової кооперативної системи “Центрсоюз” у Львові. Кооператори закуповували продукцію рільництва у селян і забезпечували їх потрібними товарами, практично реалізуючи відоме гасло “Свій до свого по своє”. До тернопільського “Союзу” входили кооперативи “Базар”, “Будучність”, “Будова церкви” та “Труд”. З 1929 р. його очолювали директор гімназії Лярій Бриквич (голова), адвокати Олекса Олійник (заступник) і Дмитро Ладика (секретар). “Союз” містився в будинку “Народної Торгівлі”, а потім у філії “Просвіти”.

16 грудня відкрито новий пам’ятник

польському поету Адамові Міцкевічу на вулиці його імені (зруйнований 10 жовтня 1940 р.). В загальних рисах він повторював попередню статую. Автором пам'ятника був Аполлінари Гловінські (1884–1945), уродженець Тернополя, випускник Краківської Академії Красних Мистецтв. Навчання продовжував у Парижі та містах Італії. Під час Першої світової війни був інтернований росіянами до Сибіру. Після повернення жив у Варшаві. Працював передусім у портретному жанрі.

У сфері освіти утримувався довоєнний стан. У Тернополі діяли чотири гімназії. За ініціативою шкільного уряду постав громадський комітет, який зайнявся організацією Жіночої Вчительської Семінарії. У вересні в правому крилі 3-ї гімназії був відкритий новий навчальний заклад — 4-річна приватна Семінарія. Першим її директором став Леопольд Голубовіч — керівник Чоловічої Семінарії.

Багато тернополян емігрували за океан. Львівська газета “Діло” повідомляла, що корабельне товариство “White Star Line” (“Лінія Білої Зірки”) за 4-5 днів

Пам'ятник А. Міцкевічу. 1923 р.

Вид на вул. Міцкевіча з пам'ятником. Листівка

Вул. Тарновського. Вид зі сходу. Листівка

перевозить емігрантів з Європи до Канади. Вартість послуги — 106 доларів. До Канади могли їхати рільники, які мали змогу купити там ферму, служниці, якщо мали вже місце роботи, жінки до своїх чоловіків та діти до 18 років до своїх батьків. Кожен пасажир мав бути здоровий, уміти читати і писати (крім дітей до 15 літ). Той, хто бажав поїхати чи повернутися до Америки, мав звернутися до бюро на вул. Тарновського, ч. 5.

1924

Зима на початку року видалася суворою. Через великі снігопади було зупинено рух поїздів на всіх тернопільських лініях. Лише 18 лютого за допомогою війська вдалося “відкопати” місто й очистити від снігових заметів останній недіючий залізничний напрямок Тернопіль — Стрий.

23 березня польська влада заборонила діяльність “Жіночої Громади” як антидержавного товариства. Жіноцтво вшанувало пам’ять Ольги Басараб поминальною Службою Божою 27 лютого. Згодом створено філію “Союзу Українок”, яка розвивала національну свідомість галичанок через самоосвітні гуртки, вистави, концерти, курси. Товариство співпрацювало з “Просвітою” та “Рідною Школою”. Спільною справою стала кооператива “Труд”, в якій вчили крою і шиття, опікувалися дитячими дошкільними садками, займалися вихованням дітей-сиріт. Серед активних діячок “Союзу” були Кароліна Навроцька, Стефанія Безкоровайна та Юстина Шидловська.

Того ж року польський уряд заборонив користуватися українською мовою в державних установах: на всіх посадах були лише поляки.

Місто зазнало господарської та фінансової кризи. Після того, як на початку серпня ввели тверду валюту — “злотий”, економіка потроху почала стабілізуватися. Для безробітних була влаштована безкоштовна кухня в парковому павільйоні. Через кілька років її послугами вже користувалися близько 300 осіб. З великих промислових підприємств у місті діяли різниця, цегельня, цукровня, друкарня, а також відбудована електровня.

На Загребеллі, в палаці графа В. Кросновського, з 1924 р. діяла Рільничка Школа, організована Львівським Рільничим Товариством. Протягом півтора року молоді селяни навчалися сучасного господарювання на землі. Найздібніші вихованці школи продовжували науку за кордоном.

У середині грудня в місті спалахнула епідемія скарлатини, через яку довелося навіть позакривати школи. Лише 2 січня 1925 р. учнівська молодь змогла приступити до навчання.

1925

У лютому 1925 р. було тепло, як навесні (+9 °С). Зима вступила в свої права аж 22 лютого і тривала до початку квітня.

Із настанням тепла тернополяни із задоволенням проводили свій відпочинок у міському парку — “Старому Городі”. Проте в повоєнні роки, порівняно з часами цісарської Австрії, відчувався брак культури. Тому після кожної неділі та свят у парку люди залишали після себе купи сміття. З огляду на це громадськість звернулася до управи міста з проською видати таблиці-повчання, як люди мають себе поводити в парку.

4 березня влада заборонила діяльність в місті товариства “Українська Студентська Рада”, оскільки воно “перевищило коло повноважень, передбачених Статутом”.

Того року фабрика тютюк і папірців на вул. Довгій отримала назву “Калина”. Добротний товар і порівняно низькі ціни сприяли співпраці зі “Союзом Кооперативів”. У часи безробіття фабрика забезпечувала роботою майже сто осіб.

Відновила агрономічну діяльність філія товариства “Сільський Господар”, яка мала шість секцій: хліборобського вишколу молоді, господинь, управи цукрового буряка, садівництва і городництва, плекання (відгодівлі) великої рогатої худоби, годівлі курей.

У червні створено об'єднання молочарських кооператив “Крайовий Молочарський Союз” (скорочено — “Маслосоюз”). До нього належали десять сільських молочарень поблизу Тернополя. Від 1.08.1927 р. він діяв як філія “Маслосоюзу” у Львові. У місті працювала парова молочарня і крамниця молочних продуктів. Тернопільське масло завдяки високій якості заволоділо внутрішнім ринком і здобуло популярність за кордоном.

2 липня засновано “Подільське Туристично-Краєзнавче Товариство”

(ПТКТ). Воно досліджувало і популяризувало історію краю, звичайно з пропольських позицій, втілюючи в життя офіційну політику. Довголітнім головою товариства був Томаш Кунзек.

У листопаді архітектор Макс Шафкопф опрацював новий план Тернополя в масштабі 1 : 7500, який видало міське Технічне Бюро.

2 грудня Загребеля приєднали до Тернополя. Воно у XIX ст. вважалось передмістям, а за часів Польщі — скромним селом-гміною. Внаслідок цього змінилася пропорція в національному складі населення. Від кінця 1925 р. поляки почали кількісно переважати українців.

Невдоволення українців та євреїв викликала польська колонізація. Переселенці “осадники” отримували кращі земельні наділи і грошову допомогу. Родючі поля навколо Тернополя перетворювалися на будівельні майданчики. До Циганської гори швидко був забудований і заселений поляками район “Нового Світу”, який згодом став частиною території міста. Уряд надіслав до міста купців із Познані. Місцеві торговці-євреї сприйняли прибулих вороже і відмовилися надавати їм житло.

1926

Велику агітаційну роботу серед робітників і молоді міста проводили комуністи. Вони закликали до страйків і безпорядків. У першотравневому мітингу 1926 року взяли участь тисячі мешканців Тернополя.

Дирекція кінотеатру “Уранія” припинила показ фільмів від 1 травня до 1 вересня. Кінотеатр був молодіжним і дуже популярним серед гімназистів.

З ініціативи генерала бригади, інженера Валерія Маріанського, у серпні почала діяти перша Метеорологічна станція, яка поміщалася в “Полковниківці”. Керівник станції навчався на курсах у Варшаві.

У серпні в Тернополі, Березовиці Великій і Глибочку Великому були розкидані та розклені революційні листівки. Член КПЗУ Михайло Білий з Березовиці, щоб відвернути підозру від інших, взяв вину на себе. У листопаді окружний суд засудив його, а потім випустив на волю. Через 11 років М. Білого (1882–1937) розстріляли на Соловках як “ворога народу”.

У лекційному залі Товариства Народних Шкіл проходила виставка картин Властимила Гофмана — “одного з найвизначніших представників сучасного малярства в Польщі”, як писала преса. Відкриття відбулося 1 вересня. Дохід від виставки призначався для Подільського музею.

30 вересня зареєстровано “Українське Крайове Товариство опіки над інвалідами” (голова — Никифор Гірняк, секретар — Роман Цегельський). Через три роки воно змінило назву на “Українське Товариство допомоги інвалідам”. Опікувалося передусім воєнними інвалідами. У 1934–1938 рр. товариство очолював Іван Лень — голова “Подільського Союзу Кооператив”, один із директорів кооперативи “Будучність”.

1 листопада в Середній церкві відбулася панахида під гаслом “За вірних синів України”. Службу Божу правив о. Володимир Громницький.

Споживча кооператива “Будова церкви”, організована того року, згодом мала

дві філії у місті. Після економічної кризи кооператив реорганізовано в “Торгівельну Спілку”. “Маслосоюз” утримував власну крамницю і керував закупівлею молока через районні молочарні.

19 листопада у Відні помер відомий тернопільський архітектор Йосиф Очерет, єврей за походженням. Був радним міста, головою Повітової Каси Хворих, засновником Товариства “Jad Charurim”. Тернополяни пам’ятали його як будівничого 3-ї гімназії, Промислової Школи, будинку “Сокола” і міської різниці.

Під Новий рік, 31 грудня 1926 р., помер адвокат д-р Станіслав Чикалюк — асесор Магістрату, цензор Польського Банку, колишній член Дирекції Міської Ощадної Каси. Його вшанували тернополяни всіх віросповідань. Прощальне слово перед Магістратом виголосив новий урядовий комісар міста К. Яворчиківські, а перед Домом Жалоби — д-р С. Баран.

1927

На початку січня польське Товариство “Сокол” придбало спортивний майданчик, на якому обладнали ковзанку. Вона притягувала молодь і поступово ставала одним із осередків товариського життя міста. В суботу і неділю тут грала оркестра.

На зборах 1 травня в залі “Мищанського Брацтва” звучали демагогічні гасла про інтернаціональне єднання трудящих усіх країн. На цих зборах виступив лектор ЦК КПП, згодом Генеральний Секретар ЦК ППР і Перший секретар ЦК ПОРП Владислав Гомулка (псевдо “Веслав”). “Він гаряче закликав до єднання пролетаріату Польщі і Західної України в боротьбі проти санаційного уряду Пілсудського ...”, — писали тодішні газети. Того року було закрито вісім профспілок у Тернополі.

Бібліотека Колегії оо. єзуїтів, вивезена російськими військами в 1915 р., 5 травня, на вимогу поляків, повернулася до Тернополя.

Отримано дозвіл на відкриття філії Вищого Музичного Інституту імені М. Лисенка на базі місцевої Музичної школи. Серед засновників філії були композитор Василь Безкоровайний і професор гімназії Никифор Садовський. Установчі збори відбулися в залі “Української Бесіди”. Клас фортепіано вела Ірина Любчик-Крих, скрипки — Юрій Крих, віолончелі — Василь Безкоровайний, співу вчила Софія Коренець-Стахевич. Двічі на рік проводилися іспити учнів, на які зі Львова приїздив інспектор музичних шкіл д-р Станіслав Людкевич, з ним інколи бував директор Інституту проф. Василь Барвінський.

У 1927–28 шкільному році було запроваджено вивчення “руської” (української) мови в середніх школах на терені Східної Галичини (офіційна назва — “Східна Малополяща”). Шовіністично налаштовані поляки, мешканці Тернополя, одними з перших опротестували це розпорядження уряду. Вони зібралися 9 жовтня в залі “Сокола”, але не змогли дійти згоди. Почалася сварка, дійшло до бійки і кидання кріслами. Було поранено шкільного сторожа. Зібрання розпустив урядовий комісар з допомогою поліції.

Після війни місто було позбавлене самоврядування. В Магістраті засідали урядові комісари, яких призначала польська адміністрація. Перші вибори у липні

Герб Тернополя. 1927 р.

розміщувалося в підвалі парафіяльного будинку, що стояв навпроти “Міщанського Брацтва”.

Від жовтня 1927 року в Тернополі виходив щотижневий ілюстрований журнал “Чар-Зілля”.

27 грудня урочисто відкрито Офіцерське Гарнізонне Казино, освячення якого зробив кс. А. Ратушний. На відкритті був офіцерський корпус на чолі з генералом бригади С. Соллогуб-Довойно, а також віце-воєвода Седлецькі та урядовий комісар міста К. Яворчиківські.

1928

Зима того року була дуже суворою: морози часом сягали -40°R (-32°C). Весна також видалася холодною, дощів випало мало.

На Йордан (19 січня) в Надставній церкві відправили Службу Божу для вояків греко-католицького віровизнання. В урочистостях взяли участь командуючий 12-ю дивізією піхоти генерал бригади Станіслав Соллогуб-Довойно та командир 54-го полку полковник Вацлав Пекарські з офіцерами. Традиційне свято Йордану проводилося і в наступні роки. Генерал С. Соллогуб-Довойно (1885–1939) був замордований НКВД у вересні 1939 р. в своєму маєтку біля Кобрини.

На початку січня розпочалася передвиборна кампанія до законодавчих інституцій. Українці поділилися поміж Українським Національно-Демократичним Об'єднанням (УНДО), Українською Соціал-Радикальною Партією (УСРП) і лояльним до влади Українським Національним Союзом (УНС). У березні було оголошено результати виборів: Польська Соціалістична Партія набрала 458, Селянська Партія — 16 974, Народно-Католицький Блок — 24 105 голосів. В окрузі №54 за урядовим списком обрано Якова Бойка, Ксаверія Ярузельського і Владислава Косідарського.

13 лютого з'явилося перше число “Z Marszalkiem” (“3 Маршалом”) — орган Тернопільського Воеводського Управління Безпартійного Блоку співпраці з урядом.

Надставна церква. 1930-ті рр.

13 квітня раптова снігова буря занесла до людських обійсть масу весняних пташок — зябликів, щиглів, шпаків, плисок, черногузів. Через чотири дні потепліло так, що сніг зійшов. А 17 квітня знову почалася буря зі снігом. У ніч з 26 на 27 квітня пішов дощ сіро-брунатного кольору. Під ранок похолодніло до $+2^{\circ}\text{C}$. Земля вкрилась шаром сірого пилу завтовшки 0,5–2 см. З'ясувалося, що той пил — гумусний, принесений ураганом з радянської України. Того року дерева зазеленіли лише у середині травня.

15 травня відкрито будинок Приватної гімназії на вул. Бродзінського. Того року розроблено і виконано перший проект водопостачання і каналізації міста, що охоплювала центральну частину Тернополя.

Під впливом утисків поляків у Західній Україні, й у Тернополі зокрема, поширювалися просоветські настрої. Галичанам подобалася політика українізації в радянській Україні та відродження селянства за часів непу. Однак це захоплення тривало недовго — до початку колективізації, голодомору і партійних чисток. “Масн, — писала газета “Діло”, — оглядаються за поміччю у щораз гіршому положенню і гадають знайти її по теорії “противники наших противников є нашими союзниками”. Нинішнє, так зване радянофільство у Галичині — це лише одна з форм давнього галицького політичного москвофільства”. Радянофільську позицію підтримувала частина інтелігенції, чимало культурно-освітніх, кооперативних і спортивних організацій.

За час свого піднесення просоветські симпатії дали початок кільком політичним партіям. Створена в 1919 р. Комуністична Партія Східної Галичини (КПСГ)

у жовтні 1923 р. змінила назву на Комуністичну Партію Західної України (КПЗУ) і стала автономною частиною Комуністичної Робітничої Партії Польщі, згодом — Комуністичної Партії Польщі (КПП). Під впливом КПЗУ в 1926 р. виникла масова легальна партія — Українське Робітничо-Селянське Соціалістичне Об'єднання “Сельроб”. У 1938 р. КПП, а з нею й КПЗУ було розпушено як “поплічників імперіалістичного табору”.

З весни 1928 р. комуністи активізували свою діяльність. На початку травня в Тернополі та повіті було арештовано кількох міщан і понад 50 селян за комуністичну пропаганду. Слідство велося більш ніж півроку, і коли перед львівським судом постав 31 громадянин, 20 з них виявилися членами КПЗУ. Головними провідниками з Тернополя названо шевця Юрія Строновича, столяра Абрагама Собельзона і кравця Ізраєля Грінберга. Між арештованими були майже всі кандидати до Сейму від “Сельробу”. Стефан Цівінські, селянин із Чистилова, мав засновувати комуністичні осередки в північній частині повіту, а Михайло Білий з Березовиці Великої — у південній.

У червні-липні 1928 р. в Харкові проходив III з'їзд КПЗУ. Делегатом від Тернополя на ньому був Є. Веселовський-“Степанюк”, який у своєму виступі зупинився на роботі партії в легальних організаціях.

У середині вересня в залі “Мищанського Брацтва” Соломія Крушельницька дала великий сольний концерт. Співачка виконала понад 15 творів, серед яких були “Менует” Дж. Бассані, “Європейська мелодія” М. Равеля, “Дружній візю” Р. Штрауса, “Чарівна пісня” Г. Вольфа, “Гопак” М. Мусоргського. Наприкінці виступу вона сіла за фортепіано і проспівала низку українських народних пісень.

Від 1 листопада 1928 р. (до 1930 р.) в місті виходив двотижневик “Подільський Голос”. Редакція помішалася в будинку “Українського Банку”. Його видавцем і редактором був д-р Степан Баран (1879–1953) — відомий політичний та громадський діяч і публіцист. Уродженець Львівщини, після Визвольних Змагань він осів у Тернополі, де провадив адвокатську канцелярію. Знаний в Галичині з виступів на судових політичних процесах. Тернополяни пам'ятали його палкі промови у Зелені Свята над стрілецькими могилами на Микулинеському цвинтарі. В 1928–1939 рр. був послом до польського Сейму, де обстоював українські інтереси в освітніх, земельних і церковних справах. Часопис “Подільський Голос” стояв на ліберальній платформі Українського Національно-Демократичного Об'єднання, в керівництві якого перебував С. Баран. Не випадково з перших трьох номерів часопису два тернопільська прокуратура конфіскувала. Секретарем місцевої повітової ексекютиви УНДО був уродженець Тернополя, адвокат д-р Осип Гриневич (1892–1973), який також виступав оборонцем українських політичних в'язнів у польських судах.

*Громадсько-політичний діяч,
д-р Степан Баран (1879–1953)*

Українське населення міста відзначило 10-ту річницю Листопадового Зриву на міському цвинтарі. 2 листопада парох о. Володимир Громницький разом з о. Стефаном Колянківським відправили панахиду за полеглими в боротьбі за волю України. Антипольську проповідь виголосив о. Тимотей Сембай. Мітинг закінчився співом Національного гімну “Ще не вмерла Україна”. Поліція розігнала демонстрацію і не дозволила похід через місто.

З ініціативи філії Товариства Охорони Воєнних Могил у Тернополі (голова Н. Гірняк) 17 листопада екстумовано і перенесено до спільної братської могили тлінні останки борців за волю України, котрі були поховані в різних місцях Микулинського цвинтаря.

У листопаді поліція заарештувала трьох молодих людей з Тернополя “без певних занять” — В. Сороку, Цетнара, М. Західного. Їх звинувачували в шпionaжі на користь большевиків.

На запрошення уряду УРСР до Харкова з родинами виїхали ряд відомих галицьких учених і літераторів, доля яких незабаром склалася трагічно. Серед них географ Степан Рудницький (1877–1937) — професор Тернопільської гімназії в 1902–1909 роках, засновник Інституту географії і картографії в Харкові (1927 р.), академік ВУАН з 1929 р. Арештований НКВД у 1933 р., був розстріляний на Соловках 9 жовтня 1937 р. Тоді ж загинув і Михайло Баран (1880–1937) — випускник Тернопільської гімназії, колишній заступник голови Галревкому, директор Київського філіалу Інституту літератури ВУАН (1928–1933 рр.).

У 1928 р. трудова еміграція з Тернопільського воєводства забрала 12618 осіб, що становило близько 7% всієї еміграції Польщі. Переважна більшість емігрантів (11297 осіб) виїхала за океан. Еміграція до Америки була безповоротною: з 27 тисяч тернополян, які виїхали до Канади, повернулася лише одна тисяча.

1929

У виборах до Міської ради, призначених на травень, більшість українців Тернополя згуртувалися під прапорами УНДО, меншість стояла на радикальних позиціях. Польська громада не змогла досягти єдності.

Передвиборні події проходили в умовах суворой зими. 7 лютого термометр показував 30 °R (24 °C) градусів морозу, а 10-го — 33 °R (27 °C). Снігові замети 11–20 лютого відрізали Тернопіль на 10 діб від світу, перекривши всі гостинці та залізничні лінії. Ціна на вугілля підскочила до 70 зл. за тунну, що викликало незадоволення у тернополян. Катастрофічно бракувало продовольства. З 18 лютого газети привозили саньми. 20 лютого прибув перший потяг вугілля зі Львова, відновився пасажирський рух до Підволочиська. 22 лютого температура впала до мінус 16 °C при безвітряній погоді, і жителі полегшено зітхнули. Вояки 54-го полку піхоти очистили від снігових завалів залізничну колію Озірна-Тернопіль.

Передвиборна агітація вплинула на підвищення політичної активності тернополян, зокрема на патріотичне виховання молоді. 12 лютого українці брали участь у траурній Службі Божій за Ольгою Басараб, яку заарештувала польська поліція й у лютому 1924 р. замучила на слідстві у Львові. У панахиді взяли участь

учні обох українських гімназій — державної чоловічої і приватної дівочої, разом із директором Лярієм Бриковичем.

19 лютого учні Державної української гімназії на табличках із назвами польською та українською мовами замалювали чорною фарбою всі польські написи. Досі тексти були двомовні, згідно з постановою уряду від 1924 року. Цей вчинок розглядався на з'їзді вчителів українських шкіл у Львові.

У місцевому “Бояні” 9 березня відбувся вечір композитора, диригента та піаніста Василя Безкоровайного (1880–1966), уродженця Тернополя. На той час маестро видав друком 74 музичні твори.

За розклеювання і роздавання листівок під час траурної Служби Божої 5 квітня за душу вбитого у Львові студента Ярослава Любовича були заарештовані та ув'язнені студент В. Майковський, гімназисти І. Багрій, Т. Парнас і Р. Паладійчук. У Службі брали участь учні старших класів українських гімназій разом із о. катехитом С. Ратичем. Того ж дня раптовий вихор звалив хреста з вежі костьола оо. домініканів.

17 квітня у Львові розпочався великий політичний процес перед судом присяжних, який тривав кілька тижнів. На лаву підсудних сіли 29 селян-українців і два євреї з Тернопільщини — за належність до КПЗУ, поширення комуністичної літератури і порушення громадського спокою. Десятеро з них ув'язнено на 15 місяців, а 21 увільнено без вини і покарання.

Від 8 до 13 червня в Тернополі перебував з апостольською візитацією митрополит Львівський д-р Болеслав Твардовскі. Колишнього тернопільського пароха біля тріумфальної брами на початку вул. Пільсудского сердечно вітали вищі урядовці та католицька громада міста. Серед присутніх були римо- і греко-католицькі парохі кс. д-р Антоній Ратушний та о. Володимир Громницький.

Український хор гімназій Тернополя. 1929 р.

Хроніка газети “Діло” свідчить, що у червні знову проходили концерти композитора Василя Безкоровайного, які організовував тернопільський “Боян”. У концертах “Бояна”, щорічних Шевченківських вечорах брав участь професор класу скрипки і теоретичних предметів філії Вишого Музичного Інституту Юрій Крих. Він виступав з квітетом, ансамблем скрипалів і симфонічним оркестром. Паралельно викладав музику і диригував 21-особовим учнівським оркестром у гімназії “Рідної Школи”.

У червні відбувся третій і останній Окружний Пластовий З'їзд у Тернополі. На свято з'їхалися пластуни з цілої округи та гості зі Львова. З Березан прибула пластова оркестра й хор. Молодь пройшла головними вулицями міста до Парафіяльної церкви на Богослужіння. Далі похід рушив до майдану “Сокола-Батька”, де при велелюдному натовпі відбулося освячення прапора.

19 червня в службових справах у Тернополі перебував інспектор Війська Польського генерал дивізії Едвард Ридз-Смігли — уродженець Березан.

Страйки ставали звичним явищем. Страйкуючі робітники переважно висували економічні вимоги. У липні покинули працю 90 робітників цегельні приміського села Петрики. Приводом страйку стало зниження оплати праці й звільнення 14 робітників у зв'язку зі зниженням збуту цегли. Хтось зі страйкуючих накидав скла до глини, тож інші робітники боялися працювати.

На запрошення “Учительської Громади” у середині вересня Тернопіль відвідав Богдан Лепкий. Про його приїзд повідомляли розклеєні афіші. На залізничній станції письменника зустрічали представники культурно-освітніх установ міста (І. Брикович, І. Боднар, Н. Гіряк) та духовенства (о. М. Конрад). Богдан Лепкий приїхав у товаристві своєї дочки Софії. Зупинився в родині Ремесів на вул. Гайовій. Дружина урядовця Івана Ремеза Олена була його сестрою. Того ж вечора в залі “Міщанського Брацтва” Богдан Лепкий розповів про свою працю, читав уривок з “Полтави” (про зустріч Івана Мазепи з Мотрею на руїнах Батурина). Після відчиту перейшов до “Української Бесіди”, де вже був приготовлений святковий стіл. Через день Б. Лепкий повернувся до села Жовчів біля Рогатина, в якому перебував на відпочинку.

Велика демонстрація, в якій взяли участь близько двох тисяч тернополян-українців, відбулася 1 листопада на могилах січових стрільців і вояків УГА. На хресті встановили Тризуб. Біля хреста розклали велику ватру. Два хори на зміну виконували патріотичні стрілецькі пісні. З провокаційною метою поліція направила на цвинтар кілька тисяч шовіністично налаштованих поляків. Разом із поліцією діяли відділи польських “Стшельців”. Під час сутинки пролунали постріли з револьверів у повітря. Натовп відступив і почав формуватися для походу в місто, але був розсіяний поліцією. Однак через годину українці, переважно жінки

*Письменник Богдан Лепкий
(1872–1941)*

і гімназистки, знову зібралися біля могил і провели молитву за волю України. Зранку того ж дня в Середній церкві панахиду відправив о. В. Громницький, якому асистували вісім священників. Проповідь виголосив о. Білоус з Ігровиці. Біля символічного катафалка в почесній варті стояли відділи “Соколів” і “Пласту”.

Того року видавництво “Чар-Зілля” видало повість “До слави” — другу частину роману “Сагайдачний” Андрія Чайковського, приурочену 40-літтю літературної діяльності письменника. Весь тираж повісті Староство конфіскувало, а проти автора і видавця порушили судову справу. В Окружному суді оборонцем виступав адвокат д-р Степан Баран. Процес набув широкого розголосу.

Четвер 5 грудня 1929 р. увійшов в історію Тернополя як день відновлення міського самоврядування. Місто знову отримало виборну Міську раду, яка, в свою чергу, вибирала бургомистра. Ним став директор 2-ї (польської) гімназії д-р Владзімеж Ленкевіч. В 1921–1926 роках він виконував обов’язки урядового комісара міста. Заступник бургомистра — адвокат д-р Вессніхт. Асесорами стали д-р Степан Брикович (українець), Сьлівінські (поляк) і Вільгельм Шахтер (єврей). До Міської ради обрали по 19 радників від трьох національних груп. Політичні партії залишилися незадоволеними складом Ради.

На вул. Кохановського з’явилися два будинки для родин підофіцерів місцевого гарнізону.

Протягом 1929–30 шкільного року новий лікар Юзеф Вуйцікевіч обстежував учнів 3-ї Державної гімназії імені М. Коперніка, їхній фізичний стан і рівень харчування. З’ясувалося, що лише 152 добре харчувалися, 120 — середньо і 59 — незадовільно. У важких матеріальних і побутових умовах перебували також учні Вчительської Семінарії та інших гімназій міста. Стан здоров’я молоді був віддзеркаленням глибокої економічної кризи міжвоєнної Польщі.

1930

1 січня почав виходити новий український тижневик літературного спрямування “Сяйво”, а 14 лютого — “Głos Żydowski” (“Єврейський Голос”) як орган місцевих сіоністів.

8 червня українські гімназисти, разом із товариством “Молода Громада”, організували вечір на честь Маркіяна Шашкевича. Відтак відбувся концерт і забава-вечорниці. Дохід від заходу призначався для Пластового Дому у Львові.

30 липня уряд оголосив про нові вибори до Сейму і Сенату, які проходили в умовах небувалого терору, гострих репресій, зловживань і фальсифікацій. Новообраний Сейм дав урядові підстави проводити антиукраїнську політику.

У вересні, напередодні Міжнародного дня молоді, комуністи вивісили на будинку, що на вул. Подільська Нижча, ч. 1, транспарант з написом: “Хай живе Міжнародний день молоді! Геть диктатуру Пілсудского! Хай живе революція!” У зв’язку з цим поліція викликала знаних у місті комуністів Г. Аптовітзера, М. Шльоссера, І. Бірнбаума, Х. Гальперна і М. Вартенберга.

Вночі з 20 на 21 вересня в Тернополі були влаштовані масові обшуки в українських установах, помешканнях відомих громадян (д-р С. Баран, проф. І. Боднар, І. Брикович, І. Галушинський) і деяких студентських активістів.

Арештовано кільканадцять людей. Обшуки були й в українських кооперативах і сільських читальнях “Просвіти”, зокрема в Кутківцях, які завдали великої матеріальної шкоди. Арештовано кілька сотень селян і майже всіх учнів, які доїжджали із сіл до гімназії в Тернопіль. Обшуки, арешти і наступна “пацифікація” (умиротворення) були наслідком саботажів та атентатів (політичних вбивств), що їх проводили УВО і ОУН.

Під час обшуку в учня Державної української гімназії Мирослава Яремуса поліція знайшла вірш, який відображав настрої молоді:

Я не боюсь тюрми і ката —
Вони для мене не страшні.
Страшніша тюрма в рідній хаті,
Неволя в рідній стороні. . .
Кати для нас є не страшні,
Вони хочять нас поконати.
Єднаймося, брати, всі, як одні,
А воля прийде сама до хати.

9 жовтня 1930 р. за розпорядженням Міністра Віросповідань і Народної Освіти в Тернополі закрили Державну українську гімназію. Це була одна з антиукраїнських акцій “пацифікації”, яку проводили польська влада і каральні військові загони з 16 вересня до 20 листопада. Серед причин закриття гімназії, як подавали польські часописи, було те, що українські гімназисти підозрювалися в підпалі скирт: 20 червня о 23.00 год. загорілися скирти збіжжя на фільварку в Загребеллі. У Березовиці арештували І. Миськіва, якому закидали підпал скирти в Сущині. Трьох учнів гімназії, родом із с. Курівці, звинувачували в підпалі скирт хлібів у місцевого дідича.

Вважалося, що настроїв в гімназії антидержавний. Ряд учнів арештовано за належність до “Пласту” — організації офіційно забороненої. Директор проф. Михайло Губчак (родом зі Скоморохів) і 13 учителів з 20-ти залишилися без роботи. Чотирьох учителів-поляків перевели в інші школи. Учні трьох нижчих класів могли перейти до місцевої Державної польської гімназії, а учні 4–8 класів — у польські школи поза межами Тернополя. При закритті гімназія налічувала 470 учнів. Багато з них вже не вернулися до школи, бо бідніші селяни, міщани і нижчі службовці не мали змоги утримувати дітей в іншому місті. “... Була вона справді селянською гімназією в краю”, — інформувала читачів львівська газета “Діло”.

Дотепер не встановлено, хто підпалював ті злочасні скирти. Між іншим, у 1930 р. було неврожайне літо, пшениця вкрилася т. зв. “іржею” і давала низкий намот. А що рівень державної страхівки за врожай був вищим від ціни самого зерна, то дідичі були зацікавлені, щоб скирти горіли. Поширеною також була версія про “руку Москви”.

У жовтні, в розпалі пацифікації, за належність до КПЗУ в тернопільську в'язницю було запроторено 417 осіб. За тюремні ґрати потрапив майже весь склад окружного комітету. В різні роки секретарями Тернопільського ОК КПЗУ були Йосиф Замковий, Михайло Коцюба, Михайло Самборський, Іван Романюк,

Стефанія Горбата. Щороку в січні комуністи розгортали кампанію в зв'язку з відзначенням “Трьох Л” (В. Леніна, К. Лібкнехта, Р. Люксембург). Вони ініціювали першотравневі демонстрації (до 1936 р.), страйки робітників-деревообробників і кравців, будівельників цукровні “Поділля”. Йосифа Замкового, із приміського села Чистилова, тричі арештовувала польська влада — в 1930, 1933 і 1934 роках. Востаннє за вироком Тернопільського окружного суду він був засуджений до восьми років ув'язнення. Амністований через три роки. 27 квітня 1939 р. Й. Замкового поліція вислала за межі повіту.

На Микулинецькому цвинтарі зрізано пам'ятний хрест з Тризубом на могилах УСС і вояків УГА. Згодом стало відомо, що це вчинив польський легіоніст Станіслав Пігут. Від хреста залишився двометровий стовп.

1 листопада відкрили польську 4-ту Державну Жіночу гімназію (з 1936 р. — імені Ю. Пілсудского), якій передали будинок на вул. Косцюшка. Водночас була ліквідована єврейська Приватна гімназія д-ра В. Ленкевича: 82 учениці були переведені в Державну гімназію. Наприкінці 1930–31 шкільного року в новій гімназії навчалися 217 учениць, з яких 106 були іудеями, 89 — римо-католиками. 174 учениці походили з Тернополя, 11 — з Тернопільського повіту, 32 — з інших повітів воеводства. З 1938 р. навчальний заклад почали іменувати як “IV. Державний Ліцей і Гімназія”.

Таким чином, у Тернополі тепер налічувалося чотири польські державні гімназії (ще 8 — на терені воеводства), польська Учительська Семінарія і Промислова Школа. Директором 1-ї польської гімназії імені В. Поля в 1928–1939 роках був Домінік Питель, який водночас очолював “Товариство Польської Бурси імені д-ра М. Мацішевського”.

Ліквідацію української гімназії болісно переживала українська громада міста та округи. Щоб зм'якшити цей удар, частина учителів та учнів перейшла до діючої української Дівочої гімназії Педагогічного Товариства “Рідна Школа”, яка розміщалася в будинку колишньої “Руської Бурси” на вул. Качали, ч. 13. Відтоді вона стала змішаною.

Товариство української молоді “Молода Громада” 29 грудня влаштувало концерт пам'яті Івана Мазепи у великій залі “Міщанського Брацтва”. Святочну промову з нагоди 220-х роковин смерті гетьмана виголосив Василь Бачинський. Вибране з “Батурина” Б. Лепкого прочитав Володимир Решетука.

З числа радикальної української молоді періоду міжвоєнних років вишло чимало діячів ОУН–УПА. Нове покоління виховувалося на засадах безкомпромисного українського націоналізму, яке не задовольнялося лише культурно-освітньою діяльністю.

Одними з найбільш відомих діячів ОУН були тернополяни Юрій Лопатинський і Ярослав Стецько — соратники Романа Шухевича і Степана Бандери. Ярослав Стецько (1912–1986) в 1930 р. закінчив Тернопільську гімназію. Студював право і філософію у Краківському та Львівському університетах (1930–1934 рр.). Юнаком включився у національно-визвольну боротьбу в УВО. З 1932 р. — член Крайової Екзекутиви й ідеологічний референт ОУН. Зазнав репресій з боку польських властей, які в 1936 р. засудили його до п'яти років ув'язнення. Був

звільнений через рік за загальною амністією. На 2-му Великому Зборі ОУН (1939 р.) став заступником С. Бандери. 30 червня 1941 р. у Львові обраний прем'єром Українського Державного Правління. За відмову відкликати Акт Відновлення Української Держави заарештований гестапо й ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен, де перебував до вересня 1944 р. Згодом оселився у Мюнхені. В 1945 р. обраний членом Бюро Проводу ОУН. У 1946 р. очолив Анти-большевицький Блок Народів (АБН). В 1968 і 1974 роках обирався Головою Проводу ОУН. Автор книги "30 червня 1941" (1967).

Лише через 16 років завершено відбудову зруйнованого війною приміщення Регіонального Подільського Музею (вул. Качали, ч. 1–2) і розширено збірку. Друге відкриття музею відбулося 9 листопада 1930 р. Експозиція мала винятково регіональний характер і складалася з таких розділів: історичний, етнографічний, сучасне мистецтво (художні промисли) та природничий. Саме в той час, 27 жовтня, у Львові помер професор д-р Людвік Фінкель (1858–1930) — член Краківської Академії Знань, автор тритомної "Бібліографії польської літератури", випускник Тернопільської гімназії. Він заповів цінну бібліотеку музеєві. Книгозбірню обсягом 4000 праць помістили в окремому залі й назвали "Бібліотекою імені Людвіка Фінкеля". Нова вуличка в кварталі "Косцюшка-Конарського" була названа його ім'ям (нині забудована).

Відродженню Подільського Музею ТНШ допомагали музеї Львова і Познані, науково-культурні товариства Перемишля і Кракова, бібліотека ВУАН у Винниці, Староство в Підгайцях, Магістрат Тереховлі, Воеводська Управа і "Подільське Туристично-Краєзнавче Товариство" в Тернополі. 13 оригінальних документів короля Яна III Собеського і королевича Якуба передала гміна міста Золочів. На шляху свого становлення музей стикався зі значними труднощами. Про це із жалем писала газета "Польський Голос": "Подільський Музей ТНШ бореться за своє існування. Відсутність грошей і відсутність зацікавлення". Згодом (1936 р.) загальні збори ТНШ ухвалили, щоб великий будинок Товариства називався "Просвітній Дім імені проф. Станіслава Сороківського", турботами якого він був зведений.

"Подільське Туристично-Краєзнавче Товариство" отримало власне приміщення на вул. Коперніка, ч. 2. Воно мало Центральний відділ (голова Януш Кунзек) і 16 відділів у повітових містах. Заходами Товариства було організовано Виставку краєвидів і пам'яток Тернопільського воєводства (1927 р.), Воєводську Рільничу Регіональну Виставку (1931 р.). Видано "Путівник по Тернопільському Воєводству" (1928, 1932), "План міста Тернополя" (1928, 1931), "Тернопільське Воєводство" (1931), "Десятиліття Тернопільського Воєводства" (1932), "10-річчя існування і діяльності Подільського Туристично-Краєзнавчого Товариства. 1925–1935", путівники по Заліщиках, Збаражу, Боршеву, Бучачу і Чорткову, Кривченських печерах, Регіональному Подільському Музеї. Товариство придбало краєзнавчий фільм "Відрідайте Поділля", показаний в багатьох кінотеатрах краю. У 1935 р. воно налічувало 1183 члени.

Менше року тривало на пустирі на вул. Міцкевича зведення Закладу Взаємного Страхування. Поблизу будівельного майданчика завжди стояв натовп цікавих міщан, які спостерігали за новітніми методами праці. Вперше в історії міста будинки

Готель “Полонія” на вул. Міцкевича. Листівка

зводили із залізобетону. Цеглу транспортували догори з допомогою електричного ліфта. Заклад був відкритий 30 листопада.

На розі вул. Міцкевича і Конарського 30 грудня відкрився новий готель “Польонія” з рестораном і кав’ярнею, який мав 39 номерів з ваннами, центральне опалення і телефон. Ціна за добу проживання становила 4-8 злотих. У ресторані можна було пообідати за 1,0–1,5 злотих. Власником готелю був Генрік Шварцвальд. За десять повоєнних років місто було відбудоване, але нове будівництво велося дуже мляво.

1931

12 квітня відбулося освячення відбудованого Старого Замку, в якому розмістилася Школа Підхорунжих Резерву Піхоти, переведена з Рави-Руської. Згодом (з 1936 р.) тут діяв Науковий Комітет імені Баворовських, що мав цінну збірку рукописів і документів з історії Тернополя. Таким чином, з лица міста зникла остання руїна, залишена після відступу російської армії.

Підготовка до Рільничої Регіональної Виставки (23 червня — 3 липня 1931 р.) у Тернополі розпочалася ще 1929 року. Вона мала проводитися в міському парку, на спортивному майдані, в будинках 2-ї чоловічої і 4-ї жіночої гімназій. Метою виставки був показ громадськості стану економіки і культури воєводства, накреслення реальних шляхів їх подальшого розвитку, виявлення недоліків і потреб.

Заплановано зльоти І Пожежної Охорони, Стрілецького Союзу, “Соколів”, харцерів Поділля, вчителів, купців, ремісників, інших громадських організацій. Щоб оживити торговельний дух, ярмарок Св. Анни з 26 липня перенесено на час дії виставки. Очікувалося прибуття 100 тисяч гостей. Перенесення традиційного терміну ярмарку — перше за всю його 200-річну історію. У лютому 1931 р. приступили до будівництва павільйонів. Найбільший з них, зведений на спортивному майдані, після закінчення виставки не був розібраний і використовувався як спортивна зала.

З виставкою були пов’язані технічні новини: 25 березня тернополяни вперше побачили і почули в кінотеатрі “Palace” звуковий фільм “Нью-Йорк вночі”. Через два тижні — “Співак з Парижа”. Перед відкриттям з’явився кольоровий план міста Тернополя, опрацьований професором 2-ї гімназії Юзефом Галічером і виданий ПТТК у Бидгощі.

Урочисте відкриття виставки відбулося 23 червня. Декоруванням міста займався Владислав Шепанік — вчитель малювання 2-ї гімназії. Під час виставки проходив автомобільний рейд (пробіг) Дубно — Тернопіль — Чернівці — Станіслав — Золочів — Луцьк, організований Волинським Авто-Клубом. 25–28 червня на загребельному іподромі відбувалися кінні перегони. 28 червня о 18 год. Радіомовна станція зі Львова на всю Польщу транслювала передачу “Подільське весілля”, на якому виступали сільський хор “Бард” і оркестра.

З нагоди 40-ліття існування (1891–1931) “Мищанське Брацтво” в Тернополі видало історичний нарис, який написав вчитель гімназії Павло Дяків.

Гостру боротьбу проти советофільства в Галичині вів у своєму “Віснику” публіцист і політик Дмитро Донцов. Гімназійне Товариство “Молода Громада” в Тернополі (голова Кость Марисяк) у неділю 5 квітня запросило д-ра Донцова з лекцією на тему “Поворот до традицій української інтелігенції”.

За рішенням Окружного суду закрито читальню “Просвіти”, а її майно передано місцевій філії. Причиною стала така подія: 31 травня просвітяни несли на стрілецькі могили вінок, на чорній стрічці якого був напис “Борцям за волю України”. Міська “Просвіта” тоді налічувала 240 членів.

Поручник, граф Кастан Чарковські-Голєвські, уродженець Загребелля, 11 вересня о 20 год. в залі “Сокола” доповідав про свій політ навколо світу, який zorganizував власним коштом. У січні він стартував у Римі, летів над Грецією, Малою Азією, Персією, Індією і Китаєм. Над Сіамом (Бірма) аероплан потрапив у бурю, впав і розбився, а пілот був тяжко поранений.

Пожавлення релігійного життя в Манасирській церкві почалося з 16 вересня, коли митрополит Андрей Шептицький передав їй

Публіцист і політик
Дмитро Донцов (1883–1973)

Манастирська церква на Рогатці. 1930-ті рр.

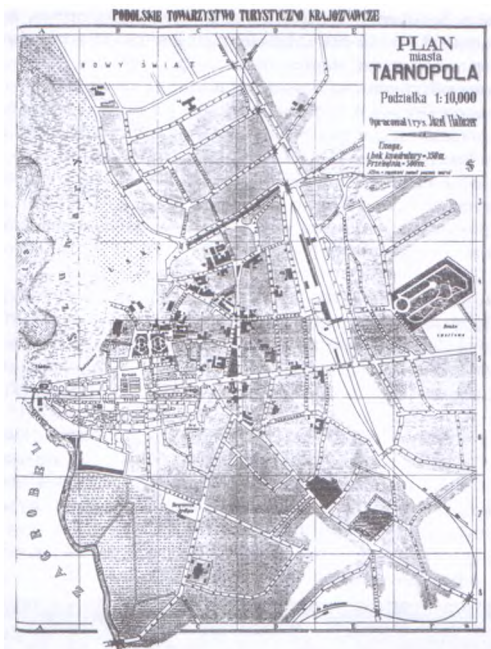
*Відпуст біля каплиці Манастирської церкви.
1930-ті рр. Листівка*

оо. редemptористам. Ченці ЧНІ (Чину Найсвятішого Ізбавителя) прийняли український обряд, проводили місійну працю, реколекції й молитви, а також займалися вихованням юнацтва. За короткий час священники-бельгійці та українці зуміли підняти авторитет храму. Щорічний відпуст (храмове свято) у день Успіння Пресвятої Діви Марії, 28 серпня, притягував тисячі віруючих міста й околиць. Під проводом інженерів Соневицького й

Андрія Фалендиша стару церкву перебудували й розширили, встановили новий іконостас. На місці дерев'яної каплички звели нову муровану. У відпуст Архієрейську Службу Божу відправляли єпископи Іван Бучко, Никита Будка та Миколай Чарнецький. Війна перешкодила подальшій розбудові монастиря. За час перебування редemptористів у Тернополі (1931–1944 рр.) провідниками Манастирської церкви були отці-ігумени Йосиф Де Вохт, Володимир Породко, Людвік Ван Ганзен-Вінкель, отці Михайло Перетятко, Рутка, Іван Зятник, Василь Величковський, Маврикій Ван-дер-Мале.

22 і 23 вересня в залі “Сокола” виступав хор кубанських козаків під керівництвом княгині Гагаріної.

У міжвоєнний період популярністю користувався мішаний хор Середньої церкви під проводом регента Стефана Шутовського (1863–1962). Хор часто виступав на Шевченківських святах, інших громадських заходах.

План міста Тернополя. 1931 р.

Відомий єврейський поет Хайм Нахман Бялік 5 листопада в залі кінотеатру “Podole” виголосив доповідь “Минуле і майбутнє жидівського народу”. Уродженець Волині, з 1925 р. житель Тель-Авіва, “він — єдиний поет двадцятого століття, чії твори сформували духовний вигляд цілого покоління єврейства в Росії, Східній Європі та Ізраїлі”, — свідчить Коротка Єврейська Енциклопедія (Т. 1).

9 грудня зроблено черговий перепис населення Тернополя. За тодішніми даними, тут проживала 35831 особа, у т. ч. римо-католиків — 10430 (в Загребеллі — 949), греко-католиків — 8900 (в Загребеллі — 498). У місті було 3253 будинки і 93 вулиці.

1932

На одному із засідань Міської ради на початку року бургомістр д-р В. Ленкевіч запропонував забудувати віллами ділянку, яку тернополяни називали “Кападоція”

(в межах вулиць Баворовського, Веселої, Вертепної, Долішньої, Байковецької дороги, Тарновського, чч. 41–50). Міський парк планувалося розширити вниз до мальовничих ярів уздовж вул. Вертепної.

Міжнародна обстановка на Заході та Сході тим часом ставала дедалі напруженішою. Вона торкнулася й міста, що знаходилося за 45 кілометрів від кордону СРСР. Двом полякам за шпигунство на користь советів військово-польовий суд виніс вирок — смертна кара. Однак у день страти, 13 лютого, їх помилували. Прокурор Юзеф Голембівські за участь у цьому процесі через сім років заплатив життям у советському концтаборі в Находці.

6 квітня розлився став, а відтак — Серет. Вода заповнила простір від міської річниць на Оболоні до Березовиці, сягнуло до поручень петриківського дерев'яного мосту.

28 квітня, у Страшний четвер, о 12 год. на шибениці в тернопільській тюрмі стратили двох молодих хлопців зі с. Вікно (повіт Скалат), членів Повітової Екзекутиви ОУН Павла Голоюда та Якова Пришляка, які вбили поліційного агента. Будинок тюрми був обставлений кордоном поліції, а перед ним зібралася велика юрба людей, що стояли в мовчазній задумі. Страчених поховали на міському цвинтарі.

14 червня відбулися урочистості з нагоди 50-річного ювілею “Рідної Школи”. Службу Божу відправив єпископ Никита Будка, після якої урочиста процесія рушила вулицями міста на майдан “Сокола” при вул. Коперніка. Похід очолювали 50 вершників на білих конях у козацькому одязі. За ними крокували хористи, священники, посли Степан Баран і Дмитро Ладика. Колону в кілька тисяч осіб супроводжували оркестри з Тернополя, Тернопільського та Теребовлянського повітів. У 1939 р. міське товариство налічувало 247 “соколів”.

7-й клас української дівочої гімназії “Рідної Школи”. 1932 р. У центрі — д-р Я. Ярема

У сквері на вул. Міцкевича, якраз навпроти готелю “Подільський”, відкрили велику скляну будку. Там продавали бочкове пиво з міської броварні. Взимку пиво гріли у чайнику на примусі, щоб доливати до холодного. Через скляні стіни було видно все, що робилося всередині: як чоловіки п’ють пиво, як розмахують руками, обговорюючи світову політику. Ця будка простояла до 1955 року.

У 1932–1933 навчальному році всі гімназії отримали порядкові номери. Учні були зобов’язані носити шкільні відзнаки у формі щита з номером своєї гімназії, пришиті до лівого рукава “маринарки” (піджака) і плаща. До 6-го класу щити були голубі, а 7–8 класи — червоні. Водночас учні мали носити “мацейовки” (кашкети) зі значком у вигляді розкритої книги з факелом.

1933

З ініціативи ТНШ, ПТТК та Історичного Товариства на засіданні 27 лютого засноване Подільське Товариство Приятелів Науки (голова д-р В. Ленкевіч). Воно передусім займалося демографічними дослідженнями і вивченням говірок Поділля. Професори вищих шкіл зі Львова читали публічні лекції. Таким чином продовжено діяльність Тернопільського Наукового Гуртка. Товариство видавало власний часопис — “Подільський Річник”.

2–11 квітня в залі Подільського Музею ТНШ діяла пересувна виставка 19 учнів Мистецької Школи О. Новаківського та інших малярів зі Львова, Варшави і Парижа. На вернісаж приїхав сам Олекса Новаківський.

Товариство Народних Шкіл у вересні відкрило в будинку гімназії “Рідної Школи” на вул. Качали приватну Жіночу гімназію. Директоркою нового закладу стала д-р Зофія Турецка.

У вересні змінилася організаційна структура української гімназії “Рідної Школи”. Вона з восьмикласної стала чотирікласною і двокласним ліцеєм. Зарахування до першого класу проводилося після шестирічного початкового навчання. Загальний термін науки залишався попереднім — 12 років. Гімназія мала гуманітарно-природничий характер. Поряд із загальноосвітніми предметами (українська мова і література, історія, географія, математика, фізика, природознавство) вивчалися польська, німецька і класичні (грецька та латинська) мови і література. Катехізис викладали священники.

У гімназії працювали висококваліфіковані педагоги. Не маючи можливості викладати у вищих школах, вони змушені були перебувати в народних школах і гімназіях. Так, серед вчителів “Рідної Школи” були отці Миколай Конрад, Йосиф Застирець, Стефан Ратич, доктори Лев Цегельський, Ілярій Брикович, Яким Ярема, Никифор Гірняк, Мирон Зарицький, Михайло Соневницький, Юрій Мушак, Андрій Музичка, Зіновій Залуцький, Роман Миколаєвич. Серед учнів відомі: церковний діяч та історик о. Іриней Назарко, громадський діяч Богдан Остап’юк, діячі ОУН–УПА Ярослав Стецько, Катерина Зарицька, Василь Охрімович, громадсько-політичний діяч Мирослав Шегедин, кооператор Мирослав Ліщинський, журналіст Михайло Сосновський, актор і режисер Ярослав Геляс, поет і перекладач Петро Тимочко.

За кількісним складом учнів гімназія була порівняно невеликою: в 1931–1936 роках вона налічувала від 183 до 260 учнів. Дві третини гімназистів походили із села. Навчалися також учні з Кременеччини.

У будинку, в якому була гімназія, також містилося Товариство “Рідна Школа”, яке об’єднувало близько 200 членів. Головами гуртка працювали Дмитро Ладика, Іван Боднар. Тут деякий час діяло Товариство Українських Купців, Ремісників і Промисловців “Зоря”, яке об’єднувало до 250 членів. У 1934–1939 рр. його очолювали різьбяр Павло Качмарчук, купець Іван Майка, інженер Андрій Фалендиш, адвокат Дмитро Ладика.

При “Рідній Школі” діяла “Подільська Музейна Збірка”, організатором якої був проф. Яким Ярема. Збірка налічувала 2340 експонатів (1935 р.). Серед них були пам’ятки археології, палеонтології, нумізматики, друкарства, народного ужиткового мистецтва з Тернопільщини.

Чоловіча Вчительська Семінарія продовжувала діяти в будинку ТНШ, там же містилася Жіноча Семінарія та Бурса. До програми Семінарії входило чотирирічне навчання з однорічним підготовчим курсом, окремо з польською та українською мовами викладання. Семінаристи носили круглі оксамитові шапки з біло-зеленою отокою (до 1929 р.), потім — гранатові (темно-сині) однострої й шапки-“рогатівки”. На лівому рукаві був порядковий номер закладу — “131”. Семінарія мала інтернат для приїжджих учнів на розі вулиць Лелевеля і Шевченка.

У 1933 р. Ілля Коцюмбас, колишній гравець “Поділля”, заснував боксерську секцію — першу в Галичині. Вже наступного року вона вступила до Ліги боксерів, здобула першість й увійшла до класу “А”.

Пл. Собєського. Костьол оо. домініканів. Листівка

1934

Улітку відкрито т. зв. “Стрілецький пляж”. Він починався від дерев’яного моста на Петрики і долиною річки простягався до Березовиці. Центральний вхід був від вул. Білогірської. Пляж обкопали ровом, обсадили тополями, незабаром обгородили дротяним парканом. Тут розміщалися душові, буфет і ресторація (ресторан), човнова і рятувальна станції, сторожова будка, трамплін для стрибків у воду, майданчики для гри в копаного м’яча (футболу) і сітківки (волейболу), два клозети (туалети). Під час святкування традиційного свята моря на пляжі влаштовували костюмований карнавал, а на річці плавала ескадра прикрашених човнів. У свята цілодобово грала оркестра.

Того року маляр Гавлік зі Львова обновили стінопис косяла оо. домініканів. Зміцнено фундаменти споруди від двору і проведено водовідну каналізацію.

“Просвіта” (голова Лярій Брикович) перейшла до власного двоповерхового будинку на вул. Міцкевича. Вона налічувала 910 членів, мала велику бібліотеку. Тепер на його фундаменті зведено “Центр Євростудій” Економічного університету.

1935

16 березня місто облетіла звістка про самогубство проф. Никифора Садовського, причини й обставини якого залишилися загадкою для тернополян. Він народився 1884 року в Тернополі. Закінчив гімназію у Львові й Львівський університет. Був відомий як добрий фахівець, педагог, математик, дійсний член НТШ у Львові (з 1922 р.). У 1907–1908 рр. працював заступником учителя української гімназії у Перемишлі. В 1909–1914, 1921–1922, 1931–1935 рр. — вчитель і професор 2-ї польської гімназії, в 1924–1931 рр. — приватної Жіночої гімназії З. Ленкевичової в Тернополі. В 1915 р. потрапив у російський полон. Після

Пам'ятник Ю. Пілсудському на пл. Собєського. 1935 р.

повернення був співзасновником філії Вищого Музичного Інституту імені М. Лисенка в Тернополі. Жив на вул. Татарській, 11. Автор праць “Функції Бессля” (1905), “Короткий нарис аналітичних функцій” (1907), “Наука про функції в гімназійній математиці” (1911), “Курс алгебри з задачником” (1917), “Діяда як споріднена трансформація”, “Про виріб срібних дзеркал” (Збірник НТШ. — Львів, 1922). Похований на Микулинесьькому цвинтарі.

В Окружному Суді Тернополя 16 червня закінчився розгляд судової справи проти 24 молодих членів ОУН. Гімназисти Юліан Кручковський з Березовиці Великої і Василь Пастушенко зі села Шили були засуджені до 9 років, Фелікс Кордуба і Петро Джус, обидва з Тернополя, — до 8 років ув'язнення.

1 листопада на Домініканській площі урочисто відкрито перший в Польщі кінний монумент Маршалу Юзефу Пілсудському з легіонером і жовніром з боків. На постаменті був напис: “Вождо народу — земля Подільська. 1935”. Його автор — Аполлінари Гловінські (1884—1945), уродженець Тернополя. Пам'ятник зруйнували більшовики 6 січня 1940 р.

Розпорядженням уряду від 6.11.1935 р. 2-й польській гімназії присвоєно ім'я Юліуша Словацького — уродженця Кременця. Статуя поста знаходилася у вестибюлі будинку від часу його відкриття в 1911 році.

1936

Від 3 червня між Львовом і Тернополем почали курсувати швидкісні дизельні “потяги-торпеди”. Потяг відходить зі Львова о 15 год. 28 хв., а прибував до

Водосвяття біля Середньої церкви. 1938 р.

Тернополя о 17 год. 12 хв. О 21 год. 27 хв. він повертався до Львова. Час перебування в дорозі — 1 год. 44 хв. Вартість проїзду — 1,5 зл. З 15 квітня 1938 р. такий потяг ходив до Чорткова.

У червні, після закінчення шкільного року, закрили Чоловічу Вчительську Семінарію, що існувала від 1871 року. Її випускники працювали в навчальних закладах усієї Польщі. На базі Семінарії відкрито Педагогічний Ліцей — єдиний на терені воеводства.

Архітектурний вигляд Середньої церкви трохи змінився після реконструкції 1936–1937 рр. Тоді у вітварі пробрили два вікна для кращого освітлення, змінили форму головного купола та іконостасу, відновили стінопис. Від вул. Руської до церкви вела вхідна брама в кам'яній огорожі.

У вересні протягом одного дня у Тернополі гостював князь Греції Петро. Він відвідав міські храми і цвинтарі, відтак поїхав автомобілем до Заліщиків.

Від 1936 року зріс страйковий рух. 20 серпня закінчився страйк будівельників, що тривав 10 днів. Мулярі та теслі домоглися оплати по 7 зл. за 8-годинну працю. Протягом двох тижнів страйкували каналізаційні робітники. 13 жовтня почався страйк 90 кравців, які вимагали і домоглися підвищення платні. Наприкінці року кількість безробітних сягала 4000 осіб. З Фонду праці для них було виділено 20 вагонів картоплі, 15 вагонів вугілля і 650 тонн хліба. Почали діяти дві стаціонарні й одна рухома кухні для видавання безплатних обідів тим, хто залишився без роботи.

1937

Від 1 січня північний район міста “Новий Світ” став належати до Тернополя. Назва мала фольклорну основу: на устах у міщан була еміграція до Америки, тобто “Новий Світ”.

На початку року площа міста сягала 4303 гектарів 6 арів, з яких 800 га були забудовані. Населення становило майже 40 тисяч осіб, з яких 29% перебували на державній роботі, 21% (переважно євреї) займалися торгівлею, решта — ремеслом і дрібним рільництвом. Промисловість у місті посідала другорядну роль. Серед промислових підприємств діяли електровня, різниця, цегельня біля Петрикова, фабрика туток “Калина”, два млини з виробництва борошна, 11 круп'ярень, дві механічні майстерні, крейдяний кар'єр, оцтовня.

У січні відкрито новий Шпиталь інфекційних хвороб і добудовано другий поверх головного корпусу Загального шпиталю. Обидва об'єкти відповідали тогочасним санітарним вимогам. Головою комітету будови був о. декан Володимир Громницький.

30 січня у залі “Міщанського Брацтва” відбулися урочини на згадку про героїв Крут. Доповідь виголосив поет і провідник ОУН Богдан Кравців. Відтак виступав чоловічий хор міщан “Кобза”.

2 березня в залі Товариства Польських Купців і Ремісників “Gwiazda” (“Зірка”) відкрилася виставка картин і гравюр на тему “Тернопіль і Поділля”.

Спільними зусиллями польських та українських рільничих організацій, зокрема гвариста “Сільський Господар”, 17 квітня було завершено будівництво

акціонерної цукровні “Поділля” у Березовиці Великій — першою на Тернопільщині. 20 жовтня вона почала сезон цукроваріння, надаючи працю 800 робітникам. Щоденно на цукроварні переробляли близько восьми вагонів буряків.

Центром торгівлі залишався Ринок. Тут стояв двоповерховий будинок м'ясарні та три м'ясні крамниці братів-підприємців Василя, Івана і Петра Майків. Їхні м'ясні вироби, зокрема подільські ковбаски в консервах, експортувалися до Великої Британії. Складники у фірмовому сальцесоні (зельці) були викладені так, що давали напис “Майка”. Брати належали до благодійної організації “Українське Товариство допомоги інвалідам”, яке переважно опікувалося інвалідами світової війни. Іван Майка обирався радним до Міської ради, в 1934–1936 рр. очолював Тернопільське Товариство Українських Купців, Ремісників і Промисловців “Зоря”, був членом управи “Союзу Українських Купців і Промисловців”.

1 травня запрацювало постійне автобусне сполучення з Тернополя до Бродів (через Залізці, Підкамінь), двічі на день.

31 травня помер тернопільський рабин Давід Муніш Бабад. Він користувався великим авторитетом серед мешканців міста і здобув світову славу як автор праці “Структура виховання віри в Бога”. Його ховали представники духовенства всіх конфесій міста.

19 червня з канонічною візитацією до Березовиці Великої прибув Генеральний вікарій Митрополичої Капітули, єпископ д-р Никита Будка. Мешканці приміського села, без огляду на віросповідання, влаштували греко-католицькому владіци сердечний прийом.

У липні у Львові відбувся Крайовий зліт товариства “Луг”. Повітове руханково-спортивне товариство у Тернополі очолював Ілярій Брикович. На свято у Львові виїхали 90 “лугівців” в одностроях і 80 — без них. Польська влада вбачала

Повітова Рада Союзу Українських Купців і Промисловців. 1935 р.

у легальній організації “Луг” (і не без підстав) основу для формування майбутньої Української Армії.

Міська управа продовжила роботи з благоустрою міста. Якщо в 1928 р. в місті налічувалося 4285 кв. метрів брукувкни, то в 1934-му вже 17161 кв. метрів. Вибрукувано вулиці Бабада, Багату, Брюкнера, Фінкеля. Із 110 вулиць впорядковано 48. В 1932 р. започатковано, а 1937-го затверджено Міською радою план нового парку вздовж вул. Вертепно́ї, терен якої надавався для паркового будівництва. Він мав бути вчетверо більший за існуючий “Новий Город”, з’єднаний з ним алеєю, а головний вхід планували зробити на збігу вулиць Вертепно́ї і Веселої. Старий парк мали реконструювати і віддати дітям.

Того року в місті знову виступала Соломія Крушельницька. Концерт відбувся в залі товариства “Українська Бесіда” і тривав дві години. Співачка (їй тоді було 65 років) виконувала арії з різних опер, українські народні пісні, твори М. Лисенка і галицьких композиторів.

1938

13 лютого у Березовиці Великій відбулося урочисте освячення цукровні “Поділля”. З цієї нагоди прибули представники уряду, серед яких були віце-прем’єр і міністр фінансів Польщі Євгеніуш Квятковскі, міністр рільництва Понятовскі та тернопільський воєвода Томаш Малицькі. В урочистостях взяли участь представники промислових, рільничих і фінансових кіл Галичини.

Рішенням Міської ради від 20.04.1938 р. диплом Почесного громадянина Тернополя отримав маршал Польщі Едвард Ридз-Смігли (1886–1941) — уродженець Бережан і випускник місцевої гімназії. Один із найближчих соратників Ю. Пілсудського. З 1918 р. він був міністром оборони, з 1921 р. — інспектором Війська Польського, з 1936-го — другим маршалом Польщі. У Бережанах його пам’ятали як Євгена Баб’яка (з боку матері). Фактичний диктатор країни, він ніс відповідальність за погіршення українсько-польських відносин.

24 квітня на будинку ТНШ (вул. Качали, 2) відкрито пам’ятну таблицю на честь Станіслава Сороківського, колишнього голови Управи Товариства Народних шкіл і засновника Регіонального Подільського Музею. На урочистості приїхав сам С. Сороківський — доцент Ягеллонського університету і професор Школи Політичних Наук у Варшаві.

Того року в Тернополі відбувся процес над Василем Охримовичем-“Пилипом” та іншими 20 особами за те, що були членами ОУН. Більшість засуджено на строки від 2 до 5 років ув’язнення в Березі Картузькій. Наймолодшого з них — 16-літнього Мирослава Болуха, провідника Юнацтва ОУН у Тернопільській гімназії, мали кинути за ґрати на півтора року, а 24-річного В. Охримовича — на 10 років.

З ініціативи президента міста полковника Станіслава Відацького (родом із Бережан) влітку було розроблено генеральний план перебудови і розбудови центру. Передбачалося доцільніше використання терену навколо костьольу і монастиря оо. домініканів. Чотирикутник, утворений вулицями Міцкевича, 3-го Мая, 29 Листопада і Конарського, мав бути перетятий двома взаємно перпендикулярними

вулицями. Одна з них відходила від вул. 3-го Мая до брами на вул. Конарського. Друга — від вул. 29 Листопада, між костьолом і будинком Воеводства, до перетину з попередньою і далі до вул. Міцкевіча. На місці старого військового шпиталю на вул. Міцкевіча ухвалили звести Воеводський Уряд, в якому з'єдналися б усі бюро (відділи), розміщені в двох будинках. На т. зв. “Площі Кланга” планувався новий будинок Староства. В старому приміщенні розмістився б Подільський Музей. Проте війна перешкодила реалізації планів Миської ради.

Головним засобом миської комунікації були фіакри — приватні брочки, що стояли на вул. Міцкевіча. Із зовнішнім світом Тернопіль зв'язували, крім залізниці, автобусні лінії до Львова, Бродів, Грималова і Скалата. Автобус, що прямував до Монастириська, проїжджав через Козову — Бережани — Підгайці, до Заліщик — через Терезовлю — Копичинці — Чортків. На миську автобусну станцію заїжджав автобус, що їхав із Збаража до Струсова.

26 листопада помер довголітній греко-католицький декан Тернополя о. Володимир Громницький. У похоронах взяло участь численне громадянство міста. Адміністратором Тернопільської парафії став о. Стефан Ратич (1890–1968) — сотрудник Середньої церкви, катехит гімназії “Рідної Школи”.

Газети друкували тривожні відомості, що свідчили про погіршення політичної ситуації в Європі. Після договору в Мюнхені до Німеччини відійшла частина Чехословаччини.

Похорон о. Володимира Громницького. 1938 р.

1939

За даними д-ра Володимира Кубійовича, станом на 1.01.1939 р. в Тернополі проживало 37500 осіб, у т. ч. українців — 7200, поляків — 14880, євреїв — 14730, латинників — 540, німців — 150. У Гаях мешкало 1900 осіб, у т. ч. українців — 1630, поляків — 50, латинників — 170, євреїв — 50; в Загребеллі — 1350 осіб, у т. ч. українців — 250, поляків — 700, латинників — 370, євреїв — 30. Віросповідання “латинників” — римо-католицьке, але розмовна мова — українська, національні почуття — неясні. Прагнучи зменшити кількість українців у Тернополі, поляки вилучили Гаї Великі з межі міста і приєднали їх до Березовиці.

Кожен Новий рік тернопільські міщани зустрічали разом зі своїми родинами в будинку “Міщанського Брацтва”. 13 січня таке дійство проходило востаннє. Зранку в Середній церкві відбувалася Служба Божа. Відправу проводили п’ять священників з участю великого хору міщан. Увечері в будинку грала духовна оркестра, в репертуарі якої були народні мелодії, уривки з опер, пісні січових стрільців.

9 березня гімназисти “Рідної Школи” в залі “Української Бесіди” організували концерт з нагоди 125-ліття від дня народження Т. Шевченка.

У травні влада звернулася до власників кінотеатрів у Тернополі з вимогою не транслювати німецьких фільмів! Зголошувалися добровольці-смертники.

Кожен житель міста розумів: війна неминуча. Офіцерам місцевого гарнізону не давали відпусток.

Вул. Голуховского. Листівка

На стінах з'явилися плакати з патріотичними гаслами “Сильні, згуртовані, підготовлені!”, “Не віддамо ані гудзика!”.

14 серпня покликано у військо резервістів. Почала процвітати спекуляція. 24 серпня оголошено поіменну, а 31 серпня — загальну мобілізацію.

Сквер на вул. Міцкевича розрізав довгий оборонний рів. Молодь, зайнята копанням ровів, була налаштована весело і ставилася до роботи, як до спортивної акції.

Ранкова преса надрукувала текст мобілізаційного оповіщення і додатково інформувала про побори коней, самоходів (автомобілів), возів і роверів (велосипедів).

Шкільний рік було “тимчасово” припинено. Вікна будинків заклеїли навхрест смужками паперу, а вночі — затемнювали.

Місто готувалося до війни.

**XII. Друга світова
війна
(1939-1944)**

1939

Німецько-радянський пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р., а також додатковий таємний протокол між Гітлером і Сталіном призвів до розподілу Східної Європи на сфери впливу. Маючи гарантії про нейтралітет Радянського Союзу, німці 1 вересня 1939 р. напали на Польщу. Звістку про початок війни передало радіо о 12 год. 10 хв. Запроваджено загальну мобілізацію чоловіків від 18 до 45 років. 4-й полк піхоти, що квартирував у Тернополі, відбув на фронт. На вагонах промайнули написи: “На Берлін!”. Поляки були налаштовані войовниче: всі говорили про швидку перемогу над німцями.

У неділю зранку, 3 вересня, гучномовці, встановлені на балконі Магістрату, передали очікувану звістку: Англія та Франція виступили проти Німеччини. Радості тернополян не було меж. Німецько-польська війна перетворилася у Другу світову війну. Проте 7 вересня з’ясувалося, що радість була передчасною: вперше Краків не надавав по радіо сигнал часу з вежі Маріацького костьолу — місто захопили німецькі війська, які швидко просувалися на Схід.

Тим часом міське господарство розладналося. З крамниць зникли товари першої необхідності. На ринок випливла значна кількість паперових грошей, особливо 20-злотових банкнотів. Поїздами прибували перші біженці — родини офіцерів і вищих урядовців, яким потрібні були помешкання. На 5-й день у місті з’явилися приватні автомобілі, набиті валізами, що прямували до Заліщиків. Державну поліцію замінили громадські охоронці в цивільному одязі з білою пов’язкою на рукаві. Людям скрізь ввижалися шпигуни.

10 вересня вийшов останній, 37-й номер місцевого часопису “Głos Polski” (“Польський Голос”).

13 вересня запам’яталося першим нальотом німецьких бомбардувальників на Тернопіль, в результаті якого було зруйновано будинки на вул. Мандля біля залізничного двірця. Людей огорнула паніка. Багато міщан виїхали в приміські села, шукаючи безпечного місця. 15 вересня бомбардовано й обстріляно поїзд з біженцями між Білою і залізничним дворцем у Тернополі. Поранених розмістили в шпиталях і гімназійних класах, з яких винесли парти і занесли металеві ліжка. Під час повітряного нальоту два німецькі бомбардувальники збили чеські вояки-добровольці (командир — підполковник Людвік Свобода). Польська авіація бойових вильотів не проводила. Життя в місті завмерло: працювали лише пекарні, біля яких стояли довгі “колейки”-черги. Незважаючи на обстріли літаків, робітники продовжували ремонт костьолу оо. домініканів. Стояла тепла і сонячна погода.

16 вересня опівдні мешканці міста, почувши сирену, що сповіщала про наближення німецьких літаків, поховалися в пивницях будинків і протиповітряних схронах. Однак цього разу замість очікуваних літаків з боку Збаража з'явилася нескінченна валка урядових і дипломатичних автомобілів — “фіятів” і “мерседесів”. З'ясувалося, що це комендант міста генерал Лучиньскі спеціально розпорядився запровадити повітряну тривогу, щоб забезпечити швидкий проїзд через Тернопіль у напрямку румунського кордону президента Польщі Ігнація Мосьціцького. В урядовій колоні також їхали Маршал Польщі Едвард Ридз-Смігли і генерал Владислав Сікорскі. Диктор з радіоприймача не приховував радості з приводу блискавичної перемоги німців і ляв польський уряд, який довів державу до війни, а на другий день залишив Варшаву.

Серед польських біженців була родина Гоффманів із 7-річним сином Єжи. Вони зупинилися в Тернополі й мешкали тут до приходу німців у 1941 році. Згодом Єжи Гоффман став відомим кінорежисером, постановником художніх фільмів “Гангстери і філантропи” (1962), “Пан Володиєвскі” (1969), “Потоп” (1974), “Прокажена” (1976), “Вогнем і мечем” (1999).

Прагнучи окупувати східні терени Польщі, 17 вересня Червона Армія о 5 год. 40 хв перейшла прикордонну річку Збруч, щоб “взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії”. Війська отримали наказ не застосовувати зброї за умови, що поляки не чинитимуть збройного опору. Погожого недільного ранку високо в тернопільському небі знову з'явилися літаки, які однак не скидали бомб. Через місто тягнулася нескінченна колона біженців, до яких приєдналися військові частини з обозами. Опівдні відійшов останній потяг до Заліщиків.

О 14.00 год. сирени сповістили повітряну тривогу, однак небо, на яке споглядали люди, було чистим. Гучномовці передавали дивну відозву — привітання президента міста Станіслава Відацького Червоної Армії, яка вступила в місто “на допомогу” полякам. По вулицях Смиковецькій, Тарновського, Руській і Львівській посунули на захід радянські танки з червоними зірками на баштах, автомашини з гарматами, піхота на автомобілях і тракторах. “Більшовицькі вояки мали вигляд зле відживлених і лихо одягнених. Були зовсім іншими, чим “москалі”, яких люди пам'ятали з часу Першої світової війни... Зате озброєння мали вже модерне”, — згадує очевидець. Танки на населення справили велике враження, бо досі їх ніхто не бачив.

Група тернополян і біженців біля Парафіяльного костюлу зацікавлено дивилася на колону. Кілька людей, очевидно членів КПЗУ, висунулися вперед, витягнули з кишень червоні пов'язки й одягли на рукави. Крізь гуркіт машин почулися вітальні вигуки: “Товаріщі! Ми вас ждали двадцять лет!”

Політичні в'язні (було їх близько 600), почувши рух у місті, виламали тюремні двері й повтікали. Штаб Українського фронту (командуючий — командарм 1-го рангу С.К.Тимошенко) розмістився у будинку Староства на вул. 29-го Листопада. До складу фронту входили 5, 6 і 12-та армії. Увечері 17 вересня воеводський радник Чеслав Олеша, одягнений у фрак і циліндр, прийшов до командуючого і склав офіційний протест проти порушення мирного договору з боку Радянської Росії.

Його відразу заарештували. Вночі, у метушні, він зумів утекти. “Золотий вересень” порушив усі двосторонні домовленості між Польщею і СРСР: Ризький мирний договір від 18.03.1921 р., Угоду про ненапад від 25.07.1932 р., Спільне комюніке урядів від 26.11.1938 р.

Увечері почалися масові арешти серед поляків, які відбувалися за допомогою послужливих інформаторів з числа членів КПЗУ, переважно єврейської національності. Вони вказували адреси поліціантів, жандармів, офіцерів, урядників, правників, політиків, лікарів і вчителів. Відомча інструкція НКВД перераховувала 14 категорій поляків, які підлягали арешту і депортації. Згодом почали забирати і членів їхніх родин. Арештували начальників воеводської та міської поліції.

Вранці наступного дня почалася безладна автоматна стрілянина: на вул. Бродзінського вбито листоношу. Його, вдягненого в елегантний службовий мундир, прийняли за польського офіцера. У школі імені А.Мицкевіча було розбросено та розстріляно групу офіцерів Військового Інституту Картографії. Єврейська міліція з червоними пов'язками і польськими карабінами ходила від помешкання до помешкання і вимагала здати зброю. Енкаведисти робили обшуки в будинках і при цьому нерідко забирали “часи” — кишенькові годинники.

Вранці 19 вересня червоноармійці під командою офіцера встановили гармату перед костюлом оо. домініканів і почали методично стріляти по фасаді і вежах. Причиною було те, що у вежах нібито ховалася група польських офіцерів, які стріляли по “визволителях”. Опісля з'ясувалося, що там нікого не було. Від гарматних пострілів загорілися дерев'яні вежі, а потім і купол. Міські пожежники, які вилізли на дах костюлу, були також обстріляні, а їхній командант — важко поранений. Вогонь через сходи проникнув усередину приміщення, внаслідок чого згоріли бічні вівтарі та орган, були пошкоджені цінні фрески С.Строїнського. Червоноармійці заборонили гасити пожежу. Приміщення монастиря розграбували солдати. В грабунку брали участь і колишні квартиранти — місцеві люди, які жили в келіях. Ксьонзів — о.Фабіяна Мадуру, о.Антоніна Гронісевіча і ченця бр.Яцка Матогу заарештували і відвезли автом на допит до тимчасового будинку НКВД на вул. Качали, а потім під вартою відвели у міську в'язницю на вул. Мицкевіча. Їх випустили на волю через два тижні. Парафіяльний костюл і церкви не були пошкоджені.

Спалений Домініканський костюл. Вересень 1939 р.

Чудотворний образ Матері Божої Ружанкової врятувала директорка Приватної гімназії д-р Зофія Турецька і заховала у своєму помешканні на стіні під килимом. У 1942 р. образ повернули костюлу, а в кінці війни вивезли до Познані.

Покликані до Війська Польського офіцери запасу в бойових діях участі не брали. Однак їх взяли в полон й інтернували.

Органи НКВД 20 вересня заарештували останнього президента міста полковника Станіслава Відацького, повітового комісара Аугуста Кудеровіча, багатьох працівників суду і староства. Їхня доля залишилася невідомою. Нова влада розклеїла оголошення про негайне здавання зброї, обов'язкову реєстрацію офіцерів і поліціантів. Всі, хто зголосився для реєстрації, розділили трагедію Катині та Харкова.

23 вересня в кам'яниці Клінгера був заарештований і вивезений до Москви командуючий VI Військовою Округою генерал Владислав Лянгер, який здав Львів більшовикам без бою. 10 жовтня він повернувся до Львова.

Нова влада розпустила УНДО та інші українські політичні партії, “Просвіту” — культурно-просвітне товариство, що своєю діяльністю охоплювало всі ділянки національного життя галичан. Ліквідовано торговельні товариства, союзи і банки. “Подільський Союз Кооператив”, який об'єднував 106 сільських кооперативів Тернопільського повіту, реорганізували в “Облспоживспілку” за радянським зразком. Закрили релігійні установи та їхні навчальні заклади.

З агітаційно-пропагандистською метою у місті виступали відомі українські діячі культури і мистецтва, творчі колективи. 26 вересня у театрі “Сокола”, кінотеатрі “Аполло” і залі “Міщанського Брацтва” проходили концерти за участю співачки Оксани Петрусенко. Вона приїхала до Тернополя з бригадою Київського театру опери та балету. Перший номер, який виконала артистка — українська народна пісня “Ой не світи, місяченьку”.

У переповнених залах кінотеатрів “Балтика”, “Палас”, “Аполло” в три сеанси “крутили” (показували) патріотичні радянські фільми “Чапаєв”, “Мы из Кронштадта”, “Человек с ружьем”, “Ленин в 1918 году”, наочно демонструючи слова вождя, що “мистецтво належить народові”. Всім було цікаво побачити і почути, як живуть “трудоці” (нове слово для тернополян) в щасливій країні соціалізму. Із радянських фільмів тернопільський глядач досі бачив лише “Путевку в жизнь” (“Безпритульні”), який незабаром був заборонений польською цензурою.

Для організації Обласного драматичного театру зі Львова приїхав Опанас Карабінович разом із 36 акторами Театру імені М.Садовського, режисери мандрівних галицьких труп Микола Коморовський та Богдан Сарамага. З ними прибули актори Богдан Антків, Ольга Джуфер, Аполлінарія Карабінович (Л.Барвінок), скрипаль Іван Джуфер, мистець Олекса Шатківський. Акторський склад нового театру був невеликим — близько 10 артистів і 15 осіб оркестру. На посаду музичного керівника запросили проф. Юрія Криха. Театр розмістили у залі польського товариства “Сокіл”, який з цього приводу відремонтували. 23 жовтня Тернопільський обласний український драматичний театр імені Івана Франка відкрився, а 6 листопада виставою М. Кропивницького “Дай серцю волю,

*Співачка Оксана Петрусенко
(1900–1940)*

Український театр імені М. Садовського. У центрі — О. Карабінович. 1939 р.

заведе в неволю” розпочав свій зимовий театральний сезон. Згодом із Києва прибули режисер Марко Терещенко та актриса Валентина Варецька.

Популярними кроками нової влади була конфіскація земель польських колоністів і обіцянка перерозподілити її між селянами, а також безкоштовне лікування, українізація системи освіти. 30 вересня відкрили безкоштовну поліклініку на вул. Коперніка, 2, в якій хворих приймали лікарі-спеціалісти. 2 жовтня розпочалися заняття в українській гімназії “Рідної Школи” з Ліцеєм, перетвореними на 10-річну середню школу. Згодом школу перевели до будинку польської гімназії на вул. Конарського, відтак — до Реальної гімназії на вул. Коперніка: великий наплив учнів змусив керівництво школи шукати нове приміщення. В ній навчалися майже 200 учнів і працювали 14 вчителів (незабаром приїхали ще чотири). До школи зголосилися багато дітей з навколишніх сіл, так що довелося відкрити 11 перших класів. На базі Педагогічного Ліцею відкрили Педагогічну школу. В школах запровадили обов’язкове вивчення російської мови.

Від 17 вересня до 2 жовтня у Тернополі виходила армійська газета “Червона Україна” — перша радянська газета, яку читали тернополяни. Потім редакція виїхала до Львова. В її складі перебував письменник Вадим Собко.

3 жовтня (вівторок) вийшов перший номер щоденної української газети “Вільне життя” — орган Тимчасового Управління м.Тернопіль. У зверненні до читачів

значалося: “Газета висвітлюватиме життя робітників, селян і трудової інтелігенції Західної України, зокрема колишнього Тернопільського воєводства, їхню боротьбу за нове, щасливе життя”. Всю першу сторінку займала передрукована з “Правди” передова стаття “Радянська політика миру і дружби народів”. У газеті була також стаття К.П. Жука — голови Тимчасового Управління. Редакція містилася на вул. Косцюшка, 3 і мала нині незвичний номер телефону — 41. Відповідальним редактором газети був С.Ф. Кушнір. Від 9 жовтня (№ 6) вона стала органом Обласного Тимчасового Управління в Тернопільському воєводстві. До складу Тимчасового Управління (з 3.10.1939 р.) тоді входили: Л.С. Гришук, В.М. Ягленко, К.П. Жук, О.А. Вадіс.

Дорога на Схід була вільною, на Захід — тільки до Львова. З 5 жовтня відкрили повітряне сполучення до Києва, Проскурова, Львова, з 20-го — регулярний рух пасажирських поїздів Київ-Львів.

Нова окупаційна влада прагнула спочатку справити на галичан враження “демократичної” та “української”. Військовий трибунал засудив червоноармійців-мародерів до восьми років ув’язнення, а награбоване майно змусив частково повернути косяголам.

7 жовтня через пресу і радіо оголошено, що в неділю, 22 жовтня, відбудуться вибори до Українських Народних Зборів, а 26 жовтня скликаються Народні Збори Західної України у Львові. Постанова була підписана командуючим Українським фронтом С.К. Тимошенко і трьома членами Військової Ради (Хрущовим, Борисовим, Кожевниковим). Тоді ж опублікували “Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України”.

У філії Вищого Музичного Інституту імені М.Лисенка у Тернополі 15 жовтня розпочато прийом учнів. У попередні роки тут студювало не більше 60-70 учнів. Тепер безкоштовно навчалися 272. Працювали класи фортепіано, скрипки, солоспіву, віолончелі, камерної музики, духових інструментів, ритміки. Згодом на базі філії відкрили Тернопільську державну музичну школу (директор Юрій Крих). Колишні приватні Музичні школи були приєднані до державного закладу. У серпні наступного року музичній школі передали будинки №15 і 15-А на вул. Міцкевича. В місті також діяв симфонічний оркестр (45 чол.) під керівництвом Ю. Криха та 60-особовий хор (диригент Володимир Березовський).

21 жовтня о 2-й год. дня за новим московським часом на вул. Міцкевича відбувся загальноміський мітинг, присвячений виборам депутатів. Над головами демонстрантів майорили червоні прапори, транспаранти з написами “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” (українською, єврейською і польською мовами), “Хай живе великий Сталін — натхненник визволення трудящих Західної України!”. Людям роздавали портрети Леніна, Сталіна, Ворошилова, Хрущова, Кагановича, які спеціально до виборів намалювали тернопільські малярі (художники): Еміль Готт, Борис Голуб, Євген і Лев Грицаї, Мирослав Качмарчук, Ярослав Когут, Роман Турин, Остап Цвечек, Мозес Шварцман. Більшість із них до того були без роботи. Газета “Вільне життя” писала, що в передвиборному мітингу взяли участь близько 12 тисяч тернополян.

Від Тернопільських виборчих округів №№55-64 до Українських Народних Зборів були обрані Р.Г. Мороз, С.В. Заворотюк, С.Х. Гінзберг, В.М. Ягленко, А.А. Полішук, В.А. Сорока, С.Ф. Чаплинський, Л.С. Гришук, П.С. Луцишин, П.М. Пласконіс — всього десять депутатів. Вибори проводилися в залі “Мішанського Брацтва”.

26 жовтня у Львівському Міському театрі розпочали роботу Українські Народні Збори Західної України. Збори відкрив старіший депутат, професор Львівського університету К.Й. Студинський, уродженець с. Кип’ячка Тернопільського повіту. До складу президії від Тернополя були обрані Л.С. Гришук і Р.Г. Мороз, до Мандатної комісії — В.М. Ягленко (голова облікконкому) та С.І. Туркевич (робітниця з Чорткова); до Секретаріату — Г.А. Ткаченко (голова міського Тимчасового Управління).

27 жовтня Народні Збори проголосили встановлення радянської влади в Західній Україні та її входження до складу УРСР.

Пакт Молотова-Ріббентропа далскоглядно передбачав, що Народні Збори повинні:

“1) Затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами.

2) Вирішити питання про характер створюваної влади, тобто визначити, якою повинна бути ця влада: чи радянською, чи буржуазною.

3) Вирішити питання про входження до складу СРСР, тобто про входження українських областей до складу УРСР, про входження білоруських областей до складу БРСР та про входження польських областей до СРСР у вигляді Польської Союзної Радянської Республіки”.

Для здійснення т. зв. “соціалістичних перетворень” Комуністична партія (більшовиків) України (скорочено — КП(б)У) зі східних областей республіки надіслала до Тернополя сотні партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських і культосвітніх працівників. Вони зайняли керівні урядові посади в місті та області. Практично всі тодішні секретарі обкому і міськкому, голови обл- і міськвиконкомів, їхні заступники, начальники управлінь і відділів, працівники освіти, охорони здоров’я і культури були вихідцями зі сходу України, Росії, Білорусії, Кавказу.

Радянські чиновники були переважно малограмотними: не мали навіть середньої освіти, відрізнялися обмеженим світоглядом. Серед приїжджих було багато росіян та євреїв. Українці-східняки в урядах і побуті здебільшого користувалися російською мовою. Помешкання (“квартири”) вони обирали винятково в центрі міста. Переселені або репресовані тернополяни залишали все своє майно: меблі, одяг, посуд.

Мешканці міста не виявляли особливої радості від свого “визволення”. Поляки втратили державу. Євреї раділи не всі: заможні втратили приватні інтереси, а незможні швидко знайшли спільну мову з одноплемінниками. Українці чули про голодомор, колективізацію і репресії НКВД, але тішилися, що покладено край польському гніту. Члени КПЗУ, за деякими винятками, не викликали довір’я у “старших братів” по партії.

Швидко змінився вигляд міста та його мешканців. Від статуї св. Теклі до Парафіяльного костюлу, посеред скверу, тягнулася лінія червоних плакатів з текстом Радянської Конституції і різними пропагандистськими гаслами. Крамниці та склади були спустошені, не стало мануфактури та взуття. З установ винесли меблі. Все їхало на Схід. Агітатори скликали людей на вулицях і переконували, що “в Советском Союзе всего хватает!”. У чоловіків-тернополян зникли капелюхи і краватки. Жінки замість модних капелюшків почали вдягати хустки. З облич зникли усмішки.

На вулицях Тернополя все частіше можна було побачити “простого советского человека” з монгольським типом обличчя, який своїм зовнішнім виглядом далеко відрізнявся від європейського рівня. Чоловіки у фуфайках, пом’ятих бавовняних костюмах і “тімнастьорках” замість сорочок, на ногах чоботи, черевики або білі полотняні туфлі без шкарпеток. Шапки з квадратним, вивернутим наверх, дашком. Руки — обов’язково в кишенях. Жінки “визволителів” полюбляли червоні берети. Через деякий час почали ходити в нічних сорочках — “кошулях”, куплених на базарі або знайдених у гардеробах тернополян, використовуючи їх як сукні. Нерідко під час Служби Божої в церквах і костюлах з’являлися озброєні солдати в шапках і незмінною цигаркою в зубах, скрученої з газети, яку звали “козья ножка”. Місто почало втрачати ознаки приналежності до західної культури.

Нова влада запровадила нове життя. Замість звертання “пане” треба було казати “товаришу”, замість “советській” — “радянський”. Росію наказано називати “Радянський Союз”. Не можна було вживати загальноприйняте в Галичині та Польщі слово “жид”, а тільки “єврей”.

У школах та установах часто проводилися “мітинги” (нове слово для тернополян), на яких говорилося про “визволення” галичан і про те, як їм буде добре жити. Всі оратори зазвичай завершували примітивні промови словами: “Хай живе товариш Сталін!”

У місті діяли кілька продовольчих крамниць — “магазинів”, в яких продавали (як тоді говорили — “давали”) хліб, сіль, цукор, мило, сірники, махорку, рожеві цукерки — “подушечки”, горілку — “водку” і тюльку. Перед ними шикувалися черги — “колейки” людей, небачені досі. Невідома тернополянам “перерва на обід” видовжувала і без того довгі черги. Хліб завозили після 12-ї години.

Полегли “у важких і героїчних боях за Тернопіль, які вела непереможна Червона Армія” були поховані у “городці” — сквері перед Парафіяльним костюлом під дерев’яною пірамідкою, увінчаною бляшаною червоною зіркою.

Приватна власність зникла. Місцеві торговці боялися відкривати свої крамниці. Підпільно продавали товари за спекулятивними цінами. “За саботаж і дезорганізацію торгівлі” військовий трибунал засудив чотирьох спекулянтів-євреїв до 5 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Таких крутих заходів влади місто не пам’ятало від часів Першої світової війни.

1 листопада всі приватні крамниці та майстерні передано у відання державі без жодного відшкодування власникам, які стали в них продавцями і робітниками. Населення змушене було продавати золоті обручки, одяг і речі домашнього вжитку приїжджим. Процвітав “чорний ринок”.

Напередодні річниці більшовицького Жовтневого перевороту до Тернополя приїхала група шкільної молоді з Радянської України. Їх широко приймали учні української школи, які підготували привітальний концерт.

На святанку 7 листопада накрапував дощ, від води виблискували тротуари і дахи будинків. Дерев'яна трибуна, пофарбована в червоний колір, була встановлена на вул. Міцкевича. Об 11 год. на трибуну піднялися представники обласного і міського Тимчасових Управлінь, “кращі люди міста”. Начальник гарнізону об'їхав військову колону, що вишикувалася на вулицях Міцкевича, Качали, Косцюшка. Оркестра виконала “Інтернаціонал”. Відтак розпочався військовий парад: повз трибуну проходили червоноармійці, кіннота, артилерія. За військом — демонстрація “трудящих” міста, діти в українському одязі, спілка малярів. Найбільш численна колона “колійовців” (залізничників) в уніформі несла портрети Сталіна і Кагановича.

15 листопада відкрилася обласна бібліотека з читальнею. 19 листопада почала працювати бібліотека для дітей та юнацтва на вул. Качали, 2, розрахована на 150 юних читачів. Велика книгозбірня “Просвіти” була ревізована, з неї вилучено всі видання з історії України та Визвольних Змагань, книги заборонених в УРСР українських письменників.

16 листопада в будинку колишнього “Мищанського Брацтва” відбулися міські збори молоді. В залі зібралося близько 70 юнаків і дівчат. Комсомольський керівник Є.П. Пустоваров розповів про завдання Ленінсько-Сталінського Комуністичного Союзу Молоді. Після доповіді артисти театру імені І. Франка та учасники аматорських (“самодіяльних”) мистецьких гуртків дали концерт. Першим секретарем обласного комітету — обкому ЛКСМУ став І.Ф. Бугайченко, якого прислали з Києва.

У листопаді започатковано польське підпілля, яке очолив Збігнев Вундерліх (псевдо “Валіцкі”) — колишній віце-староста Зборова. “Тернопільська конспірація” налагодила зв'язок із підпіллям у Станіславі та Львові. Зв'язковий Казімеж Мазей — “Немо” — випускник Педагогічного Ліцею, зав'язав контакти з молодіжними підпільними організаціями в Бережанах, Бучачі, Терєбовлі. З метою конспірації підпілля побудували за клітинною структурою, у вигляді п'ятірок. Основним його завданням була підготовка повстання проти більшовиків, що мало розпочатися після вступу військ союзників у Польщу. Однак підпілля не здійснило жодної важливої акції. У березні 1940 р. енкаведисти арештували учасників “польської контрреволюційної організації”. 15–17 жовтня 1940 р. в Золочеві відбулися засідання Військового трибуналу, на яких Збігнева Вундерліха, Рудольфа Вайзея, Казімежа Мазея, Тадеуша Самбора, Антона Януса,

Казімеж Мазей

Яніну Косовську і Болеслава Батяра засудили до розстрілу, а 12 членів — на різні терміни ув'язнення.

4 грудня були утворені шість областей Західної України і серед них — Тернопільська. Тернопіль залишився адміністративним центром краю, поділеним на 38 малих районів. До складу області увійшли 12 колишніх повітів (з 16) та один з Волині — Кременецький. Тернопільського повіту не стало: його територія була поділена на чотири дрібні райони з центрами Великі Бірки, Великий Глибочок, Козлів (Кізілів) та Микулинці.

5 грудня побачив світ перший номер обласної комсомольсько-молодіжної газети “Комсомолец”, що виходила всього два місяці (до 28.01.1940 р.).

До Тернополя прибула бригада агітаторів, щоб набрати людей — “робочу силу” для Криворізького залізорудного басейну — “Кривбасу”. Незабаром з області відправили на роботу в шахтах 2700 юнаків. 60 жінок залучили до праці на залізничному транспорті (в т.ч. кочегарами). До приходу советів їх працювало всього три. Нова шевська промислова артіля дала роботу 35 шевцям, хоч і не вирішила безробіття. Ця проблема обговорювалася на Першій обласній міжгалузевій конференції професійних спілок 18 грудня, яку відкрив голова організаційного бюро Ради В.А. Сорока.

ЦК КП(б) України затвердив бюро Тернопільського обласного комітету (перший секретар обкому КП(б)У І.Д. Компанець), а Президія Верховної Ради — обласний виконавчий комітет (облвиконком) на чолі з головою В.М. Ягленком (згодом — М.В. Слонь). Обидва комітети мали в своєму складі по десять членів. У свою чергу, обком КП(б)У затвердив бюро Тернопільського міського комітету (міськком) партії в такому складі: І.Д. Компанець — перший секретар міськкому, Г.А. Ткаченко — другий секретар, Т.І. Пчелінцев — третій секретар, П.К. Чуб — завідуючий відділом пропаганди та агітації, П.Ф. Степанов — секретар міськкому, П.П. Вінник — голова Міської ради, А.М. Седов — заступник начальника обласного управління НКВД.

Президія облвиконкому затвердила членами Міської ради: П.П. Вінник — голова міськради, І.Д. Компанець — перший секретар обкому та міськкому КП(б)У, Г.А. Ткаченко — другий секретар міськкому, П.З. Воронков — секретар міськради, П.О. Тараковський — завідуючий комунальним відділом, Л.М. Соколов — завідуючий відділом охорони здоров'я (здороввідділу), І.С. Кравченко — начальник міського відділу міліції.

Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 19.12.1939 р., у Тернополі організовано Державну обласну філармонію з хоровою капелою та сектором естради, якій передали приміщення колишнього “Мищанського Брацтва”.

Облвиконком 20 грудня видав постанову “Про впорядкування мешкання та пересування іноземців, які перебувають на території міста та області”. Всі іноземці зобов'язані були зареєструватися в адресному бюро на вул. Мицкевича, 5. Вони подавали, крім національних паспортів, чотири фотокартки та довідку з останнього місця роботи. Домовласники, керуючі будинками і готелями повинні були протягом 48 годин приписати іноземців. Під постанову, зрозуміло, підпадали корінні

тернополяни та біженці, які не мали радянських паспортів. Люди закріплювалися за місцем прописки, їхня можливість пересування ставала обмеженою. Згодом біженців (ними вважалися “особи, які прибули з території колишньої Польщі, що відійшла до Німеччини та Литви”) зобов’язали з 27 лютого до 10 березня 1940 р. одержати посвідчення в обласному управлінні НКВД. Від 11 травня того року було введено паспортну систему та обов’язкову прописку та випуску населення.

Від 21 грудня всі розрахунки державних і кооперативних підприємств та установ були переведені на радянську валюту — рубль (укр. — карбованець). Приймання польських злотих припинено. На поточних рахунках, відкритих у банках, виплата в карбованцях проводилася в межах рахунків, але не більше 300 злотих.

Водночас в усіх установах міста й області встановлювався режим робочого часу з 10.30 до 17.00 год. (за московським часом) з півторагодинною перервою на обід (“для приймання їжі”). Запроваджено єдині дні відпочинку: 6, 12, 18, 24 і 30 числа кожного місяця. Християни змушені були працювати в неділю, а іудеї — в суботу.

21 грудня того року виповнювалося 60 років від дня народження Й.В. Сталіна. З цієї нагоди президія Тернопільського облвиконкому надіслала на адресу “Москва-Кремль” телеграму, в якій вітала “геніального вождя народів, вірного продовжувача справи Леніна, великого будівника соціалістичного суспільства, організатора славної Комуністичної партії більшовиків і героїчної Червоної Армії — великої визвольницької народів Західної України і Західної Білорусії”. Секретар обкому з пропаганди А.Г. Приходько для вчителів та інтелігенції міста прочитав “актуальну” лекцію на тему “Життя і діяльність товариша Сталіна”.

З будинків знімали польські герби та символи. Робилися кілька спроб, щоб стягнути з допомогою танків бронзову статую Юзефа Пілсудського на коні з високого постаменту. Лише 6 січня 1940 р. пам’ятник було повалено. Постаї легіонера і жовніра вивезли на територію електровні.

Управління НКВД (начальник О.А. Вадіс) діяло в будинку міської тюрми, куди вночі, переважно після другої години, привозили арештованих галичан на допити, викликали “для розмови”, погрозами, терором і шантажем вербуючи донощиків і “сексотів” (секретних сотрудників). Допити здебільшого повторювалися кілька ночей підряд. Особливо пильно стежили за членами ОУН, які переслідувалися ще за Польщі, при цьому користуючись архівними списками польських судів та поліції, які їм дісталися у спадок. Кожен будинок мав свого опікуна з НКВД, т. зв. “уполномоченого”. В пошуках “социально опасных элементов” сталінська репресивна машина особливо інтенсивно запрацювала взимку 1939–1940 рр. В’язнем тюрми в Тернополі став проф. Роман Брикович, директор Повітового Союзу Кооператив у Копичинцях. У ніч з 24 на 25 грудня був заарештований письменник Франц Коковський, уродженець Бережан. 9 вересня 1940 р. він загинув у тернопільській тюрмі, місце поховання невідоме.

25 грудня на базі Промислової школи на Новому Світі засновано майстерню з ремонту сільськогосподарських знарядь, в якій працювало 30 осіб.

1940

У березні того року репресії проводилися водночас проти поляків та українців.

Працівники депо станції Тернопіль Пйотр Кокоцкі та Стефан Махніцкі створили підпільну групу “Jedność” (“Єдність”). Метою організації, до якої входили поляки, українці та євреї, була боротьба зі “советами”, збирання зброї. У липні до них приєдналася група Збігнева Двужинського, яка припинила свою діяльність після виселення керівника в Сибір. Двужинському вдалося втекти і повернутися до Тернополя. Незабаром організацію очолив Ян Левковіч, колишній жовнір Війська Польського. 27 серпня 1940 р. на станції Березовиця енкаведисти арештували С. Махніцкого і З. Двужинського. Військовий трибунал Київського особливого військового округу виніс вирок: З. Двужинського, Я. Левковіча, А. Кориса, Б. Котовіча, В. Мартюка, С. Цельнера засудити до розстрілу, а С. Махніцкого, Г. Трофимяка, Н. Шкамбару — до 10 років ув'язнення. Військова колегія Верховного Суду СРСР 14.03.1941 р. А. Корису, Б. Котовічу і В. Мартюку розстріл замінила на 10 років концтаборів.

Вночі з 12 на 13 квітня енкаведисти доставили близько 2000 осіб на вантажних автомобілях до залізничної станції, посадили у вагони і вивезли на Схід — Казахстан і Сибір. Місцева влада не дозволяла пересилати чи передавати посилки. Серед репресованих був тернополянин Чеслав Євгеніуш Бліхарські (нар. 1918), згодом історик і публіцист. З кінця 1941 р. він воював у складі польської армії генерала Андерса. В 1956 р. виїхав до Польщі, був організатором Першого з'їзду тернополяняк поляків (1988 р.). Автор численних праць з історії Тернополя.

З Галичини на Схід насильно вивезли близько 400 000 українців, передусім політичних діячів, священників, правників, промисловців, учителів і професорів. Серед них був і Антін Кунько — громадсько-кооперативний діяч, посол до польського Сейму від УНДО в 1928–1930 рр. Депортовано тисячі біженців із західних воєводств Польщі, які у вересні 1939 р. шукали порятунку в Тернополі, втікаючи від німецьких окупантів.

Рятуючись від переслідування “визволителів”, біженці зі Східної Галичини втікали на Захід — східні терени Польщі (Лемківщина, Перемищина, Холмщина), окуповані німцями. Група молоді з Тернополя, поляків і українців, зробили спробу втечі через уторський кордон. Однак їм це не вдалося, і всіх депортували в Сибір.

Складні суспільні процеси і трагедія галицької інтелігенції зовні залишалися непомітними. Життя тривало, хоч і було повернуто в інше ідеологічне русло.

Великою популярністю користувалося кіно. На початку року обласна контора “Главкинопрокат” випустила на екрани трьох кінотеатрів міста російські фільми “Великий Гражданин” (2 серії), “Веселье ребята”, “Учитель”. У кінотеатрі “Палас” тернополяни побачили перший український кольоровий фільм “Сорочинський ярмарок” за повістю М.Гоголя. Американські стрічки демонструвалися рідко, серед них — “100 чоловіків і одна дівчина”.

Зі столичних міст до Тернополя приїздили пропагандисти і лектори, журналісти і письменники, артисти і музиканти, які “різними засобами несли в маси соціалістичну ідеологію”. 26 і 27 лютого на сцені театру імені І.Франка

*Лікар, д-р Роман Мороз
(1904 — після 1970)*

Роман Мороз (1904 — після 1970) народився в Тернополі. Тут закінчив українську гімназію. Студював медицину у Віденському університеті. Навчання продовжував у Познанському університеті, відтак працював у тернопільській лікарні. Делегат Народних Зборів Західної України. Від листопада 1939 р. — завідуючий обласним відділом охорони здоров'я і головний лікар, за німецької окупації — повітовий лікар. Депутат Верховної Ради УРСР від Теробовлянського виборчого округу № 380. У 1944 р. виїхав до Австрії, а 1956 р. емігрував до США.

Юрій Крих (1907–1991) — родом із с. Рогузне Томашівського повіту. Закінчив класи скрипки та диригентури Львівської консерваторії. Вдосконалював майстерність у Парижі. Від 1930 р. працював у Тернополі учителем музики філії Музичного Інституту імені М.Лисенка та гімназії “Рідної Школи”. Як скрипаль брав участь у концертах Товариства “Боян”. Від жовтня 1939 р. — директор

Скрипаль і музичний діяч Юрій Крих (1907–1991)

відбулись два концерти лауреата Всесоюзного та Міжнародних конкурсів скрипалів, 17-річного “орденоносця” Бусі Гольдштейна. У березні самодіяльний Єврейський драматичний театр до 25-х роковин з дня смерті Шолом-Алейхема поставив п'єсу “200 тисяч”. 19 березня відбувся концерт співака Михайла Торчинського (бас) та піаніста Еміля Гуревича з Київської філармонії. Наприкінці березня проходила Перша міська олімпіада дитячої художньої самодіяльності. Кращих виконавців відбирали на шкільних оглядах.

24 березня 1940 р. відбулися перші вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР від шести областей Західної України. Серед кандидатів у депутати були лікар Р.Г.Мороз, скрипаль і диригент Ю.Д.Крих — поодинокі галицькі інтелігенти, які змушені були співпрацювати з більшовиками.

Музичної школи для дітей, диригент Драматичного театру імені І.Франка у Тернополі. Делегат Народних Зборів Західної України. Працював у Львові. Після війни викладав у консерваторіях Львова і Києва, педагогічних інститутах Бердичева та Івано-Франківська. Депутатами Верховної Ради СРСР, крім Ю.Д. Криха, були обрані І.Д. Компанець і Т.Я. Лящинська.

Виборча акція була старанно запрограмована і підготовлена. На дільницях лунали російськомовні пісні, грала музика, виступали артисти, працювали буфети.

20–21 квітня проходила Перша Тернопільська міська партійна конференція, в роботі якої взяв участь і виступив член Політбюро ЦК КП(б)У, голова Президії Верховної Ради УРСР М.С. Гречуха. Партійна організація Тернополя тоді налічувала 577 членів і 244 кандидати, переважно з приїжджих. На організаційному пленумі першим секретарем міськкому КП(б)У був обраний І.Д. Компанець. У грудні 1939 р. його затвердив на цю посаду обком партії, який він і очолював.

Напередодні травневих свят мешканці міста мали ознайомитися з “Планом руху колон учасників демонстрації Першого травня 1940 р. м.Тернополя”. В ньому повідомлялося, що урядова трибуна буде встановлена біля правого кута будинку Міської ради на вул. Міцкевича. “Трудащі” мали збиратися біля своїх підприємств, установ, і шкіл, “нсорганізоване населення” — біля колишніх виборчих дільниць. Усі повинні були вишикуватися в чотири колони під керівництвом відповідальних працівників міліції. Початок демонстрації — об 11 год. Рух транспорту в центральній частині міста мав припинитися з 8 години ранку. Керівники колон на лівій руці мали червоні пов'язки. Стосовно мітингів і демонстрацій радянська влада любила порядок і виключала будь-які порушення або відхилення. З невеликими змінами організація демонстрацій зберігалася протягом усього існування радянської влади в Тернополі.

Партійне керівництво швидкими темпами націоналізувало промислові підприємства. На той час у Тернополі діяли 36 підприємств, на яких працювали 1480 робітників, та 23 “промартілі”, що об'єднували 1516 колишніх ремісників. Найбільшими тодішніми промисловими підприємствами були м'ясокомбінат, обозний завод (цех), пивзавод, електростанція, три цегельні заводи (цехи), фабрика фруктових вод, млин, два оцтові заводи (цехи), тютюново-ферментаційна фабрика, машинно-тракторна майстерня, маслозавод, ливарно-механічний завод (цех).

Від 1 червня до початку 1941 р. в Тернополі виходила обласна молодіжна газета “Більшовицька Зміна”.

3 червня на базі дрібних промислових артілей, т. зв. “заводів і фабрик” (меблева фабрика, фабрика музичних інструментів, миловарний завод, фабрика свічок, лакофарбовий завод, вулканізаційна майстерня, майстерня з ремонту мір і ваг), організовано “Міськпромкомбінат”. На підприємствах широко запроваджувалося “соціалістичне змагання” і “стахановський рух”.

16 червня засновано обласний радіокомітет, у штаті якого було 12 осіб. Вперше того дня в ефірі пролунало: “Говорить Тернопіль!”.

23 червня був заарештований проф. Ілярій Брикович (1881–1942) — уродженець Тернополя. В рідному місті він закінчив гімназію (1898 р.), потім студіював в Університетах Відня, Кракова і Львова. В 1904–1939 рр. викладав класичні мови в Тернопільській державній гімназії та гімназії “Рідної Школи”. Брав діяльну участь у роботі культурно-освітніх товариств “Руська Бурса”, “Міщанське Брацтво”. У листопаді 1918 — липні 1919 рр. був заступником повітового комісара ЗУНР. У 1924–1939 рр. — голова філії “Просвіти”. З 1930 р. очолював кооперативу “Будучність”. Видав у Тернополі збірку віршованих

приказок “Хоч не ладно, але складно” (1934), переклав біблійну “Пісню пісень” (1936). Висланий на Урал, помер у м.Магнітогорськ.

28 червня 1940 р. Червона Армія вступила в Бессарабію і Північну Буковину. Очевидно, не випадково у червні генерал армії Г.К. Жуков, тоді командуючий Київським особливим військовим округом, “зі штабом округу провели велику командно-штабну польову поїздку із засобами зв’язку до району Тернополя, Львова, Володимира-Волинського, Дубно — туди, де через рік, у 1941 році, німці за планом “Барбаросса” завдали в Україні свого рокового удару” (“Воспоминания и размышления”, Т.1).

7 серпня з’явився указ, що мав далекосяжні наслідки — “Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників та службовців з підприємств і установ”. Покарання за законами воєнного часу не забарилося. Робітник депо станції Тернопіль і продавець крамниці “Промфруктовода”, які запізнилися на роботу на дві години, були засуджені до п’яти місяців примусової праці з відрахуванням 25% місячної заробітної плати кожного.

За всіх часів Тернопіль не бачив стільки керівників, урядовців і бюрократів. Лише торгових організацій налічувалося п’ять: “Тарнопольторг”, “Міськторг”, “Райтранспортхарч”, “Транспортхарч №56”, “Спецторг”. Проте справа постачання і заготівель була організована погано. У зв’язку з введенням 8-годинного робочого дня президія Міської ради ухвалила скоротити штати на 7,5 %, що давало економію фонду зарплати на 11200 крб.

І далі розширювалася та зміцнювалася мережа шкіл і систем освіти. Педагогічний ліцей реорганізували в педагогічну школу. Засновано Технікум залізничного транспорту, Інститут удосконалення кваліфікації вчителів. І вересня відкрилася Фельдшерсько-акушерська школа. Термін навчання в навчальних закладах становив три роки. Вступні іспити передбачали знання української та російської мов, політграмоти.

В місті діяло 11 середніх і неповних середніх шкіл: 85 класів у школах з українською мовою навчання і 76 — у школах з російською, польською та єврейською мовами. Вказувати кількість учнів не було прийнято: цифри стали секретними. Учнівська молодь за вказівкою “зверху” виховувалася в дусі “пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР”.

На скрани Тернополя й області 13 вересня вийшов художньо-документальний фільм-хроніка “Освобождение” (режисер Олександр Довженко), присвячений подіям вересня 1939 року. Серед кінокадрів є чимало епізодів, знятих у Тернополі. В місті працювали два кінотеатри.

Тернополяни обслуговували 14 медичних закладів, зокрема лікарня на 100 ліжок, інфекційне відділення на 75 ліжок, туберкульозна лікарня на 35 ліжок, санітарно-епідеміологічна станція, жіночо-дитяча консультація, дві поліклініки, малярійна станція, станція переливання крові, пологовий будинок, молочноконтрольна станція, молочна кухня для дітей.

15 вересня відкрилася Перша обласна виставка товарів широкого вжитку, на якій було представлено промислові та продовольчі вироби Тернопільщини. “Вільне

життя” захоплено писало: “Тут трудящі показують, чого вони домоглися за рік радянської влади під керівництвом партії більшовиків”.

Услід за партійними зібраннями пройшли перші комсомольські конференції — міська (19 вересня) та обласна (21 вересня). Зі звітними доповідями виступили перші секретарі ЛКСМУ Є.П. Пустоваров та І.Ф. Бугайченко.

3 жовтня Тернопільський обласний суд засідав у Музичній школі й з пропагандистською метою проходив у відкритих слуханнях. Суд розглядав справу підпільної організації “Czarna koszula” (“Чорна сорочка”) польської молоді в Збаражі, викритій НКВД на початку квітня. Вироки були суворими: Мечислава Канаса, Антона Бронгеля, Казімежа Вельоманьского, Антона Станкевича засудили до розстрілу, 14 осіб — на тривалі строки ув’язнення з конфіскацією майна.

10 листопада спостерігався землетрус з епіцентром у Румунії. У Тернополі поштовхи силою 5 балів відчувалися впродовж години.

У неділю, 15 грудня — День виборів до місцевих рад депутатів трудящих. Голосування почалося о 4 год. 30 хв. ранку. До дільниці №7 на вул. 1 Травня вантажівкою приїхали артисти, які дали перед виборцями концерт. З радіоупорів на весь голос лунала бадьора музика і патріотичні російсько-радянські пісні. Місто шуміло і веселилося, одним словом — “галасувало”. Результати виборів ні в кого не викликали сумнівів. При наявності 37 359 виборців участь у голосуванні взяли 98,62 %. За кандидатів “блоку комуністів і безпартійних” проголосували 98,40 % виборців.

Протягом 1940 року в Європі не було спокою. Гітлер захопив Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди і Люксембург. Перед німцями капітулювала Франція. Сталін окупував Бессарабію і Північну Буковину. В Тернополі ходили чутки про поїздку В.М. Молотова до Берліна, а також можливу зустріч Сталіна і Гітлера у Львові. Читач “Вільного життя”, відкривши газету за 26 березня, міг довідатися: “ТАРС уповноважений заявити, що поширювані різними іноземними агентствами чутки про передбачуваний приїзд Голови Раднаркому тов. Молотова в Берлін або в одне з міст Німеччини чи Західної України — позбавлені всякої підстави”. Проте 15 листопада він (читач) розгублено читав... про прийом у Гітлера на честь Молотова. В повітрі пахло грозою.

1941

Станом на 1 січня 1941 р. в місті проведено перепис худоби, який дав такі результати: великої рогатої худоби — 924 голови, в т.ч. 777 корів, 443 свині, 217 кіз, 695 коней. Більша частина худоби належала одноосібникам, робітникам і службовцям. Люди відчували, що перепис має далекоглядну мету. Під час “контрольної перевірки” на Загребеллі було угаєно 5 голів.

Виконком Міської ради 13 січня зобов’язав міськкомунгосп (міський відділ комунального господарства) негайно зняти старі польські вивіски на магазинах. Тоді ж розпочато заміну вивісок із назвами вулиць.

Незважаючи на офіційні запевнення про “вічну” німецько-радянську дружбу, обидва агресори готувалися до війни. Навесні військовий психоз набрав особливої сили.

У травні НКВД заарештував дев'ятох учнів 10-го класу середньої школи № 1: Івана Греня, Михайла Гриньківа, Миколу Крушельницького, Миколу Млинка, Романа Пасіку, Мартиніяна Перса, Романа Поліщука, Леоніда Сеньківського, Ярослава Стасюка. Всі вони загинули у таборах ГУЛАГу.

Наприкінці травня до Тернополя перенесено штаб Київського особливого військового округу, який розмістився в будинку 2-ї гімназії на вул. Конарського. В прикордонних районах Червона Армія зосередила 170 дивізій і дві бригади.

У ніч з 21 на 22 червня 1941 р. НКВД зробив останню "чистку" серед тернополян. Арешти проводилися за давно підготовленими списками. Репресії спрямовувалися переважно проти українців. Тоді був арештований інспектор обвлюно Григорій Клим, викладач гімназії Павло Дяків, підприємець Петро Майка. У в'язниці також опинилися проф. Домінік Питель — колишній директор 1-ї польської гімназії та д-р Францішек Михальські. Врятувалися лише ті, хто не ночував удома. За даними Управління тюрем НКВД УРСР, у в'язницях Тернопільської області станом на 10.06.1941 р. перебували 3587 осіб, з них у Тернополі — 1592. Під слідством НКГБ у Тернополі було 716, під слідством НКВД — 102, на обліку стояли ще 313 осіб.

У неділю вранці, 22 червня, штаб округу прийняв телеграму з Москви про можливий напад німців. Майже одночасно на місто в районі електровні та залізничі впали перші німецькі бомби. Нацистська Німеччина напала на більшовицький Радянський Союз. Друга світова війна, яку тепер почали називати "Велика Вітчизняна", тривала.

Військовий округ було реорганізовано у Південно-Західний фронт, який очолювали командуючий генерал-полковник М.П. Кирпонос, начальник штабу генерал-лейтенант М.А. Пуркаєв (у війні з Японією — командуючий Далекосхідним фронтом), начальник оперативного відділу полковник І.Х. Багрямян (згодом — командуючий 3-ім Білоруським фронтом).

Заплановані на недільний день (вранці — "профспілково-комсомольський крос", увечері — "масові гуляння") не відбулися. Люди сиділи вдома. Тернопільські футболісти приймали на своєму полі вінницький "Локомотив". Раптом над стадіоном з'явилися літаки з чорними хрестами і почали стріляти. Матч було перервано з рахунком 1:0 на користь тернополян.

Пізно ввечері того ж 22 червня до міста прилетів начальник Генерального штабу Червоної Армії генерал армії Г.К. Жуков. Під його безпосереднім керівництвом штаб фронту організував оборону, розробив план контрнаступу з району Бродів на західні та північні позиції німецьких військ. 26 червня Г.К. Жуков залишив Тернопіль, йому зателефонував Й.В. Сталін і

*Маршал Г.К. Жуков
(1896–1974)*

наказав летіти до Москви. Командний пункт фронту містився в будинку середньої школи на вул. Коперніка.

Німецькі бомбардувальники вночі скидали “свічки”-ракети на парашутах, що поволі опускалися на місто. При їхньому світлі кидали бомби на залізничну станцію, де були зосереджені військо і техніка Червоної Армії, що відступала.

23 червня чоловіки, придатні до військової служби, отримали повістки, які під страхом розстрілу вимагали негайно з’явитися до військового “участка”. Один із них знаходився на вул. Дубовецькій, у колишніх касарнях австрійських драгунів. Покликаних обстригли, видали гімнастюрки, галіфе, кирзові чоботи, пілотки та озброїли гвинтівками без набоїв. Таким чином був організований загін протиповітряної оборони із “западєнців”.

Перше офіційне повідомлення про війну з’явилося лише через два дні, у вівторок. Відразу почався “штурм” крамниць: до вечора полиці були порожні.

У перші дні війни в Тернополі перебувало багато відомих російських та українських письменників. Редакція окружної газети “Красная Армия” перемістилася ближче до району бойових дій — в Тернопіль, де була похідна база і поїзд-друкарня. З Москви прибули Александр Безименський, Сергей Вашинцев, Александр Твардовський. У Твардовського тут визрів образ Івана Гвоздева, гострого на слово і відважного в бою солдата — майбутнього Василя Тьоркіна. З Києва приїхали Сергій Воскресенко, Андрій Головко, Яків Качура, Олекс Кундзич, Іван Ле, Леонід Первомайський, Леонід Смілянський, Павло Усенко, Микола Шеремет, Анатолій Шиян та інші. У Тернополі була організована редакція фронтового радіомовлення. Семен Склярєнко залишив запис у фронтовому щоденнику: “28 червня 1941. Тернопіль. Перша передача. Нас слухав і Київ”. У цій передачі, що виявилася останньою, брала участь Вацлав Василєвський.

Через стратегічні прорахунки Сталіна та його генералів Червона Армія зазнавала поразки за поразкою, і фронт швидко просувався до Збруча. Від 28 червня бої велися поблизу міста. Того дня генерал Вашугін, член Військової Ради фронту, вчинив самогубство. Його місце зайняв дивізійний комісар Є.П. Риков.

28 червня НКВД у Львові організував спішну евакуацію на Схід депутатів Народних Зборів, відомих діячів науки і культури. Під Тернополем поїзд бомбардувала німецька авіація, і він зупинився. Охорона розстріляла групу галичан, яка намагалася втекти. Серед них були Кирило Студинський — літературознавець і філолог, академік ВУАН, голова Народних Зборів Західної України; Петро Франко — директор музею І.Франка у Львові, викладач Торгово-економічного інституту, депутат Верховної Ради УРСР, син Каменяра.

*Голова Повітової Ради д-р
Олекса Олійник (1888–1971)*

Того ж дня у Тернополі НКВД розстріляв 24 учасників польського підпілля у Зброві, яке заснував весною 1940 р. хорунжий Чеслав Фріц.

29 червня кінні конвоїри-єнкаведисти пішки погнали 1 084 (за іншими даними — 1 008) в'язнів з міської тюрми вулицею Тарновського до Підволочиська, де їх завантажили у вагони і відправили в Росію. “При спробі втечі” 18 в'язнів розстріляли. У Смиківцях був тяжко поранений, але дивом вижив д-р Олекса Олійник, який працював головою Надзірної Ради Союзу Кооператив у Тернополі, а під час більшовицької окупації — інспектором обласного відділу народної освіти. Доповідна записка НКВД про евакуацію тюрем із Західної України свідчить: “У тюрмі м.Тарнопіль залишені тільки ув'язнені інваліди і старі. Решту розстріляні...”. Серед розстріляних був спортивно-громадський діяч Артем Лутовий (1909–1941) — уродженець Тернополя, заарештований 6 травня. Звільнили лише карних злочинців.

У ніч на 30 червня штаб Південно-Західного фронту переїхав з Тернополя до Проскурова (тепер Хмельницький). Місто поспішно залишали радянські урядовці з родинами.

1 липня останні частини більшовиків після коротких боїв залишили Тернопіль. Значних руйнувань чи пожеж у місті не було. Дорога до Тернополя була завалена радянськими танками, гарматами й автами.

Начальник тюрми № 1 НКВД Тернопільської області писав капітанові держбезпеки Філіпову: “2.07.1941 г. УНКГБ и УНКВД эвакуировались, не предупредив меня и не сказав, как быть мне. 3.07.1941 я вынужден был оставить тюрьму и уничтожить все учетные документы и дела”. На другий день війни, — повідомляв він, — у Тернопільській тюрмі перебувало 1 790 в'язнів. До 2 липня відпущено 217, а 560 осіб передано “для израсходования” (знищення). П'ятьох в'язнів, хворих на туберкульоз, залишили в камері непризволяще.

2 липня о 15.00 год. німецькі війська вступили до Тернополя. Німці в'їхали рівними колонами мотоциклів, танків, легкових і вантажних автомашин і Смиковецькою дорогою посунули на Схід. Військо було добре зодягнене, поголене, взуте, нагодоване, в нових уніформах, із засуканими, як до роботи, рукавами, з короткими “машінгверами” — автоматами на шії. Все це створювало різкий контраст із “визволителями” з-за Збруча. В місті залишилася військова жандармерія та адміністрація.

Частина жителів зустрічала німців із надією, як визволителів з-під більшовицького іга. На будинках з'явилися українські синьо-жовті прапори. Однак трагедія почалася з першого ж дня: в Манастирській церкві через непорозуміння був убитий гімназист Левко Пачовський.

У перші дні липня стояла надзвичайна спека. Третього липня, вже наступного дня після втечі більшовиків, у центрі міста з будинку в'язниці, де містився НКВД, почав розноситися щораз сильніший трупний сморід. Як згадують очевидці — Роман Острозький, Петро Хамуляк, “С.Л.”, у коридорах, камерах і підвалі (розміром приблизно 10х10 м), під тонким шаром землі, перемішаним із кров'ю, виявили багато людських трутів. То було страшне видовище.

Труп замордованих були жахливо понівечені, мали порозбивані голови, відрубані або викручені руки й ноги, повипалювані сигаретами очі, вирвані нігті та вуха. У жінок повідрізувані груди. У багатьох руки були зав'язані телефонним дротом або мотузками. Труп двох дівчат зв'язані колочим дротом. В однієї був розпоротий живіт і в нього вкладено дохлого kota, в іншої — здерта шкіра з рук, від долонь до ліктів, а рани посипані ячмінною половиною з остюками, волосся повіриване. У камері на першому поверсі вони побачили розп'ятий на стіні й прибитий цвяхами труп молодого, може, 30-літнього, чоловіка. Тут були три німецькі льотчики в уніформах, взяті незадовго перед тим поблизу міста у полон. Серед них — закатована нелюдським способом жінка.

Масові могили були виявлені у підвалі в'язниці, де заарештованих заживо замурували цеглою. В одній з пивниць знайшли молодого чоловіка, закопаного по пояс у землю, але головою вниз. Був він у нових лижних черевиках. Серед іншої купи трупів виявили юнака зі слідом кулі в потилиці, який подавав слабкі ознаки життя. Це був учень 3-ї гімназії Болеслав Острувка. Наступного дня він помер у лікарні. Похорон був велелюдним: німецька влада не заборонила маніфестації.

У жертв не виявлено характерних слідів пострілів у потилицю. При огляді тюремної кухні лікарі знайшли залишки риби. Хімічний аналіз підтвердив, що в'язнів отруїли миш'яком. НКВД поспіхом ховав сліди жахливого злочину. Тіла, посипані вапном, перебували в стані розкладу, тому неможливо було розпізнати облич. Жителі міста і довколишніх сіл безуспішно намагалися знайти серед них своїх рідних. Серед жертв впізнали лише музиканта Городиського, диригента хору В. Менцінського, дяча "Просвіти" В. Онуферка, спортивних діячів А. Лугового, З. Юськевича. Історик Чеслав Бліхарські вважає, що жертвами більшовицького терору стали 1070 осіб, з них — близько 200 поляків.

Спекотні дні сприяли швидкому розкладанню трупів, тож виникла небезпека появи епідемії. Німецька адміністрація, довідавшись про це, наказала міській санітарній службі терміново викопати замордованих і поховати на цвинтарі.

Під керівництвом лікаря Р.Острозького 30–40 місцевих євреїв, працюючи кілька днів, викопали 480 (за іншими даними — 581, 640) трупів. Їх склали на подвір'ї тюрми, потім вивозили на фірах під охороною німецької поліції. Наприкінці євреїв, які допомагали санітарам, поставили під стіну і розстріляли. Жертв більшовицького терору поховали в південній частині Микулинського цвинтаря. Євреїв, які допомагали в похованні, німці також розстріляли. Згодом тут насипали високу могилу й встановили чотириметровий дубовий хрест.

Колодязь під "Окописьком"

З приводу трагічної загибелі німецьких льотчиків, 3 липня у місті почалися перші єврейські погроми. Євреїв-чоловіків виштовхували з будинків, хапали на вулицях і розстрілювали на місці. Перед єврейським шпиталем на вул. Острозького гестапівці розстріляли близько 100 осіб, на Ринку біля кам'яниці Майків — близько 150, на вул. Лелевеля — кілька десятків осіб. Увечері запалали синагоги і молитовні доми. Трупи з вулиць, побуюючись епідемії, швидко прибрали і поховали на “Старому Окопиську” — єврейському цвинтарі між вулицями Шпитальна і Строма. Тривалий час не можна було користуватися помпою під горбом, бо вода віддавала трупним запахом. Не обійшлося без випадковостей: учитель 1-ї гімназії, поляк Антон Шмілевські, запустив бороду, есесівці прийняли його за єврея і вбили під час перших погромів.

*Діяч ОУН,
публіцист Ярослав Стецько
(1912–1986)*

*Громадсько-політичний діяч,
д-р Володимир Лисий
(1893–1966)*

Терор тривав до 6 липня, внаслідок якого загинуло близько 5000 євреїв. Розстрілами керував штурмбанфюрер СС Герман Мюллер.

6 липня, десь о третій дня, до Тернополя прибув батальйон-курінь “Нахтігаль” під командую сотника Романа Шухевича. На Ринку його вітали представники українського громадянства квітами і промовами. Наступного дня зранку курінь вирушив до Грималова, відтак його шлях прямував до Проскурова і Вінниці, де він був приєднаний до альпійської охоронної дивізії.

Тернополяни радо сприйняли “Акт проголошення відновлення Української Держави”, прийнятий 30 червня на Національних Зборах у Львові. “Це був могутній акт волі українського народу, що по двох довгих десятиріччях московсько-більшевицької неволі заявив своє священне право на самостійне державне життя”. Головою уряду — Українського Державного Правління — обрано Ярослава Стецька, уродженця Тернополя. В складі Правління були міністр Внутрішніх Справ д-р Володимир Лисий — адвокат з Тернополя, секретар Міністерства охорони здоров'я д-р Олександр Барвінський — син проф. О.Барвінського. “ОУН-Б (бандерівці) не лише обійшла німців, а й спробувала (і спочатку не без певного успіху) переконати спантеличене українське населення, що дії бандерівців опираються на підтримку Берліна”.

У Тернополі відбулася велика демонстрація, а на спортивному майдані, в присутності німецької військової влади, — урочисте проголошення Української Держави і Служба Божа. Були запрошені

представники з усіх районів Тернопільщини, крім новоприлученої Волині. Під час Богослужіння пролунав артилерійський постріл. Як з'ясувалося згодом, хлопчики залізли у залишений Червоною Армією під час втечі танк і випадково вистрілили. Він пролунав для присутніх символічним салютом.

Згідно з декретом від 17.07.1941 р. Галичину було приєднано до Генерального Губернаторства, до якого вже входила Польща. Тож Тернопіль знову опинився (цього разу формально) в складі західного сусіда.

У секретному донесенні в Берлін 17 липня начальник поліції і безпеки СД писав: “Вся діяльність групи Бандери по пропаганді здійснюється за добре визначеним і продуманим планом. Після проголошення “Українського національного руху” у Львові, в інших містах, у минулому польських воєводств Львова, Тернополя і Луцька, були організовані демонстрації за незалежність”.

Цивільні адміністративні посади в місті вперше зайняли українці. Обласне управління очолив Василь Охримович (1914–1954), родом із с. Дичків, колишній в'язень Берези Картузької, член Українського Національного Комітету в Кракові, згодом крайовий провідник ОУН Західно-Українських Земель, співорганізатор УПА та УГВР (Української Головної Визвольної Ради). Повітовою Радою керував д-р Олекса Олійник (1888–1971) із с. Купчинці, випускник Тернопільської гімназії. Посадником-“бюргермейстером” Тернополя якийсь час був д-р Степан Чумак (1883–1952), потім (до 1944 р.) — д-р Осип Гринкевич (1892–1973). Тимчасова Міська самоуправа (Stadtverwaltung in Ternopol) перебрала всі установи.

У міській друкарні були надруковані адміністративні марки на звичайному папері без водяних знаків. Номінали 50 коп. — на сірому, 1 крб. — на червоному і 3 крб. — на жовтому папері. На кожній марці був текст українською мовою: “Управління м.Тернополя. Адміністр.(аційна) оплата”. Посередині — зображення Тризуба. Наклад — близько 4 000 примірників. Такі марки використовувалися до квітня 1942 р. В обігу також знаходилися польські злоті та радянські рублі (карбованці).

1 серпня німці передали Галичину цивільній адміністрації Генерального Губернаторства. Новий

*Діяч ОУН Василь Охримович
(1914–1954)*

*Посадник міста Тернополя
д-р Осип Гринкевич
(1892–1973)*

адміністративний поділ, т.зв. “Кордон Райху”, мав проходити на схід від міст Тернопіль, Рівне, Пінськ. Цей проєкт передбачав евакуацію українського населення із західних областей в Центральну і Східну країну. Східні кордони Генерального Губернаторства фактично стали межею Центральної Європи. “Вся українська нація здивована й глибоко вражена приєднанням Галичини до Генерального Губернаторства”, — заявив Ярослав Стецько у листі-протесті від 3.08.1941 р., який був підписаний: “Голова Українського Уряду, тимчасово в Берліні”.

Після 12 днів діяльності Українське Державне Правління заборонили, всіх провідників заарештували й вивезли в концтабори. Українські синьо-жовті прапори були опущені з дахів і балконів будинків. Німецька адміністрація не хотіла зрозуміти прагнення українського населення до волі. “Цивільна адміністрація виконала глибоку пропасть між українцями і німцями, пропасть, заповнену кров’ю”, — йшлося в одному з секретних повідомлень. Донесення від 29.08.1941 р. в Берлін свідчило, що Рух Опору порозклясов оголошення в Тернополі. “Газетницьку адміністрацію!” — такою була вимога патріотів. Єдиною громадською організацією, котру визнавали німці, став окружний Український Допомоговий Комітет (УДК), головами якого в Тернополі були адвокати — д-р Степан Брикович (1884–1948) у 1941–42 рр. і д-р Андрій Жуковський (1891–1951) у 1942–44 рр.

Ортокмендатура розміщала в Офіцерському Казіно (тепер — міська рада), а гестапо — в будинку навпроти (тепер — обласна прокуратура). Вулицю Міцкевича перейменували на Дойчландштрассе (Німецьку), а 3-го Мая — на Лазаретштрассе (Шпитальну). Німці в Тернополі замешкали в будинках на вул. Косцюшка, утворивши там район “Тільки для німців!” (“Nur für Deutsch!”). Його відгородили від решти міста шлагбаумом. Поблизу, в колишній Руській гімназії, розміщався призивний пункт “П-504”. У будинку 2-ї польської гімназії на вул. Конарського був військовий автопарк, що займався ремонтом танків, тягачів і вантажних авто. В 1-й гімназії на вул. 3-го Мая знаходився німецький військовий шпиталь. Угорська комендатура зайняла віллу (кол. Єврейський кагал) на вул. Міцкевича.

Наказано було здати радіоприймачі та мисливську зброю. Заборонено перебувати у помешканнях, власник якого відсутній. Самі будинки в нічний час (з 21.00 до 4.00) мали бути затемнені. Від 23.00 год. введено комендантську годину. Грабежі, мародерство каралися розстрілом.

Нацистський режим показав своє справжнє обличчя в ставленні до євреїв і вієвсковополонених. Окупаційна влада зобов’язала євреїв носити білі пов’язки з голубою зіркою Давида на лівому рукаві, а також позначити двері своїх помешкань такими зірками. За невиконання наказу передбачалася смертна кара. Нацисти з німецькою ретельністю почали винищувати євреїв. Гестапо запропонувало впливовому єврейському політику, професору гімназії Марку Готтфріду, скласти список ста видатних осіб для начебто організації “Юденрат” (“Жидівської Ради”). Після подання такого списку всіх розстріляли в кар’єрі цегельні біля Петрикова.

21 вересня гестапівці створили гетто в районі Ринку, в межах вулиць Старо-Шкільної, Нижче-Подільської, Медової, Шептицьких, Руської, Рейтана, площ Казімежа і Собеского. Його огородили високим парканом з колючим дротом і

двома воротами, які патрулювала українська допомогова поліція. Оголошення на паркані попереджали, що це єврейська дільниця, існує загроза епідемії, а вхід чи вихід з гетта загрожують смертною карою. Тернополем ходила єврейська поліція, яка стежила за своїми, що прокрадалися з гетта і виходили в місто. Спількування з цивільною владою було можливе тільки за посередництва «Юденрату», яке очолював адвокат Густав Фішер, потім — Кароль Погорилес. У гетто була своя 60-особова таборова поліція.

Восени 1941 р. німці почали вивозити до Німеччини молодь — «робочу силу» — для примусової праці на фабриках, заводах і в рільництві. З Тернопільщини було відправлено 5 017 чоловіків і 2 003 жінки.

Шкільництво повернули до стану, який існував за часів Австрії: 4-класні народні школи і 8-класні гімназії. У Тернополі дозволено діяльність української гімназії — в будинку колишньої Учительської Семінарії. До гімназії записалися понад 700 учнів, з них лише 5% дівчат. Наука розпочалася в грудні. Навчання було платним. Через великий наплив молоді у 1942–43 шкільному році створили «паралельні» класи, в яких навчання велося після полудня (в другу зміну). Директором гімназії знову став проф. Микола Тофан, інспектором шкіл Тернопільської округи — Михайло Німців, а педагогами — загалом учителі «Рідної Школи». Обсяг і рівень навчання мало чим відрізнявся від довоєнного. Хіба що наука проводилася українською мовою, а вивченню німецької відводилося більше годин. Серед гімназистів воєнного часу були лікар Павло Джуль, педагог Осип Кравченко, письменник Петро Тимочко, бібліограф Мирослав Бутрин, польський партійний діяч Анджей Верблян. Чимало випускників Тернопільської гімназії поповнили ряди ОУН–УПА, зокрема Мирослав Вовк–«Єфрем», Марія Лукасевич–«Черник», Володимир Безушко–«Юрій», Богдан Лісовий–«Славути», Михайло Криль–«Віра».

У 1941–1944 рр. настоятелем монастиря Успіння Пресв. Богородиці був ієромонах Іван Зятик (1899–1952) — уродженець с. Одрехова на Лемківщині. Згодом, у 1945 р., йому передав виконання обов'язків Генерального вікарія Української греко-католицької церкви о. Йосиф де Вохт, бельгієць, який змушений був покинути Україну. У 1951 р. Івана Зятика, засудивши до 10 років позбавлення волі, вислали відбувати покарання у табір Озерлаг (Іркутська обл., Сибір). Там він і помер після жорстоких побоїв 17 травня 1952 р.

Після І. Зятика настоятелем монастиря був отець-ігумен Василь Величковський (1903–1973) — уродженець м. Станиславова. У 1945 р. його заарештували і засудили до 10 років концтаборів. Вийшовши на волю 1955 р., він повернувся до Тернополя, де заснував підпільну Духовну семінарію. З 1963 р. — єпископ УГКЦ. У 1969 р.

*Ієромонах ЧНІ, блаженний
Іван Зятик (1899–1952)*

*Єпископ, блаженний Василь
Величковський (1903–1973)*

Василя Величковського заарештували вдруге, а через три роки вислали за межі СРСР. Помер 30 червня 1973 р. у Вінніпезі (Канада).

1942

24 березня, в рамках загальної депортації євреїв з Галичини, їх почали вивозити з тернопільського гетто. Того ж дня до 700 осіб розстріляли у лісі біля с. Янівка (тепер Підгороднє). Інших вивезли в “трудові табори”, що базувалися у приміських селах Кам’янки, Великі Бірки, Великий Глибочок, Велика Березовиця. Групу жінок депортували до Ягільниці для вирощування коксагізу. В районі гетто німці наказали євреям знести ринкові будівлі, з’єднавши таким чином вул. Руську

з вул. Львівською по прямій лінії.

У колишніх касарнях на вул. Дубовецькій німці створили концентраційні табори для полонених радянських і французьких солдатів та офіцерів. Першими жертвами нацистів стали французи, полонені в 1940 р., згодом італійці та словаки, які відмовилися воювати на Східному фронті.

На будівництві товарного залізничного двірця у приміському селі Біла, крім українців і поляків, також працювали військовополонені французи, яких тримали в бараках за дротами на території тютюнової фабрики (після війни — “Електроарматура”). У липні 1942 р. їх вивезли з Тернополя. За офіційними німецькими даними, на 1.10.1942 р. у Галичині було зосереджено 16 000 іноземців.

У сквері на вул. Мішківєча під годинником встановили гучномовець-“брехунець”, з якого тернополяни довідувалися про успіхи німецьких військ на Східному фронті.

*Диригент і театральний
діяч Богдан Сарага
(1905–1975)*

Після приходу німців актори-галичани відновили театральну діяльність. Директором і диригентом театру імені І.Франка став тернополянин Богдан Сарага (1905–1975), режисером — Микола Коморовський. Першою виставою була “Наталка Полтавка” І. Котляревського, за нею — інші п’єси класичного українського репертуару. Колектив поповнився групою оперних співаків та оркестрою з Дніпропетровська, з якими Б.Сарага поставив чотири опери і кілька оперет. У березні 1944 р. весь склад театру виїхав на еміграцію до Німеччини.

Польська молодь опинилася в гіршому становищі, їхні гімназії було закрито. Д-р Зофія Турецька (1890–1944) зуміла отримати дозвіл у кількічному уряді у Львові на відкриття Торгової школи і Жіночої

*Група артистів перед будинком Міського театру на вул. "Сокола".
Справа — Б. Сарамга і О. Урбанський. 1942 р.*

Садово-Городньої школи в Тернополі. Обидва заклади відкрили 15 липня 1942 р., але вони не мали підтримки з боку влади, бракувало приміщень та обладнання. Навчальну програму займали фахові предмети, але читали й теорію. Д-р З. Турецька підбрала педагогічний колектив, опрацювала систему заміни змісту офіційно дозволених предметів: "торгова кореспонденція" — на польську мову, товарознавство — на географію, ручна праця — на історію. Крім того, учнів навчали основ німецької мови і друкування на машинці.

В колишній 1-й польській гімназії на вул. 3-го Мая працювала Кулінарна майстерня кухарок і кондиторів. Кухня безкоштовно видавала супи для незаможних тернополян і рятувала їх від голоду.

21–31 серпня близько 4 000 євреїв (у т.ч. зі Збаража, Струсова, Микулинців) відправили залізницею в концтабір Белжець на Львівщині. Після цього гетто ще продовжувало існувати, але від нього відділили площу Казімежа, вулиці Перля і Поля, праві сторони вулиць Руської і Львівської, Шептицьких.

30 вересня у Белжець відійшов ще один ешелон з 800 (за ін. даними — 1 500) приреченими на смерть. Перед тим багато дітей-євреїв розстріляли на вул. Барона Гірша, а з трупів спорудили піраміду.

На початку жовтня з вул. Медової у напрямку с. Петриків вийшла колона приречених на смерть

Директорка гімназії д-р Зофія Турецька (1890–1944)

євреїв, переважно літніх людей, жінок і дітей, яку супроводжувала німецька охорона. Колона розтягнулася на довжину понад кілометр. На розі вулиць Шептицьких та Оболоня з колони вибігли двоє молодих людей і почали тікати у бік Торговиці. Відбігли всього 20–30 кроків, як пролунали постріли — і хлопці, наче підкошені, впали на землю. До них підбігли поліцейі й добили пострілами з пістолета. У кінці колони рухалися чотири підводи з трупами. Коли підвода порівнялася з охоронцями, вони зупинили їх і веліли двом єврейським поліцейам закинути нові трупи.

На початку листопада серед української інтелігенції Тернополя поширювалася листівка під заголовком “Революція в поході”, масово розмножена на ротаторі у Львові борцями за самостійну Україну. В листівці були заклики до одночасного виступу всіх окупованих народів.

Західно-Українські Землі (ЗУЗ) не відразу стали тереном підпільного руху та повстанської активності. Нацисти спочатку не застосовували проти місцевого населення, за винятком євреїв, тотальних репресій. До осені 1942 р. йшла відбудова і поширення підпільної мережі. Вона значно розвинулася після внесених до Програми ОУН змін і доповнень. Від весни — літа 1943 р. ОУН (бандерівці) почала організовувати власні військові відділи, які спершу мали дезорієнтаційну назву — Українська Народня Самооборона (УНС). Відтак постала Українська Повстанська Армія, яка повела боротьбу проти російського комуністичного більшовизму і німецького націонал-соціалізму.

Холодної зими 1942–1943 років німці організували в Тернополі т. зв. “Зимову допомогу” (Winterhilfe), конфіскуючи кожухи і теплий одяг для своїх солдатів, які замерзали під Сталінградом. Через залізничну станцію на Захід проходили поїзди з пораненими й обмороженими.

1943

У січні до Тернополя приїхав генерал-губернатор Ганс Франк (1900–1946). Гестапо інсценувало на нього замах. З боку гетто пролунав постріл, за який поплатилися 60 осіб. Їх одразу ж вивезли на петриківську луку і розстріляли. Невелика кількість євреїв утекла з гетто і сховалася в пивницях будинків християнських родин. Тисячі інших вивезли на вантажних автомобілях на петриківські горби і там розстріляли.

Взимку того ж року, коли лютували морози, у товарних вагонах із Рави-Руської привезли ще 400 французів. Полонені працювали на залізниці: вантажили вагони, дробили камінь, носили рейки, розчищали сніг. Вранці та ввечері їх по 2–3 години тримали на холоді, поки у бараках робили обшуки. Хто намагався втекти — розстрілювали на місці. Однак були сміливці, які йшли на ризик. Свідчення французьких полонених згодом були зачитані на Нюрнберзькому процесі.

Військовополені французи, за німецьким проектом, завершили будівництво триповерхового житлового будинку на вул. Броварній, 14. Четвертий поверх був добудований у середині 1950-х.

У березні пунктуальні німці зробили перепис населення Тернополя. В місті налічувалося 28 266 мешканців, з них 14 733 українців, 8 660 поляків, 4 873 євреї.

Чисельність населення подано разом з Гаями Великими, які пізніше виділили в окрему громаду. В Гаях тоді проживали 2 128 осіб, з них 1 923 українці. Порівняно з довоєнними даними (на 1.01.1939 р.), кількість євреїв зменшилася на 9 857 осіб.

Чергова акція відбулася 8–9 квітня: понад тисячу євреїв розстріляли в яру біля села Петриків. На дерев'яному мосту через Серет єврейські матері кидали своїх дітей у воду з надією на їхній порятунок.

17 квітня гестапо ліквідувало залишки гетто, й Тернопіль було визнано як “Юденфрай” — вільне від євреїв місто. Решту євреїв, які ховалися у лабіринтах — підвалах колишнього гетто, вивели і розстріляли влітку.

Заключна трагедія відбулася там же, в петриківському яру, 20 червня. Тоді німці розстріляли понад 500 євреїв. Жертви повинні були розлягнутися догола, по 8–10 осіб щільно сісти на край ями, спиною до вбивць. Один із гестапівців ходив з пістолетом уздовж ряду і стріляв кожному в потилицю. Тих, хто сам не падав у яму, копав ногою. Дітей кидали живими. “Усі були вражені, з яким великим спокоєм та гідністю жертви йшли на смерть”, — визнавали карателі. Праворуч від дороги було вирито 17 ям, а ліворуч — три, розмірами 5х3х3 м і 20х3х3 м. Через кілька днів на місто поплив нестерпний трупний запах.

Після війни на цьому місці встановили пам'ятний знак, який, однак, простояв недовго. Вдруге його встановили у 1995 р. з написом єврейською, українською та англійською мовами: “В пам'ять про святих мучеників-євреїв, жорстоко знищених нацистськими вбивцями і тут похованих”.

28 квітня 1943 р. стало українське регулярне військове формування — дивізія СС “Галичина” (начальник Канцелярії — сотник Осип Навроцький з Підгаєччини). Її метою було залучення галичан у боротьбу з більшовиками, вихід на європейську політичну арену і створення власних військових кадрів. Тернополяни брали участь у формуванні дивізії “Галичина”, а згодом і 1-ї Української Національної Армії (УНА). Серед її організаторів були брати Крохмалюк, сини професора Тернопільської гімназії. Юрій Крохмалюк (1904–1985) — член Військової Управи, референт Історично-Військового відділу, розділив долю дивізії в битві під Бродами. Наприкінці війни став підполковником 1-ї Української дивізії УНА. В 1947 р. емігрував до Буенос-Айреса (Аргентина), в 1961-му — до Детройту (США). Відомий в еміграції як автор літературних творів, історичних розвідок і науково-публіцистичних статей, виданих під псевдонімами Юрій Орест, Юрій Тис. Інженер-електротехнік Роман Крохмалюк (1906 — після 1985) — член Військової Управи дивізії “Галичина”. В 1950 р. емігрував до США, жив у Детройті. Автор книги спогадів “Заграв на Сході” (1975).

На початку серпня до Тернополя прибула футбольна команда “Люфтваффе”. За версією, саме вона грала у т. зв. “матчі смерті” з київським “Динамо”. На підготовку до поєдинку німецька влада виділила три дні. По місту розклеїли афіші. Матч проходив на нинішньому Центральному стадіоні, тільки трибуна була одна — дерев'яна. До збірної команди Тернополя входили гравці довоєнного українського “Поділля”, польських “Кресів” і “Легіону”: Петро Муран — капітан команди, Міхал Мосьціпан — воротар, захисники — Ярослав Козачок і Олександр Королюк, півзахисники — Ясьо Рахліцкі, Володимир Козуб і Богдан Назар, нападаючі —

Омелян Рашук, Здіслав Марковіч, Данило Борецький і Казімеж Вепшонек (за даними В.Сушкевича, у матчі брали участь ряд інших гравців). На місцях західної трибуни сиділи самовпевнені німецькі солдати й офіцери з біноклями і губними гармоніями, а на протилежному боці поля стояли вболівальники-тернополяни.

На поле команда вийшла у зелено-чорних футболках — кольорах “Поділля”. Хлопці мали недостатню фізичну підготовку, бо понад два роки не грали разом. Протягом першого тайму ситуацію рятував воротар М.Мосьціпан. Суддею матчу і боковими арбітрами були німці, які закривали очі на грубу гру своїх футболістів. Після перерви тернополяни перехопили ініціативу. Підсилив атаку Іван Онисько, який вийшов на поле за 20 хв. до закінчення поєдинку. Фінальним акордом стала 88-ма хвилина, на якій Д.Борецький сильним ударом метрів з 20-ти послав м’яча у нижній лівий кут воріт німців. Рахунок 1:0 до кінця гри вже не змінився, хоча суддя і дав 7 чи 10 додаткових хвилин.

Гравців не розстріляли, як про це згодом розголосила радянська пропаганда, “матчу смерті” не було. Хлопці пішли “на пиво”, а наступного дня, як звичайно, — на роботу. Доля тернопільських футболістів склалася по-різному. Д.Борецький загинув під час війни, М.Мосьціпан і К.Вепшонек у 1946 р. виїхали до Польщі. Петро Муран до 45 років виступав за команду повоєнного “Локомотива”.

Після відбудови спаленого більшовиками костюлу оо. домініканів 3 жовтня в ньому відновилися Богослужіння. Через труднощі воєнного часу давньої витонченої форми вежам повернуто не було: їх перекрили низьким пірамідальним дахом.

Дружина копаного м'яча УСТ “Поділля”. 1943 р.

Восени 1943 р. загострилися україно-польські відносини. У приміських селах доходило до збройних сутичок між УПА і АК. Під годинником у сквері на вул. Міцкевича патрульний АК 9 жовтня застрелив члена ОУН Ярослава Луцишина. Акція була продуманою. Вибух петарди відвернув увагу натовпу, який слухав новини з гучномовця.

Після проголошення військового стану в Генеральній Губернії (10.10.1943 р.) нацисти почали прилюдно страчувати арештантів і закладників. Восени з'явилися перші бойові сотні повстанців на Тернопільщині. Їхньою організацією, вишколом підстаршин, політвиховників і медсестер займалися окружні військові референти при Проводі ОУН "Остап" (Омелян Польовий) і "Чугайстер" (Ілярій Лютий). Вишкіл Юнацтва ОУН Тернопільської округи в 1942–1944 рр. проводили "Остюк" (Льонгін Шиманський) і "Клим" (Степан Слободян). У Тернополі та селах області у пропагандистській групі

*На відбудові Домініканського костюла.
1942 р.*

Жіноча гімназія "Рідна Школа". VI-А клас. 30.06.1943 р.

працював “Орлан” (Василь Галаса), уродженець Підгаєччини. З кінця 1941 р. він був повітовим провідником, а від середини 1942-го до літа 1943 р. — окружним провідником Тернопільщини.

У грудні УНС перейменовано на УПА-Захід, яка об'єднувала шість Воєнних Округ (ВО). На Тернопільську область (з Рогатинщиною, але без Кременеччини) і Тернопіль поширювалася дія Подільської (Тернопільської) ВО.3 — “Лисоня”, якою спочатку командував поручник Омелян Польовий — “Остап” (з 1943 р.), а потім майор Володимир Якубовський — “Бондаренко” (з 1946 р.). Відділи “Лисоні” групувалися в трьох Тактичних Відтинках (ТВ) — “Зборів”, “Серет” і “Стрипа”, що налічували 16 сотень УПА (близько 2 700 вояків). Серед них були три тернопільські сотні “Бродяги”, “Чугайстра” і “Кривоноса”. З весни 1944 р. почалася активна діяльність ВО “Лисоня”.

1944

Водночас із українським визвольним рухом у Тернополі існувало польське антифашистське підпілля — відділ Союзу Збройної Боротьби (СБЗ). Його організував восени 1941 р. капітан Мечислав Відаєвіч — “Черма”, “Вапно”, який прибув з Варшави. У грудні того ж року командування перебрав підполковник Францішек Студзінські — “Скіба”, “Равіч”, “Котліна”, представник польського уряду в Лондоні, а М.Відаєвіч став начальником штабу. Від 14.02.1942 р. СБЗ перейменовано на Армію Крайову (АК). Підпілля займалося підготовкою кадрів, саботажем на залізниці, збиранням інформації, випуском підпільної преси.

Випускники української гімназії. 26.01.1944 р.

На початку січня 1944 р. команда Тернопільської Округи АК, згідно з акцією “Буря”, мала посилити диверсії в німецькому тилу, а під час переходу більшовиків через Збруч перейняти владу в місті й постати перед ними як господарі. Того ж місяця гестапо провело арешти серед Проводу АК.

Зі Сходу лавиною сунула відступаюча німецька армія, а перед нею — тисячі підвід із цивільними біженцями. Вони табунами гнали корови, волн, вівці. До міста наближався фронт. Німецьке командування заспокоювало мешканців і запевняло, що Червона Армія не переступить кордону Генерального Губернаторства.

За цих умов було отримано дозвіл на прискорену матуру 8-го класу української гімназії. Термін здачі матури (без письмового іспиту) призначили на 25 січня. Гімназисти-випускники були вражені такою несподіваною розв’язкою проблеми, проте з відповідальністю приступили до науки, щоб виправдати надії, покладені на них директором М.Тофаном, учителями і батьками. На матуру зі Львова приїхали д-р Білик, інспектор середніх шкіл, і д-р Мак — німецький представник шкільництва. Іспит склали 50 кандидатів, троє його не здали. Не чекаючи вручення атестатів зрілості, випускники роз’їхалися по своїх домівках. Наступного дня частина з них зробила пам’ятний знімок.

Разом із біженцями зі Східної України до Тернополя прибув і письменник Іван Багряний (Лозов’ягін; 1906–1963). Тут він написав поему “Гуляй-Поле”. З Тернопільщини походила його дружина Галина Тригуб. Того року на міграції він закінчив писати відомий роман “Звіролови” (“Тигролови”, 1947).

Навчене багаторазовим досвідом, населення почало робити скромні запаси харчів у пивницях, де збиралося перебути бої за місто. Тим часом німці взяли змцнювати його укріплення. На південному заході копали глибокі рови та окопи. Всі вулиці, мости, переходи над колією і тунелі були забарикадовані й заміновані. Опорні пункти оборони організували на залізничному дворі, готелі “Полонія”, Старому Замку, Домініканському костюлі та в’язниці.

Напередодні приходу Червоної Армії, 5 березня, представник Проводу ОУН отець д-р Іван Гриньох — “Герасимовський” (згодом віце-президент УГВР) нелегально зустрічався у Тернополі з командиром німецької охоронної поліції та

*Письменник і політичний діяч
Іван Багряний (Лозов’ягін,
1906–1963)*

*Теолог, діяч ОУН о. Іван Гриньох
(1907–1994)*

СД. Обговорювалася можливість тимчасової співпраці проти більшовиків. Серед запропонованих форм спільної боротьби — збройна, терористична, розвідувальна, пропагандистська. Прихід нового окупанта вимагав зміни тактики боротьби ОУН-УПА.

У той час людські резерви Німеччини було вичерпано. Німці почали використовувати галицьку молодь для обслуги зенітної артилерії та протиповітряної оборони. Спершу вербували добровольців, а з 5 березня почали примусовий набір юнаків і дівчат віком 14–17 років. Попередній вишкіл вони проходили в Сілезії.

На початку березня війська 1-го Українського фронту (командуючий маршал Г.К. Жуков) прорвали оборону німців на ділянці Шумськ-Любар і блокували залізничну лінію Тернопіль-Прокірів.

Командуючий групи армії “Південь” генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн, розуміючи, що метою цього наступу є Тернопіль, наказав укріпити оборону міста. Ще 1 березня було організовано штаб оборони під проводом коменданта генерал-майора Шрепффера, якому підпорядковувалися всі німецькі війська навколо Тернополя. Командний пункт 48-го танкового корпусу німців було терміново переведено до Тернополя.

В напрямку міста наступали 4-й гвардійський танковий корпус генерал-лейтенанта П.П. Полубоярова, 3-тя гвардійська мотострілецька бригада, 336-та стрілецька дивізія 60-ї армії. Радянські війська зайняли Збараж, відразу просунулися вперед і досягли с. Черняхівці, за 14 км на північний схід, звідки робили на місто масований артилерійський обстріл.

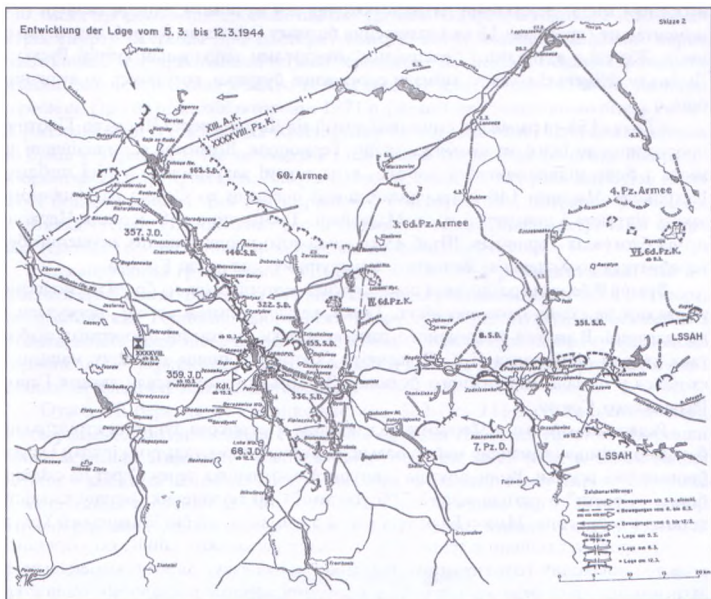
Усвідомлюючи небезпеку оточення та оперативне значення міста, Гітлер наказав утримувати Тернопіль за будь-яку ціну, перетворити його в неприступну фортецю, битися до останнього солдата. 6 березня оборону міста було передано командуючому 48-им танковим корпусом генералові Бальку. “7 березня, — згодом згадував Маршал Г.К. Жуков, — тут зав'язалася жорстока битва, якої ми не бачили з часу Курської дуги”.

8 березня генерал-полковник І.Д. Черняховський передав командування 60-ї армії генерал-лейтенанту П.О. Курочкину і незабаром вилетів до Москви для отримання нового призначення. Причиною несподіваної зміни командуючого було нібито те, що І.Д. Черняховський не погоджувався брати штурмом Тернопіль, а пропонував обійти його з півночі та півдня й блокувати.

8 березня генерал Бальк видав наказ, за яким підпорядкував комендантові Тернополя генерал-майору Шрепфферу всі військові підрозділи, що знаходилися на території міста: 2 500 солдатів і офіцерів, 20 танків і самохідних артилерійських установок, інше озброєння (зенітки, легкі польові

Генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн (1887–1973)

Розгорнута ситуація боїв за Тернопіль 5–12.03.1944 р. Німецька мапа

гаубиці, бронепоезди). За даними радянських джерел інформації, німецький гарнізон налічував аж 12–16 тисяч осіб.

На східному березі Серету були встановлені артилерійські установки для відбиття атак радянських танків. Активні наступальні дії планувалося вести силами штурмової групи 7-ї танкової армії. Було посилено охорону залізничного моста на південний захід від Чистилова. Запаси боеприпасів і продовольства розраховано на шість тижнів. Проведено евакуацію зайвих військових об'єктів. Оголошено надзвичайний стан і наказано розстрілювати на місці, без військового трибуналу, грабіжників, мародерів і дезертирів. Військо готувалося до кругової оборони, проте часу було дуже мало.

Полковник АК Францішек Студзінські з трьома зв'язковими виїхав до Львова. Зв'язкова Яніна Бабірецька — «Жабка» згодом, 13 квітня, була затримана гестапо на лінії фронту в Козовій і вислана в концтабір Равенсбрук. Покинуті командантом поляки з групи АК були дезорганізовані.

8 березня за наказом коменданта військово оголосило евакуацію цивільного

населення міста. Військовий патруль обходив дім за домом, попереджаючи про моментальне (протягом 15 хв.) залишення будинку і відхід до Загребелля, на захід міста. Жителі з валізами і “плекаками”-рюкзаками заповнили вулиці Руську і Львівську. Німецькі солдати займали спорожні будинки, готуючись до вуличних боїв.

322-га і 155-та радянські стрілецькі дивізії від Лозової через Чистилів-Плотичу просунулися до Білої, на північну окраїну Тернополя. Водночас вони підійшли до міста з боку підволочиської дороги, а на півдні закріпилися у лісі поблизу Петрикова. Частини 140-ї стрілецької дивізії підійшли до Серета на північному заході від міста і повернули на с. Малашівці. Таким чином, 8 березня Червона Армія блокувала Тернопіль. Штаб 48-го танкового корпусу німців змушений був перебраться до Ходачкова Великого, а наступного дня — до Кізлово.

Вранці 9 березня радянська танкова група з мотопіхотою на броні несподівано увірвалася на східну околицю міста. Танки, ведучи сильний вогонь, просувалися до залізниці. В районі залізничного тунелю-віадуку німецький бронепοїзд підбив танк гвардії лейтенанта Б.К. Кошечкіна, котрий залишив палаючу машину і сховався у підвалі найближчого будинку. Згодом йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

Радянське військо у Чорному лісі поблизу Петрикова зупинив стрілецький батальйон німців (командир майор Бальцер), якому допомагала рота піхоти і група броньованої техніки. Вони змусили відступити противника через Серет на східний берег. “Совети” втратили майже 200 убитими і 50 полонених, значну кількість техніки й озброєння. Майор Бальцер у квітні отримав за цей бій Рицарський Хрест.

Оборону ускладнило й те, що один із десяти радянських танків, які увірвалися в місто, пошкодив головну лінію телефонного зв'язку. Зв'язок коменданта із захисниками міста було втрачено. Командування корпусу послало до Тернополя офіцера зв'язку з радіостанцією на танку, який мав кожні 20 хвилин передавати в штаб інформацію про розвиток подій.

Несподіваний прорив авангарду радянських танків у центр міста, які прийняли за основні сили, призвів до панічної втечі німців на західний берег Серета, до Загребелля. Фатальною виявилася також втеча підполковника — начальника медично-санітарної служби гарнізону, який вивіз із собою медикаменти. Внаслідок цього 850 поранених залишилися без ліків.

Окремі радянські танки з посадженою на броню піхотою досягли греблі через Серет і звідти піддавали обстрілу Загребелля. При бажанні вони могли захопити Загребелля, бо там зовсім не було оборонних укріплень. Проте момент було упущено: до Тернополя поспішив протитанковий дивізіон і 10 самохідних артилерійських установок німців. Сили авангарду були вичерпані, він втратив 5 танків та одну самохідну установку. В бою загинув молодший лейтенант Г.В. Танцоров і два члени екіпажу, механік-водій був важко поранений. Коли німецький снаряд запалив самохідку, вона пішла вулицею на таран, змітаючи людей і техніку. Г.В. Танцорову посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

9 березня червоноармійцям дісталися значні запаси продовольства: 40 т цукру, 30 т хліба і булок, 15 т м'ясних консервів, 50 т інших консервів, 4 т меду, 30 т солі,

250 тисяч продовольчих добових пайків, 1,5 млн. сигарет, а головне — 10 тисяч літрів спирту. Легенда про цистерну спирту, котру знайшли на коліях перші “визволителі” міста, задоволені легкою перемогою, має реальну основу. Протидіяти німцям, які повернулися в місто із Загребеля, було нікому. П'яний авангард перебили. Про це розповів авторові в 1971 р. радянський солдат-визволитель Роман Корженьовський із с. Слобідка-Красилівська на Хмельниччині, який більше ніколи не бував у Тернополі. Це підтвердив і німецький солдат 949-го полку піхоти — оборонець Йозеф Крон із м. Альф-ан-Мозель, який у 1994 році відвідував місця своєї бойової юності. Він був поранений у центрі міста, потрапив у полон в с. Янівка (тепер Підгородне) серед інших 30 солдатів вермахту. Про спирт пам'ятають і тернополяни-старожили, які пережили облогу.

Командування групи армії “Південь” 10.03.1944 р. видало наказ для 4-ї танкової армії, який фактично був витягом з попереднього наказу № 11 Гітлера, що оголошував Тернопіль фортецею, котру треба утримувати до останнього солдата, навіть якщо місто опиниться в облозі. У німців були великі сумніви щодо Тернополя як “укріпленого пункту”, бо місто не мало жодних фортечних мурів і достатньої кількості війська для оборони.

Отже, 10 березня на світанку частини 332-ї та 115-ї стрілецьких дивізій, 3-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади Червоної Армії за підтримки танків вступили в північну і північно-східну частину міста (біля с. Біла). Двома ротами з кількома самохідками проникли аж до залізничного двірця. Німецьке командування втратило зв'язок з групою, яка захищала його. Генерал-майор Шрепффер кинув у бій останні резерви і мав намір відвести лінію оборони з півночі.

*Вояки української дивізії СС “Галичина” в обороні Тернополя. Квітень 1944 р.
Фото з німецького журналу*

Через те, що комендант “не може дати собі ради”, генерал Бальк звільнив його і призначив генерал-майора Кіттеля новим комендантом тернопільської “фортеці”. Генерал Кіттель, який до того був комендантом м. Умань, прибув 11 березня у першій половині дня, а по обіді вже прийняв командування. Його заступником став полковник фон Шьонфельд — командир 949-го піхотного полку.

Після перерозподілу військ на 11.03.1944 р. німецький гарнізон міста складався з таких підрозділів:

- військовий комендант зі штабом 675-ї польової комендатури (18 чол.);
- штаб 114-го артилерійського полку (12);
- 500-й штрафний батальйон Фішера (236);
- 7-й маршовий батальйон танкової дивізії (12, 13, 14 роти, 445 чол.);
- група швидкого реагування 154-ї резервної дивізії (244);
- залишки оборонного батальйону (134);
- саперна рота 154-ї резервної дивізії (72);
- батарея Фогта 24-го артилерійського полку (44);
- артилерійський підрозділ Грундманна (3 батареї, 36 чол.);
- 284-й фронтовий зенітний дивізіон (25);
- група складу боєприпасів (30);
- стрілецький батальйон Демба (1, 2, 3 роти, 305 чол.);
- взвод важких мінометів (27);
- частина 1-го саперного навчального батальйону (20);
- частина 4-го полку добровольців дивізії СС “Галичина” (153);
- 357-й протитанковий артдивізіон (41);
- збірна рота Літгесса (72);
- 949-й моторизований полк (2 239 чол.);
- об’єднана рота Фогеля (81);
- 301-та штурмова бригада САУ (самохідних артилерійських установок, 56);
- 359-й артилерійський полк (11, 12 батареї, 366 чол.);
- дві армійські телефонні групи (31);
- телефонна група 48-го танкового корпусу (6).

Всього — 94 офіцери, 677 унтер-офіцерів і 3 952 солдати.

Кількість військ Червоної Армії, які брали участь у штурмі Тернополя, досі залишається невідомою.

Про бої в Тернополі та проблеми з комендантом йшлося під час візиту 12 березня генерал-фельдмаршала Еріха фон Манштейна до штабу 4-ї танкової армії.

За підтримки танків німці незабаром взяли ініціативу в свої руки в північній частині міста. Групу радянських військ, що засіла на території продовольчого складу, було ліквідовано. Німці відвоювали старі позиції.

Користуючись прогалиною між містом і 359-ю піхотною дивізією німців, вночі 13 березня два батальйони 332-ї радянської піхотної дивізії знову з’явилися в с. Петриків за Серетом. Пройшовши Чорним лісом усього три кілометри, вони були зупинені батальйоном Демба і знищені, бо в полон здатися відмовилися. Радянське командування мало намір оточити Тернопіль і здійснити наступ із заходу.

Запеклі бої точилися й на схід від Тернополя. Через невеликі прориви радянської лінії фронту 15 березня німецька піхота знову захопила Великі Бірки, Ступки і Смиківці. До німців перейшла підволочиська дорога на відрізку Ступки-Тернопіль. Наступ на лівому фланзі в напрямку Байківців був зупинений радянськими танками. Облога Тернополя тільки розпочиналася.

У середині березня до Тернополя прибув генерал-майор Егон фон Найндорфф, який замінив на посаді коменданта фортеці генерала Кіттеля. Найндорфф отримав від Гітлера категоричний наказ утримувати місто будь-якою ціною.

21 березня совети після тригодинної артилерійсько-авіаційної підготовки почали наступ, прорвали оборону німців і знову вийшли на підступи до Тернополя. 23–24 березня зайняли Кутківці, Янівку (Підгороднє) і наблизилися до Загребелля. Кільце замкнулося. Фронт стабілізувався. Оточений гарнізон відмовився прийняти ультиматум про безастеружну капітуляцію, сподіваючись на допомогу 48-го танкового корпусу. Німці усвідомлювали, що Тернопіль — ворота, а Львів — поріг для вступу Червоної Армії в Німеччину.

135-та стрілецька дивізія (командир генерал-майор П.М. Ромашин), зробивши обхідний маневр південніше Тернополя, прямувала до Великого Ходачкова і під вечір 23 березня вступила в село. Водночас було захоплено Почапінці й перекрито дорогу Козова-Тернопіль.

Німці прагнули прорвати позиції советів і відкрити шлях до оточеного Тернополя. 25–26 березня за підтримки танків вони атакували, але безуспішно.

Весна 1944 року була пізньою, холодною і сльотливою. З неба сівся дрібний дощик, стояла надокучлива мряка. Туман ховав землю в сірій млі. Сніг танув повільно. Грунтові дороги перетворилися на непрохідне болото. Недостатня видимість не дозволяла ввести у бій авіацію.

Після артилерійського обстрілу з боку Чернихівців 29 березня продовжилися запеклі атаки з північного сходу. Оточений німецький гарнізон отримував продовольство та боеприпаси повітряним шляхом: їх скидали на парашутах з літаків. Нерідко вони потрапляли до рук червоноармійців і цивільних осіб. Згодом із добротного парашутного шовку жінки шили собі сукні.

Вранці 31 березня генерал-фельдмаршал Манштейн вилетів до Львова, а потім у Ставку фюрера. Гітлер відправив неугодного воєначальника у безстрокову відпустку, який вважав оборону Тернополя непотрібною і пропонував відступити. Того ж дня совети прорвали зовнішнє кільце оборони і вийшли на східну і південно-східну околиці міста.

2 квітня почалися вуличні бої. Лінія фронту проходила вулицею Міцкевича. Відстань між противниками не перевищувала 15–50 метрів, нерідко вимірюючись лише товщиною стін чи перекриттям стелі. З початком вуличних боїв радянська артилерія стріляла просто по будинках, а “кукурудзяники” (літаки ПО-2) з висоти 500 метрів скидали сотні бомб на центр міста. Орієнтиром для далекобійного гарматного вогню була висока вежа Парафіяльного костюлу.

Російський письменник Константін Сімонов, тоді військовий кореспондент газети “Красная Звезда”, пробувши майже два тижні у Тернополі, згодом писав, що “вуличні бої в місті мали особливо завзятий характер, своєю крайньою

жорстокістю нагадуючи Сталінград”. Майже кожен будинок з великими і малими пробоїнами від снарядів схожий був на решето. На вулицях громадилися понівечені машини, було повно вирв і трупів. Над будинками висів суцільний дим. Німцям допомагала оборонятися товщина і міць стін старих будинків, глибокі підвали і переходи, вузькі криві вулиці, на яких самохідкам було важко стріляти прямою наводкою.

7 квітня Тернопіль поліг у руїнах. У результаті кровопролитних дводенних боїв німців було вибито зі східної частини міста.

11 квітня був першим погожим весняним днем. О 12 годині, після масованої артилерійської підготовки, 135-та і 148-та радянські стрілецькі дивізії розпочали штурм міста. Ударом із півдня вони розділили німецьку оборону на дві частини: центр Тернополя і Загребелля. Гребля, що їх розділяла, перебувала вдень і вночі під постійним обстрілом.

Дозвіл на виведення німецьких військ з Тернополя не надходив. Проривів у кільці оборони німцям більше не вдалося закрити. На запитання коменданта про час прибуття танкового підкріплення йому відповіли: “Танки вирушили згідно з планом, ведуться важкі бої”. У підземних галереях Домініканського монастиря поранені німці лежали на нарах у три поверхи. Мертві були поміж живими. Протягом трьох діб поранені не мали ні їжі, ні води, ні медичної допомоги.

На світанку 12 квітня німецький кулемет від тюрми не давав радянській піхоті розгорнути наступ. 19-річний телефоніст взводу зв’язку А.П. Живов поповз до дзоту і закидав його гранатами. Кулемет деякий час мовчав, а потім знову ожив. Тоді солдат кинувся на амбразуру. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Командування Червоної Армії мало дбало про життя своїх солдатів, свідомо йшло на великі людські жертви. Один із них, сибіряк-інвалід, через 20 літ з неприхованою ненавистю писав, що в боях за Парафіяльний костюл полеглі червоноармійці лежали в три ряди, “...нас гнали під кулі на очевидну смерть, аби швидше відрпортувати Сталіну про взяття Тернополя”. Першими при штурмі міста були солдати та офіцери штрафних батальйонів — смертники. Вони не мали права відступати, бо т. зв. “заградительные отряды” (загородні загони) енкаведистів, що йшли позаду, знищили б їх. Молоді, недосвідчені, необстріляні солдати з нещодавно окупованих областей, зокрема Кам’янець-Подільської, гинули тут тисячами.

14–15 квітня біля приміського села Ходячків Великий розгорнулися великі танкові бої. Німецький танковий корпус полковника Вернера Фрібе (24 танки “Пантера”, 9 — “Тигр”, 30 танків Pz-IV, 30 штурмових гармат StuG-III, 6 самохідних гармат “Хуммель”, 101 бронетранспортер) безуспішно намагався прорвати зовнішнє кільце оточення й підтримати тернопільський гарнізон. У цьому бою відзначився радянський гвардійський екіпаж Т-34 старшого лейтенанта М.Г. Карпенка, загинув молодший лейтенант В.А. Чалдаєв. Великий Ходячків було спалено: з 710 хат залишилося 25–30, вкритих бляхою або черепицею.

Становище німців на Загребеллі з самого початку було безнадійним. Їхні втрати були дуже великі. У небагатьох пивницях ховалися важкопоранені. Близько

700 поранених покинули напризволяще. Забезпечення продуктами було недостатнім. Єдиний колодязь перебував під постійним обстрілом. Німецькі солдати страждали від голоду і спраги. Під час боїв письменник К. Сімонов написав оповідання “Перед атакою”: про нічну атаку радянських автоматників на Загребеллі.

В одній з останніх радіограм німців із Загребеллі 15 квітня зранку повідомлялося про загибель останнього коменданта Тернополя генерал-майора Егона фон Найндорффа (за організацію оборони міста він був нагороджений Лицарським Хрестом із дубовим листям). Потім зв'язок обірвався. Командування залишками гарнізону в кількості 1 500 солдатів і офіцерів взяв на себе командир 949-го піхотного полку полковник фон Шьонфельд. Закінчувалися боєприпаси. Єдиний колодязь було зруйновано. Проаналізувавши ситуацію з офіцерами, фон Шьонфельд о 22.00 годні наказав всім прориватися на Захід. Однак жодному з них не вдалося дістатися до передових німецьких позицій...

15 квітня 1944 р. московське “Совинформбюро” в оперативному зведенні оголосило наказ Верховного Головнокомандуючого маршалу Жукову: “Війська 1-го Українського фронту, після тривалих вуличних боїв, повністю оволоділи обласним центром України — містом Тернополь — великим залізничним вузлом і сильним опорним пунктом оборони німців на львівському напрямі (...)”.

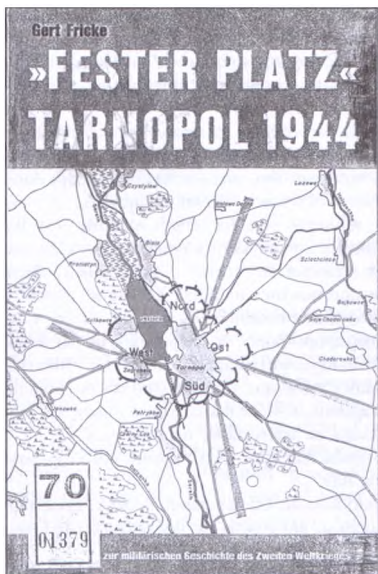
Ввечері, о 20.00 год., Москва салютувала військам 1-го Українського фронту 20-ма артилерійськими залпами з 224 гармат.

Наступного дня був Великдень. Тернополяни, які пережили облогу, дякували Богу і святили паски в Манастирській церкві, що зовсім не постраждала під час вуличних боїв.

Командир 91-ї окремої танкової бригади полковник І.І. Якубовський (згодом маршал, двічі Герой СРСР), який в ті дні став начальником гарнізону міста,

Червоноармійці на вул. Міцкевича. Квітень 1944 р. Кадр кінохроніки

Герт Фріке. "Фортця".
Тернопіль 1944 (Фрейбург, 1964) Обкладинка.

в своїх мемуарах передав враження про тодішній Тернопіль: "Навколо руїни і згарища. Вулиці були всіяні трупами, розбитими танками, гарматами, автомашинами. Де-не-де стирчали вицілілі кістяки будинків із мертвими очичами вікон. Міста не стало. На його місці громадилися купи руїн, що диміли".

Брехлива радянська (більшевицька) пропаганда десятки років повторювала слова К.Сімонова: "Оточений в Тернополі гарнізон німців із залишків чотирьох піхотних дивізій і ряду окремих частин, загальною кількістю шістнадцять тисяч (!) чоловік, повністю знищений, за винятком 2 400 німецьких солдатів та офіцерів, які здалися в полон". Ці цифри продовжують фігурувати в тернопільській пресі й за часів Незалежної України.

Не менш брехлива німецька (націонал-соціалістична) пропаганда твердила: "У надзвичайно важких танкових боях ворог, який відчайдуш-но захищався, був розбитий, так що

частина гарнізону змогла прорватися з оточення і приєднатися до основних сил".

Що ж відбувалося насправді після 15 квітня? На це запитання дають відповідь німецькі джерела (Gert Fricke. Fester Platz. Tarnopol 1944. — Freiburg, 1964). Отож бої продовжувалися.

Зранку 16 квітня ударна група Фрібе продовжила наступ на схід. Вона наступала лише на дорогах, по яких могли просуватися танки. Після важких кровопролитних боїв німцям вдалося взяти с. Серединки та висоти поблизу Великого Ходачкова. Однак прорватися до Загребелля було неможливо, та й запізно. Десь о другій ночі німці здійснили прорив від Загребелля двома групами по 700 чоловік кожна, серед яких було багато важкопоранених. Одна з них проривалася на захід (до Кізлова), інша — в південно-західному напрямку. Другій групі, в якій перебували вояки Української дивізії СС "Галичина", під проводом коменданта, вдалося дістатися лісу біля Петрикова. Тут її оточили червоноармійці, поступово витіснили з лісу і майже повністю знищили. В цьому бою загинули всі офіцери, в т.ч. полковник фон Шьонфельд.

На захід прорвалися невеликими групами близько 500 вояків, які наблизилися до німецьких позицій перед Кізловом.

У районі сіл Почапинці-Забойки їх зустрів кулеметний заслін і радянські літаки. На околиці с. Забойки совети розстріляли групу з 40 німців — молодих солдатів віком 17–18 років, які були майже без зброї і бігли з піднятими руками. Інша велика група продовжила відхід і зайняла оборону на краю села. Оточеним у хаті 26 німцям запропонували здатися. Після того, як вони викинули через вікно зброєю, червоноармійці підпалили хату. Хто втік — знищили.

16 квітня біля с. Домаморичі взято в полон ще 12 німецьких вояків, яких холоднокрівно розстріляли. У Червоній Армії діяв наказ: полонених не брати, усіх німців вбивати!

18 квітня двох німецьких солдатів захопили біля Озерної, ще п'ятьох — на північ від Городниці, які протягом трьох днів перебували в полоні у Збаражі й були відправлені назад з пропагандистською метою. Таким чином, лише 55 німецьким солдатам вдалося врятуватися.

Із фронтових стрічок і фотографій, знятих у березні-квітні 1944 р., був створений хронікально-документальний фільм “Битва за Тернопіль”. Над ним працювали радянські кіно- і фоторепортери В.Єшурін і М.Биков.

Серед трофеїв у Тернополі було виявлено залізний ключ (довж. 35 см, вага 3 кг 545 г) з карбованим орнаментом і рельєфним написом з обох боків: “Воротам Николаевским крепости Киевской”. Його знайшли на підводі з боєприпасами. Маршал Г.К. Жуков передав ключ урядові УРСР у Києві. Нині він зберігається у Національному музеї історії України.

Місто лежало в руїнах: з 4 211 житлових будинків (998 — комунальних і 3 213 — приватних) були повністю знищені 2 490. Серед них 539 добротних кам'яниць від двох до п'яти поверхів.

Німецькі танки з піхотою прямують до оточеного в Тернополі гарнізону. Квітень 1944 р.

За попередніми даними, Червона Армія в боях за Тернопіль втратила понад 47 тисяч солдатів і офіцерів. Їх поховали у сквері на вул. Міцкевича, у міському парку, на старому кладовищі біля Манастирської церкви, на Микулинському цвинтарі, на цвинтарі Загребелля.

Із розбитого Старого Замку червоноармійці виносили унікальну бібліотеку графа Віктора Баворовського (передану місту в 1879 р.) і палили на вулиці, гріючи руки і ноги. Починалася нова доба багатотрагедійної історії Тернополя.

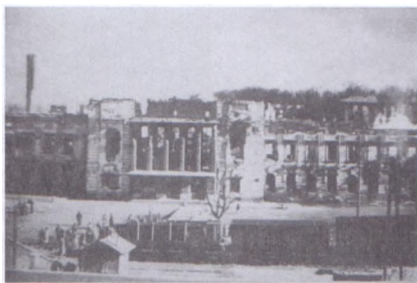
Повертались тернополяни до своїх будинків із навколишніх сіл у небезпечних умовах, під обстрілом німецьких літаків, через кам'яні завали і заміновані вулиці. Протягом трьох місяців лінія фронту проходила за кілька кілометрів від Тернополя. Налюти німецької авіації продовжувалися до 13 липня — чергового наступу Червоної Армії.

Зруйнований центр міста. Вид із Парафіяльного костьола. Квітень 1944 р. Кадр кінохроніки

Зруйнована вежа Парафіяльного костьола. 1944 р.

Зруйнований залізничний двірець. 1944 р.

ПЕРЕЛІК ВУЛИЦЬ, ЯКІ ЗАБУДОВАНІ ПІСЛЯ 1944 РОКУ

Байковецька	Кошарова
Весела бічна	Крива
Вища Подільська	Лінда
Вільна	Й. Перля
Гусяча, Зарічна	Піша
Дика	Сільська
Жидівська	Срібна
Замкова	Стшалковського (Підзамче)
За Тором	Л.Фінкеля
Заяча	Цвинтарна
Коротка	Т. Чацького

ПОСАДНИКИ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ

Бургомістр Миколай Князьолюцький	1816–1826
Бургомістр Ян Марцінкевіч	1827–1844
Бургомістр Антоні Дзямські	1844–1849
Бургомістр Сильвестер Джемалик	1850–1853
Бургомістр д-р Володимир Мандль	1855–26.05.1868
Бургомістр д-р Раймунд Шмідт	8.06.1868 – 18.11.1872
Бургомістр д-р Леон Козьмінські	18.11.1872 – 07.1892
Урядовий комісар Болеслав Студзінські	1.08.1892 – 08.1894
Бургомістр проф. Фелікс Погорецькі	21.08.1894 – 21.02.1896
Бургомістр д-р Володимир Лучаківський	4.03.1896 – 11.04.1903
Бургомістр Людвік Пунтшерт	04.1903 – 05.1908
Бургомістр д-р Станіслав Мандль	06.05.1908 – 25.05.1910
Урядовий комісар д-р Чеслав Трембаловіч	05.1910 – 10.1912
Урядовий комісар д-р Станіслав Мандль	10.1912 – 07.1915
Урядовий комісар д-р Еміль Міхаловські	08.1915 – 1917
Бургомістр д-р Станіслав Мандль	1917 – 11.1918
Комісар міста проф. Семен Сидоряк	11–12.1918
Бургомістр д-р Станіслав Чикалок	06.1919
Урядовий комісар д-р Владзімеж Ленкевіч	1.09.1921 – 12.1926
Урядовий комісар Казімеж Яворчиківські	12.1926–1927
Урядовий комісар підполк. Віктор Новаковські	07.1927 – 01.1929
Урядовий комісар д-р Казімеж Голінські	01–08.1929
Урядовий комісар Станіслав Седлецькі	09–12.1929
Бургомістр д-р Владзімеж Ленкевіч	05.12.1929 – 10.1933
Президент полк. Станіслав Відацькі	16.04.1934 – 17.09.1939
Голова Тимчасового Управління К.П. Жук	09-10.1939
Голова Тимчасового Управління Г.А. Ткаченко	10-12.1939
Голова міської Ради Петро Прокопович Вінник	20.12.1939-03.1940
Голова виконкому міської Ради Семен Аркадійович Сміцький	19.08.1940 – 06.1941

Посадник д-р Степан Чумак	07-08.1941
Посадник д-р Осип Гринкевич	08.1941-03.1944
В.о. голови виконкому міської Ради Іван Петрович Зуєв	20.04.1944 – 03.1945

ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ

Агенор Голуховскі, граф – намісник Галичини, уродженець Скали (Подільської)	1867
Овсій Черкаський, д-р – посол парламенту від Тернополя	1875
Адам Сапега, князь – посол парламенту, уродженець Більча-Золотога	1894
Леон Пініньскі, граф – намісник Галичини, уродженець Гримайлова	1903
Людвік Пунтшерт – бургомістр Тернополя	1905
Едвард Ридз-Смігли – Маршал Польщі, уродженець Бережан	1938

Передмова

1. //Вільне життя. – 1958. – 22 черв. – №124.
2. //Вільне життя. – 1968. – 17 верес., 10 груд. – №№187, 243.
3. Волобай П.В. Тернопільська область: Географічний нарис. – К., 1959.
4. Мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Тернопільської області. – Тернопіль, 1985.
5. //Нова Тернопільська газета. – 2001. – 22 серп. – №34.
6. Природа, населення та господарство Тернопільської області, їх вивчення в загальноосвітній школі: Матеріали обласної науково-практичної конференції/ Відп. ред. Б.І. Заставецький. – Тернопіль, 1991.
7. Природа Тернопільської області/ За ред. проф. К.І. Геренчука. – Львів, 1979.
8. Природно-заповідний фонд Української РСР: Реєстр-довідник заповідних об'єктів. – К., 1986. – С. 136–147.
9. //Тернопіль вечірній. – 1995. – 31 трав. – №38.
10. Blicharski С.Е. Miscellanea Tarnopolskie. – Т.1. – Biscupice, 1994. – S. 229, 231.

I. Топільче. Під владою Польщі (1540–1648)

1. //Вільне життя. – 1994. – 9 груд.
2. //Вільне життя. – 1996. – 14 трав. – №57.
3. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 297.
4. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстр. справочник-каталог. – К. – Т.4. – 1986. – С. 38.
5. //Свобода. – 1995. – 7 лип. – №№54–55.
6. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. — С. 72–74.
7. //Тернопільська газета. – 1997. – 11 груд.
8. //Тернопільська газета. – 1998. – 7 трав. – №19.
9. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – 1960. – С. 20, 22, 24, 31–32, 35–36, 101.
10. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.3. – 1983. – С. 22, 30–31, 140–144.
11. Czołowski A., Bohdan J. Przeszość i Zabytki Wojewódstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – S. 47.
12. //Głos Polski. – 1933. – 5 marca. – №10.
13. //Głos Polski. – 1937. – 2, 16 maja.
14. Przewodnik po wojewódstwie Tarnopolskiem z mapą. – Tarnopol, 1928. – S. 79–87.
15. S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. – Warszawa. – Т.10. – 1901. – S.16; Т.14. – 1903. – S. 409–410; Т.16. – 1904. – S. 49–50.
16. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – Т.12. – 1892. – S. 187–195.

II. Козаччина. Руїна (1648–1694)

1. Боплан Г. Л. де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їх останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Пер. з франц. – Львів, 1990. – С. 279–280.
2. Величко С. Літопис /Пер. В. Шевчук. – К., 1991. – Т.1. – С. 114, 115, 119; Т.2. – С. 2–72, 267.
3. Вердум У. фон. Щоденник подорожі... /Пер. з нім. та передмова І. Сварника. //Жовтень. – Львів. 1983. – Жовт. – №10 (468). – С. 95–96.
4. Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. – Львів, 1995. – С. 18, 27.
5. Огієнко І.І. Українська церква: У 2-х т. – Т.1. – К., 1993. – С. 123–133.
6. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – С. 59, 73.

7. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – T.4. – Tarnopolskie Campo Santo przypomina... – Biscupice, 1997. — S.11.
8. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – T. 18. – 1892. – S.192.
9. //Głos Polski. – 1937. – 2, 16 maja.
10. Finkel L. Miasto Tarnopol w roku 1672. – Tarnopol, 1892–1893.

III. Під владою Польщі (1694–1772)

1. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір описів подорожей по Україні. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Прага, 1942. – С. 137.
2. // Тернопільська газета. – 2003. – 16-22 лип. – №29. – С.4-5.
3. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №№48–53.
4. Czołowski A., Bohdan J. Przeszłość i Zabytki Wojewódstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – S. 146.
5. Sprawozdanie i wydawnictwo Wydziału Towarzystwa Opieki nad polskimi zabytkami sztuki i kultury za rok 1909. – Kraków, 1910. – S. 1–35.
6. Żyła W. Kościół OO. Dominikanów w Tarnopolu. 1749–1779. – Lwów, 1917.

IV. Під владою Австрії (1772–1809)

1. Суббельний О. Україна. Історія. –К., 1991. – С. 194.
2. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – С. 70.
3. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Т.1. – Biscupice, 1995. – S. 8–11.
4. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Т.2. – Biscupice, 1995. – S. 12, 53–54, 418.
5. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №40.
6. Blicharski C.E. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epepei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 14–17.
7. S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna. – Warszawa. – Т. 11. – 1901. – S. 391.

V. Під владою Росії. “Тарнопольскій Край” (1809–1815)

1. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.2. –1970. – С. 80–84.
2. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.1. – S. 392–394.
3. Blicharski C.E. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epepei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 18–30.
4. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №10, 11, 20.
5. Leszczyński J. Rzady rosyiskie w kraju Tarnopolskiem. – Kraków, 1903.

VI. Під владою Австрії (1815–1847)

1. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – С. 44, 137–138.
2. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.2. – S. 91, 123, 127–128, 424, 430.
3. Blicharski C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.4. – S.12.
4. Blicharski C.E. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epepei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 31–69.
5. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №22, 31, 61–64.
6. Czołowski A., Bohdan J. Przeszłość i Zabytki Wojewódstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – S. 166.
7. //Gazeta Lwowska. – 1834. – 6 lutega. – №16.
8. //Gazeta Lwowska. – 1837. – 5 sierpnia. – №91.
9. //Gazeta Narodowa. – 1866. – 6 lipca. – №154.
10. Maciszewski M. Historia gimnazjum Tarnopolskiego. Okres I. 1820–1848. – Tarnopol, 1896.
11. Schür-Perłowski S. Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772–1858). – Lwów, 1896. – S. 162–163.

12. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – T.12. – 1892. – S. 188.

13. S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. – Warszawa. – T.8. – 1900. – S. 616.

14. S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. – Warszawa. – T.12. – 1902. – S. 517.

VII. У складі Австрії. “Весна народів” (1848–1866)

1. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина /Гол. ред. В.Кубійович. – Paris–New York. – Т.1. – 1955. – С. 128.

2. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. 1860–1890. – Ч.1. – Львів, 1935. – С. 116–119.

3. Чехи в Галичині. Біограф. довідник. – Львів. – 1998. – С. 8, 11, 29.

4. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.1. – С. 49–50.

5. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.3. – С. 41–44, 219–231, 681.

6. Blicharski. C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.1. – S. 12, 13, 187, 232, 265, 266, 270, 283, 341–343.

7. Blicharski. C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.2. – S. 99–103, 128, 129, 142–144, 191, 196, 205.

8. Blicharski C.E. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epopei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 70–101.

9. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №65.

10. //Dodatek tygodniowy do "Gazety Lwowskiej". – 1856. – 6 grudnia. – №49.

11. //Gazeta Narodowa. – 1865. – 11 marca.

12. //Gazeta Narodowa. – 1866. – 19 czerwca. – №140.

13. //Gazeta Narodowa. – 1877. – 23 czerwca, 11 grudnia. – №№142, 283.

14. //Pszegład Powszechny. – 1861. – 14 marca. – №131.

15. S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. – Warszawa. – Т.3. – 1898. – S. 128–129.

16. Wielka ilustrowana Encyklopedia Powszechna wyd-wa Guttenberga. – Kraków. – Т.2. – S. 189.

VIII. У складі Австро-Угорщини (1867–1913)

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Львів. – Ч.1. – 1912. – С. 158, 286–287; Ч.2. – 1913. – С. 4, 191.

2. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ: Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль: Джура, 2003.

3. //Вільне життя. – 1971. – 12 лют. – №30.

4. //Діло. – Львів. – 1904. – 8 (21) січ.

5. //Діло. – Львів. – 1930. – 11 жовт.

6. Енциклопедія Українознавства: Словникова част. /Гол. ред. В.Кубійович. – Paris–New York. – Т.2. – 1955. – С. 551.

7. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина /Гол. ред. В.Кубійович. – Paris–New York. – Т.10. – 1984. – С. 3775–3776.

8. Енциклопедія Української Діаспори. – Т.4. – Київ–Нью-Йорк–Чикаго–Мельборн, 1995. – С. 45–46.

9. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. – Ч.1 (1860–1890). – Львів, 1935.

10. Опільський Ю. Сумерк. Роман. – Львів, 1988. – С. 3–12.

11. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. – Маямі–Торонто, 1984. – С. 15.

12. //Ровесник. – Тернопіль. – 1969. – 13 трав. – №55.

13. Субтельний О. Україна. Історія – К., 1991. – С. 245, 288.

14. //Тернопіль. – 1991. – №4. – С. 58–59.

15. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.1. – С. 56–57, 169–176.

16. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.2. – С. 26, 50–51.

17. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.3. – С. 73–79, 244–247, 570–571, 610–611, 683.

18. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Люблін, 1991 (Передрук вид.: Торонто, 1967). – С. 307-308.
19. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1926-1930. – Ч.69-70. – Львів, 1930. – С. 126-131.
20. //Шляхи. – Львів, 1913. – Ч.3-5.
21. Blicharski. C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscopice, 1995. – Т.1. – S. 58, 139, 150-152, 266, 271-272, 278, 281, 286, 313, 335, 347, 362-376, 434, 453, 455.
22. Blicharski. C.E. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscopice, 1995. – Т.2. – S. 15, 38-40, 93, 95-96, 103-110, 123-136, 144-171, 201-204, 223-227, 242-244, 267, 269-291, 298-324, 331-332.
23. Blicharski. C.E. Historia Gimnazjów i Seminarjów Tarnopolskich. Miscellanea Tarnopolskie. – Т.3. – Biscopice, 1996.
24. Blicharski C.E. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epopei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscopice, 1993. – S. 102-207.
25. Blicharski C.E. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №1-8, 12-19, 21, 23, 32-39, 41-43, 54-58.
26. //Gazeta Narodowa. – 1868. – 20 marca. – №67.
27. //Gazeta Narodowa. – 1873. – 29 listopada. – №283.
28. //Gazeta Narodowa. – 1875. – 15 lipca, 4 grudnia. – №№159, 278.
29. //Gazeta Narodowa. – 1885. – 4 sierpnia. – №176.
30. //Głos Polski. – 1904. – 31 grudnia. – №53.
31. //Głos Polski. – 1905. – 21 stycznia, 3 czerwca, 12, 26 sierpnia. – №№3, 22, 32, 34.
32. //Głos Polski. – 1906. – 4, 11 sierpnia. – №№31, 32.
33. //Głos Polski. – 1907. – 16 listopada. – №47.
34. //Głos Polski. – 1909. – 28 sierpnia, 24 grudnia. – №№35, 52.
35. //Głos Polski. – 1911. – 14 stycznia. – №2.
36. //Głos Polski. – 1912. – 3, 10, 24, 31 sierpnia. – №№31, 33-35.
37. //Głos Polski. – 1913. – 5, 26 kwietnia, 25 października. – №№14, 17, 43.
38. //Głos Polski. – 1937. – 15, 22, 29 sierpnia, 5, 12, 19 września. – №№33-35, 36-38.
39. //Głos Polski. – 1938. – 24 kwietnia, 17 lipca. – №№17, 29.
40. Kaczała S. Polityka Polaków względem Rusi. – Lwów, 1879.
41. //Kurier Lwowski. – 1892. – 24 kwietnia, 27 października. – №№114, 298.
42. //Kurier Lwowski. – 1901. – 14 marca, 3 lipca. – №№73, 182.
43. //Kurier Lwowski. – 1902. – 6 kwietnia. – №95.
44. //Kurier Lwowski. – 1903. – 27 października. – №298.
45. Michałowski E. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Tarnopolu. 1871-1895. – Lwów, 1897.
46. //Nowa Reforma. – 1895. – 15, 19, 24 października. – №№237, 241, 245.
47. Powiat Tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym. – Tarnopol, 1895. – S. 106-107, 132-134, 145-155, 156-160.
48. Przewodnik po Muzeum Podolskiem. T. S. L. w Tarnopolu. – Tarnopol, 1913.
49. Słownik Geograficzny... – Т.12. – 1892. – S. 187.
50. //Słowo Polskie. – 1904. – 3, 12, 25 sierpnia, 2, 26 października. – №№363, 379, 400, 463, 504.

IX. Перша світова війна (1914–1918)

1. Бюлетень земляцького об'єднання "Тернопільщина". – Ч.10. – 1990, черв. – С. 18-22.
2. //Вільне життя. – 1984. – 15 серп. – №157.
3. //Вільне життя. – 2004. – 13 лист. – №123-124.
4. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. – Маямі–Торонто, 1984. – С. 35-37.
5. Українські Січові Стрільці. 1914–1920. – Львів, 1935. – С. 88-93.
6. //Українське Слово. – Львів, 1917. – 29 серп.
7. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.2. – С. 86-90.

8. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.3. – С. 98-104, 684.
9. Blicharski. С.Е. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.2. – С. 22.
10. Blicharski С.Е. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu eropei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 208-225.
11. //Kurier Lwowski. – 1917. – 5, 7, 9 sierpnia. – №№369-371.
12. Прzewodnik po Wojewódstwie Tarnopolskiem z mapą. – Tarnopol, 1928. – S. 88.

X. Визвольні змагання (1918–1920)

1. //Дзвін. – Львів, 1990. – №6. – С. 65.
2. За Честь, за Славу, за Народ: Збірник УСГ в Канаді. 1928–1978. – Торонто, 1978. – С. 488.
3. Історія Українського Війська: Вид. Івана Тиктора. – Львів, 1936. – С. 326, 502-515.
4. Енциклопедія Українознавства: Словникова част. /Гол. ред. В.Кубійович. – Paris–New York. – Т.1. – 1955. – С. 194.
5. Костів К. Конституційні Акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964. – С. 170-171.
6. //Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – Ч.1.
7. Матейко Р., Мельничук Б. За рідний край, за нарід свій...: Українська Галицька Армія на Тернопільщині. – Тернопіль, 1993.
8. Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917–1939.: Документи і матеріали. – Тернопіль, 1959.
9. Субтельний О. Україна. Історія – К., 1991. – С. 327.
10. Тернопілля'97: Регіональний річник. – Тернопіль, 1997. – С. 182-187.
11. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Х., 1924. – С. 33-34.
12. Українська Загальна Енциклопедія /Під гол. ред. І.Раковського. – Львів–Станіславів–Коломия. – Т.1. – С. 1294.
13. Українська Загальна Енциклопедія /Під гол. ред. І.Раковського. – Львів–Станіславів–Коломия. – Т.3. – С. 658, 697.
14. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – С. 192.
15. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.2. – С. 99-104.
16. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.3. – С. 84-85, 105-111, 726-731.
17. Blicharski С.Е. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu eropei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 226-243.

XI. Під владою Польщі (1920–1939)

1. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ: Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль, 2003. – С. 198-227.
2. Борці за воз'єднання. Біографічний довідник. – Львів, 1989. – С. 116.
3. //Вільне життя. – 1970. – 20 трав. – №97.
4. //Вільне життя. – 1999. – 19 черв. – №64.
5. //Діло. – 1923. – 13, 25 трав., 15 черв., 17, 24 жовт.
6. //Діло. – 1924. – 31 серп.
7. //Діло. – 1928. – 25 трав., 9, 31 жовт., 24 лист., 8 груд.
8. //Діло. – 1929. – 6 січ., 21 берез., 20 квіт., 18 черв.
9. //Діло. – 1930. – 5 січ., 25 верес., 15 лист.
10. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина /Гол. ред. В.Кубійович. – Paris–New York. – Т.1. – 1955. – С. 90.
11. Звідомлення Приватної Коєдукаційної Гімназії та Загальноосвітнього Гуманітарно-Природничого Ліцею товариства "Рідна Школа" в Тернополі. За шкільний рік 1938/39. – Тернопіль, 1939. – С. 19-20.
12. Краткая Еврейская Энциклопедия. – Т. 1. – Иерусалим, 1976. – С. 578-584.
13. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 01.01.1939. – Wiesbaden, 1983. – С. 89.

14. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. – Маямі–Торонто, 1984. – С. 59.
15. //Подільський Голос. – Тернопіль, 1929. – 8 трав. – №8.
16. //Ровесник. – 1989. 1-7 жовт. – №№40.
17. //Свобода. – 1997. – 18, 23 верес. – №№120-121, 122.
18. //Свобода. – 2005. – 5 лист. – №111.
19. Содолю П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 98-99.
20. Субтельний О. Україна. Історія – К., 1991. – С. 371.
21. //Тернопільська газета. – 1997. – 4 верес. – №36. – С.10.
22. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.1. – С. 163-164, 177-183, 203-205.
23. Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія. – Т.3. – С. 19, 91-92, 200-204, 207-210, 254-258, 631-632.
24. Blicharski. С.Е. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.1. – С. 52, 267, 268, 314, 390, 418, 465.
25. Blicharski. С.Е. Miscellanea Tarnopolskie. – Biscupice, 1995. – Т.2. – С. 302-331.
26. Blicharski С.Е. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epepei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 244-278.
27. Blicharski С.Е. Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci. – Zabrze, 1992. – №9, 44-46.
28. //Гłos Polski. – 1927. – 16 października. – №12.
29. //Гłos Polski. – 1928. – 4 listopada. – №45.
30. //Гłos Polski. – 1929. – 24 lutego, 14 lipca, 3 listopada. – №№8, 28, 44.
31. //Гłos Polski. – 1930. – 14 września, 5 października, 16 listopada. – №№37, 40, 46.
32. //Гłos Polski. – 1931. – 23 czerwca, 6, 23 września. – №№25, 36, 38.
33. //Гłos Polski. – 1932. – 27 marca, 8 maja. – №№14, 20.
34. //Гłos Polski. – 1934. – 10 czerwca. – №23.
35. //Гłos Polski. – 1935. – 28 czerwca. – №25.
36. //Гłos Polski. – 1936. – 11, 18 października. – №№41,42.
37. //Гłos Polski. – 1937. – 10 stycznia, 25 kwietnia, 18 lipca, 5 września. – №№2, 17, 29, 36.
38. //Гłos Polski. – 1938. – 20 lutego. – №8.
39. //Гłos Polski. – 1939. – 28 maja. – №22.
40. Inscriptiones funebres in Confinio Poloniae et Ucrainae repertae. Vol.4. Tarnopolis /Pod red. Lesława Morawieckiego. – Rzeszów, 2004.
41. Kunzek T. Dsiesięciolecie istnienia i działalności Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego. 1925–1935. – Tarnopol, 1935.
42. //Kurier Lwowski. – 1921. – 24 marca. – №21.
43. Regionalne Muzeum Podolskie T. S. L. w Tarnopolu. Przewodnik po zbiorach. – Tarnopol, 1930. – S. 3-4.
44. Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – Т.2. – 1975. – S. 374.
45. Ślaski H. Dsiesięciolecie Województwa Tarnopolskiego. 1921–1931. – [Tarnopol, 1932].
46. Województwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931. – S. 84.

XII. Друга світова війна (1939–1944)

1. Архів Тернопільської міської ради. Спр. №2 "Транспорт і зв'язок". – 1994. – С. 5.
2. Архів Тернопільської міської ради. Спр. №6 "Заклади культури". – 1994. – С. 24.
3. //Вільне життя. – 1939. – 3, 4, 15, 22, 26, 27, 30 жовт., 10, 18 лист., 10, 20-22 груд. – №№1, 2, 10, 17, 20, 21, 24, 31, 38, 55, 63-65.
4. //Вільне життя. – 1940. – 25 січ., 18, 24, 25 лют., 13, 19, 23, 26 берез., 23, 25, 26 квіт., 19 лип., 13, 15 серп., 15, 20, 21 верес., 17, 26 груд. – №№19, 31, 35, 36, 50, 55, 59, 61, 84-86, 156, 177, 179, 206, 210, 211, 282, 290.
5. //Вільне життя. – 1978. – 15 квіт. – №76.
6. //Вільне життя. – 1984. – 15 квіт. – №75.

7. //Вільне життя. – 1989. – 5 трав. – №86.
8. //Вільне життя. – 1990. – 17 січ. – №12.
9. //Вільне життя. – 1999. – 13 лист. – №121.
10. //Вільне життя. – 2000. – 3 лют., 15 квіт. – №№12, 41.
11. //Вільне життя. – 2005. – 1 жовт. – №104-105.
12. Воронич Ю. Свідчу про це як очевидець //Тернопілля-95: Регіональний річник. – Тернопіль, 1995. – С. 103-106.
13. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча: Польський Рух Опору на Тернопільщині 1939–1941. – Тернопіль, 2002. – С. 18, 19, 23, 34-38, 43, 48, 79-83, 92-97, 105-106.
14. Державний архів Львівської області. Фонд П-3. Опис 1. Спр. №67. Арк. 78-104.
15. Державний архів Тернопільської області. Фонд Р-5. Опис 1. Од. збірки 2. С. 1-3, 6.
16. Державний архів Тернопільської області. Фонд Р-5. Опис 1. Од. збірки 3. С. 3-10.
17. Жуков Г.К. Маршал. Воспоминания и размышления. – 8-е изд. – М., 1987. – Т.1. – С.22-26, 32-33, 225.
18. Звідомлення про зустріч тернопільських українських гімназистів 17-19 серпня 1992 /Упор. П. Тимочко. – Тернопіль, 1993.
19. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України (жовтень 1939 р.) //Архіви України. – К., 1991. – №5/6. – С. 88.
20. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – Пер. з франц. – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992. – С. 133-134, 160-161, 361, 593, 679.
21. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980.
22. //Промінь. – Тернопіль, 1994. – 16 лист. – №40.
23. Радянська Тернопільщина (1939–1958): Документи і матеріали. – Львів, 1971.
24. //Радянський Тернопіль. – 1939. – 7-10 жовт. – №№5-7.
25. //RIA Плюс. — Тернопіль, 2008. – 9 квіт. – №15. – С.7.
26. //Ровесник. – 1969. – 10 квіт. – №43.
27. //Свобода. – 1993. – 22 квіт., 12 черв. – №№45, 65.
28. //Свобода. – 2001. – 10 лип. – №68.
29. Симонов К. Разные дни войны. Дневник писателя. Т.II. 1942–1945 годы. – М., 1977. – С. 380-393.
30. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 9-61, 108, 110.
31. Субтельний О. Україна. Історія – К., 1991. – С. 394-395.
32. //Сурма. – Мюнхен, 1949. – 24 квіт. – Ч.5. – С. 15; 30 черв. – Ч.9. – С. 4.
33. //Тернопіль вечірній. – 1991. – 27 липня, 16 лист. – №№47, 79; 22 черв. – №37.
34. //Тернопіль вечірній. – 1993. – 18 верес., 3, 17 лист. – №№71, 84, 88.
35. //Тернопіль вечірній. – 2000. – 19 лип. – №54.
36. //Тернопіль вечірній. – 2002. – 28 серп. – №35.
37. //Тернопільська газета. – 2003. – 21-27 трав. – №21.
38. //Український історичний журнал. – К., 1985. – №5. – С. 86.
39. Цілом таємно... :Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. – Пер. з нім. – Тернопіль, 1992. – С. 8 (Док. №66).
40. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.1. – С. 80.
41. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.2. – С. 147-153.
42. Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія. – Т.3. – С. 115-117, 120, 299, 563-565, 654-656.
43. Якубовський І.И. Земля в огне. – М., 1975. – С. 423-424.
44. Blicharski С.Е. Tarnopolanie na starym ożwoz szlaku. – Biscupice, 1994.
45. Blicharski С.Е. Tarnopol w latach 1809–1945 (od epizodu epopei napoleońskiej do wypędzenia). – Biscupice, 1993. – S. 279-312.
46. Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993. – S.29, 32.
47. Fricke Gert. “Fest Platz”. Tarnopol. 1944. – Freiburg, 1964.

ВИКОРИСТАНІ СВІТЛИНИ СТАРОГО ТЕРНОПОЛЯ

1. Зі збірки листівок Тернопільського обласного краєзнавчого музею (директор С.В. Костюк).
2. З приватної збірки листівок заслуженого журналіста України Володимира Сушкевича, м. Тернопіль.
3. З Державного архіву Тернопільської області (директор Б.В. Хаварівський).
4. Із хроніки Чеслава Бліхарського “Тернопіль у 1809–1945 роках” (від епізоду наполеонівської епопеї до вигнання) (Біскупіце, 1993).
5. З історично-мемуарного збірника “Шляхами Золотого Поділля” (Т. 1-3, Філядельфія, 1960, 1970, 1983).
6. Світлини з листівок і книжок опрацював дизайнер Ростислав Крамар. Фото сучасного Тернополя виконав автор.

Тернопільський став

парк "Топільче"

вул. Руська

вул. Живова

вул. Живова

Театральний майдан

вул. Сагайдачного

вул. Камініна

вул. Гуцульського

вул. Славського

вул. Чорновола

вул. Шевченка

вул. Купальської

вул. Коперницької

вул. Солов'яків

вул. Солов'яків

вул. Пирогова

вул. Тигирова

вул. Ж. Яворського

вул. Кієва

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова

вул. Пирогова